

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

BİZANS KAYNAKLARINA GÖRE HAZARLAR

Oğulcan CANIAĞIR

**Danışman
Doç. Dr. Emin KIRKIL**

MANİSA-2025

**OĞULCAN
CANIAĞIR**

BİZANS KAYNAKLARINA GÖRE HAZARLAR

2025

TAAHHÜTNAME

Bu tezin Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını ve kullanılan tüm literatür bilgilerinin referans gösterilerek tezde yer aldığını, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, tezin yazımında akademik ve etik kurallara aykırı herhangi bir yapay zeka ve program kullanmadığımı beyan ederim.

İmza
Oğulcan CANIĞIR

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Oğulcan CANIAĞIR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Emin KIRKIL

Hazarlar, 7. yüzyıldan Kuzey Kafkasya ve Doğu Avrupa bozkırlarında güçlü bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmış ve daha kuruluş aşamalarında Bizans İmparatorluğu ile tesis etmiş olduğu ilişki neticesinde bölgenin siyasi yapısının şekillenmesinde büyük bir rol oynamışlardır. 7. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar sürecek olan bu Hazar-Bizans ilişkileri, Herakleios sonrası dönemde Bizans'ın, Hazarlardan beklediği askeri desteği sağlayamamasından ötürü, dalgalı bir seyir izlemiştir. Özellikle II. Justinianus ve VII. Konstantinos sonrası dönem istisna olarak görürsek, genel anlamda iki devlet arasındaki ilişkilerin olumlu yönde olduğunu görmekteyiz. Bizans kaynakları, Hazarların siyasi, askeri ve dini yapıları hakkında önemli bilgiler sunarak, bu ilişkilerin derinliğini anlamamıza katkı sunmaktadır.

Bu tez, Bizans kaynaklarında Hazarlar hakkında sunulan bilgileri ele alarak, Hazarların dini, askeri ve siyasi tarihlerini ile onlar hakkında aktarılan çeşitli kültürel bilgileri incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, Hazar-Bizans ilişkilerinin tarihsel sürecini, Bizanslı yazarların bakış açılarından ele alarak Hazar Kağanlığı'nın, başta Bizans İmparatorluğu olmak üzere çeşitli milletler ile olan etkileşimlerini incelemeyi ve Bizans yazarlarının vermiş oldukları bilgilere dayanarak bir Hazar tarihi oluşturmayı amaçlamaktadır.

Bu tez, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Hazarlar hakkında bilgi veren Bizans kaynakları ile onların yazarları hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde Theophanes Confessor, Ioannes Skylitzes, Nikephoros gibi tezimizin mihenk taşı olan yazarlar ve eserleri ele alındıktan sonra, türlerine göre diğer eserler ve

yazarları incelenmiştir. İkinci bölümde, Bizans kaynaklarında, Hazarlar hakkında geçen bilgiler detaylıca ele alınmıştır. Bu bağlamda, Bizans kaynaklarında geçen Hazar adı ve varyasyonları, özellikle başta İslam kaynakları olmak üzere diğer topluluklara ait kaynaklardaki varyantlarıyla, karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Ayrıca, Hazar ülkesinin adlandırması, Hazarlara ait unvanlar ve şahıs adları incelenmiştir. Devamında Hazarların çeşitli dinler ile etkileşimi ve Bizans'ın Hristiyanlığı yayma politikası ele alındıktan sonra Aziz Konstantin'in Misyonu detaylıca ele alınmıştır. Bizans kaynaklarına göre Hazar-Bizans siyasi etkileşimleri üç ayrı dönem altında ele alınmıştır. Bu başlıklar ele alınırken kaynaklarda Hazarların diğer topluluklar ile olan etkileşimleri uygun görülen yerlerde Hazar-Bizans siyasi etkileşimi doğrultusunda incelenmiştir. Son olarak Sarkel Kalesi başlığı altında, kalenin inşa edilmiş süreci ile bu husustaki bazı tartışmalar Bizans kaynaklarının aktarmış olduğu bilgiler doğrultusunda tartışılmıştır.

Çalışmada nitel analiz yöntemi kullanılarak, Bizans kaynaklarından elde edilen bilgiler titiz bir şekilde incelenmiştir. Kaynaklardaki sınırlı bilgiye karşın, Hazar tarihini daha iyi anlamaya yönelik yeni bulgulara ulaşılmıştır. Bu tez, Hazarların dini ve siyasi tarihi hakkında, Bizans merkezli yeni bir bakış açısı sunmayı hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Hazarlar, Bizans-Kaynakları, Hazar-Bizans ilişkileri, Sarkel Kalesi, Aziz Konstantin, Keşiş Lazaros

2025, 170 sayfa

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

Oğulcan CANIAĞIR

**Manisa Celal Bayar University
Graduate School of Education
Department of History**

Supervisor: Doç. Dr. Emin KIRKIL

The Khazars emerged as a powerful state in the 7th century on the historical stage of the North Caucasus and the Eastern European steppes. Even in their formative stages, they played a significant role in shaping the political structure of the region through their relationship with the Byzantine Empire. The Khazar-Byzantine relations, which lasted from the 7th century to the 11th century, followed a fluctuating course, particularly due to Byzantium's inability to secure the military support it expected from the Khazars in the post-Heraclius period. If we consider the periods following Justinian II and Constantine VII as exceptions, we can observe that the relations between the two states were generally positive. Byzantine sources provide important insights into the political, military, and religious structures of the Khazars, helping us understand the depth of these relations.

This thesis aims to examine the information presented in Byzantine sources about the Khazars, exploring their religious, military, and political history, as well as various cultural details attributed to them. The study focuses on the historical trajectory of Khazar-Byzantine relations from the perspective of Byzantine authors. It seeks to analyze the interactions of the Khazar Khaganate with various nations, primarily the Byzantine Empire, and to construct a history of the Khazars based on the information provided by Byzantine writers.

This thesis is divided into two sections. The first section provides information about the Byzantine sources that discuss the Khazars and their authors. It examines key writers and works that form the cornerstone of this thesis, such as Theophanes Confessor, Ioannes Skylitzes, and Nikephoros. Additionally, other works and their authors are analyzed according to their types. The second section delves into the

detailed information about the Khazars as mentioned in Byzantine sources. In this context, the name "Khazar" and its variations, as found in Byzantine sources, are compared with variations in sources from other communities, particularly Islamic ones. Moreover, the naming of the Khazar territory, Khazar titles, and personal names are analyzed.

Following this, the Khazars' interactions with various religions and Byzantium's efforts to spread Christianity are examined, followed by a detailed discussion of the mission of Saint Constantine. The Khazar-Byzantine political interactions are analyzed under three distinct periods as described in Byzantine sources. In addressing these topics, the interactions of the Khazars with other communities have also been examined where relevant, in the context of Khazar-Byzantine political relations. Lastly, under the heading of Sarkel Fortress, the construction process of the fortress and some associated debates are discussed in light of the information provided by Byzantine sources.

Using a qualitative analysis method, the study meticulously examines the information obtained from Byzantine sources. Despite the limited information available in the sources, new findings have been reached to better understand Khazar history. This thesis aims to present a new Byzantine-centered perspective on the religious and political history of the Khazars.

Keywords: Khazars, The Byzantine-Sources, The Khazar-Byzantine relations, Sarkel Fortress, St. Constantine, The Monk Lazaros

2025, 170 pages

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Tezimin her aşamasında bilgi birikimi, tecrübesi ve özverili rehberliğiyle akademik gelişimime ve kariyerime değerli katkılar sağlayan Sayın Doç. Dr. Emin KIRKIL'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Kendisi, bu çalışmanın şekillenmesinde yalnızca akademik disiplini ve kazandırdığı bakış açılarıyla değil, bilgi ve tecrübesiyle her zaman yol gösteren, destekleyici tutumuyla çok değerli bir rehber olmuştur. Ayrıca, lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca bana ilham vererek akademik kariyerime yön vermemde büyük bir rol oynamıştır.

Lisans ve yüksek lisans eğitimlerim süresince bilgi ve tecrübeleriyle bana yol gösteren ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocalarım Sayın Prof. Dr. Zafer ATAR ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU'na en içten teşekkürlerimi sunarım. Akademik gelişimime ve kariyerime olan katkıları, bu süreci benim için daha anlamlı kılmıştır.

Değerli dostum Arda DURER'e, tez çalışmamın son okumalarında sunduğu kıymetli katkılar ve her daim yanımda olarak bana sağladığı moral desteği için en içten teşekkürlerimi sunarım. Değerli dostum Arif Emre TUTAN'a, zor zamanlarımda samimi desteği ve dostane yaklaşımıyla her daim yanımda olduğu için minnettarlığımı ifade ederim. Ayrıca, sevgili dostlarım Elif SARIKAŞ ve Ömer TUTAN'a da içten destekleri, sıcak dostlukları ve her zaman yanımda oldukları için şükranlarımı sunarım. Sizlerin dostluğu, bu yolculuğu benim için çok daha anlamlı ve özel kılmıştır.

Aileme, her daim yanımda oldukları ve bana güç verdikleri için sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Özellikle sevgili annem Serap CANKARAGÖZ'e, bana olan sarsılmaz inancı, koşulsuz sevgisi ve bu süreçte gösterdiği eşsiz fedakârlıklar için şükranlarımı sunarım. Annem, sağladığı huzurlu çalışma ortamıyla ve sürekli cesaretlendiren varlığıyla bu yolculuğun en büyük destekçisi olmuştur. Ailemdeki diğer fertlerin sevgisi ve inançlarıyla sundukları destek de bu süreci benim için daha anlamlı kılmıştır.

Son olarak, bu tezi, hayatım boyunca izinden gitmeye çalıştığım ve bana her zaman rehberlik eden merhum dedem Gürcan CANKARAGÖZ'ün aziz hatırasına ithaf ediyorum. Onun insani değerleri ve örnek kişiliği benim için daima bir ilham kaynağı olmuştur. Bu çalışmayla onun anısını onurlandırmak benim için büyük bir gurur kaynağıdır.

Umarım bu tez, Bizans kaynakları ve Hazarlar üzerine yapılacak gelecekteki çalışmalara bilimsel bir katkı sağlar.

Oğulcan CANIAĞIR
Manisa, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM HAZARLAR HAKKINDA BİLGİ VEREN BİZANS

KAYNAKLARI.....	4
1.1. Çalışmanın Temelini Oluşturan Kaynaklar.....	6
1.1.1. Georgios Kedrenos.....	6
1.1.2. Ioannes Skylitzes.....	7
1.1.3. Ioannes Zonaras	9
1.1.4. Konstantinos Porphyrogennetos	10
1.1.5. Nikephoros	13
1.1.6. Theophanes Confessor	16
1.1.7. Theophanes Continuatus	20
1.1.8. Vita Constantini	21
1.1.9. Vita Ioannis Gothiae	22
1.2. Diğer Bizans Kaynakları.....	23
1.2.1.Tarihler.....	24
1.2.2.Kronikler	24
1.2.3. Coğrafya ve Kozmografya Eserleri;	28
1.2.4.Evraklar, Belgeler ve Yönetmelikler	28
1.2.5. Fal ve Astronomi Eserleri	29
1.2.6. Biyografiler, Edebi Eserler ve Diğer Türler.....	30
İKİNCİ BÖLÜM BİZANS KAYNAKLARINA GÖRE HAZARLAR.....	32

2.1 Hazar Adı	32
2.2. Hazar Ülkesinin Adlandırılması.....	45
2.3. Unvanlar.....	48
2.4. Şahıs Adları.....	55
2.4.1. Bardanes Tourkos	55
2.4.2. George Tzoulas	57
2.4.3. Keşiş Lazaros	58
2.4.4. Papatzys ve Balgitzis	59
2.4.5. İrine	60
2.4.6. Diğer Şahıs Adları.....	62
2.5. DİN.....	64
2.5.1. Din Değiştirmede Etkili Olan Faktörler.....	66
2.5.2. Evlilik Yoluyla Din Değiştirme	74
2.5.3. Göç yoluyla Din Değiştirme	82
2.5.4. Misyonerlik Faaliyetleri.....	86
2.5.5. Vita Constantini'ye göre Aziz Konstantin'in Hazar Misyonu.....	91
2.6. Siyasi ve Askeri İlişkiler	100
2.6.1. Erken Dönem Hazar-Bizans İlişkileri	101
2.6.2. Orta Dönem Hazar-Bizans İlişkileri	120
2.6.3. Geç Dönem Hazar-Bizans İlişkileri	125
2.7. Sarkel Kalesi	127
Sonuç	145
Kaynakça	148
Ekler	166

KISALTMALAR DİZİNİ

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.g.t.	: Adı Geçen Tez
ASS.	: Acta Sanctorum
Bkz.	: Bakınız
BZC.	: Byzantine Coins Catalogue
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DLT.	: Dîvânu Lugâti't-Türk
DOAKS.	: Dumbarton Oaks
Ed.	: Editör
EHW.	: Encyclopedia of the Hellenic World
et al.	: et alia
Hrsg.	: Herausgegeben
Iss.	: Issue
KCL.	: King's College London
PBE.	: Prosopography of the Byzantine Empire
Rec.	: Recensuit
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
S. v.	: Sub voce
ss.	: Sayfalar
TDA.	: Türk Dili Araştırmaları
TDA.	: Türk Dünyası Araştırmaları

TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı

Trans. : Translator

TTK. : Türk Tarih Kurumu

Vol. : Volume

GİRİŞ

7. yüzyılda Batı Göktürk Kağanlığı'nın dağılmasının ardından bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkan Hazar Kağanlığı, doğuda Yayık Nehri ile batıda Özi Nehri, kuzeyde Kama Nehri ve güneyde Kafkas Dağları arasında kalan geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmuştur. 8. ve 9. yüzyıla gelindiğinde Hazarlar, dönemin büyük devletleri arasında sayılmaktadır. Bu durum, Hazarların hâkimiyet kurdukları coğrafyanın önemli ticaret yollarını bünyesinde barındırmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu ticaret yollarından aldıkları gümrük vergileri sayesinde Hazarlar, ekonomik açıdan büyük bir zenginlik elde etmişlerdir. Bu zenginlik, Hazarların askeri anlamda daha da güçlenmesine olanak sağlamıştır. Hazarlar, daha kuruluş aşamasında Bizans'a sağladıkları askeri destekle, Bizans-Sâsânî savaşlarının son bulmasına yardımcı olmuşlardır. Giderek artan Hazar askeri gücü, doğal olarak Bizans'ın ilgisinin, tekrar Hazarlar üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bizans açısından Hazarlar, Cherson¹ şehrinin güvenliği ve Emevîler ile olan mücadelesi için önemli bir müttefik izlenimi vermekteydi. II. Justinianus ve VII. Konstantinos dönemlerini istisna kabul edersek, ilişkilerin genellikle ılımlı bir havada ilerlediğini söylenebilir. Ancak bu pozitif ilişkiler neticesinde, hanedanlar arasında yapılan evliliklere rağmen, Bizans'ın Hazarlardan almayı umduğu askeri desteği bir türlü alamadığı görülmektedir. Bizans İmparatorluğu ile Hazar Kağanlığı arasında tesis edilen ittifak, dış etkilere dolaylı kısa ömürlü olmuştur. Sonuç olarak, Bizans'ın ittifaktan umut ettiği verimliliği alamadığını gözükmektedir. VII. Konstantinos zamanında, Hazarların güçten düşmeye başlamasıyla birlikte, Bizans, Cherson kentindeki limanlarının güvenliği sağlamak için kendine yeni müttefik arayışına girmiştir.

Tüm bu merak uyandıran siyasi gelişmelere karşın, bir başka dikkat çekici husus ise onların Doğu Avrupa bozkırlarında hâkim oldukları dönemde, uzun soluklu bir barış ortamını nasıl sağladıklarıdır. Hazarlar bünyesindeki tüm vatandaşlarına eşit davranması neticesinde, farklı milletlerden insanların bir arada yaşamasına olanak sağlamıştır. Hazarların pek çok araştırmacının ilgisini çekmesinin en temel sebebi; İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve Hazarların geleneksel inançlarının bir arada çatışma olmaksızın yaşamasından kaynaklanmaktadır. Hazar Barışı (Pax Khazaria)

¹ Chersonesos olarak da bilinen, Kırım Yarımadası'nın Sivastopol bölgesinde yer alan antik bir şehirdir.

olarak literatüre geçen bu dönem, çok sayıda araştırmacının dikkatini çekmiş ve bu konuda çalışma yapmaya yönlendirmiştir.

Hazarlar üzerine yapılan akademik çalışmalara geçmeden önce, Hazar tarihi hakkında bilgi veren dönem kaynaklarından söz edilmesi gerekmektedir. Bu hususta ilk bahsedilmesi gereken eser, hiç şüphesiz ki Zeki Velidi Togan tarafından bulunan *İbn Fadlan Seyahatnamesi*'dir. Bu eser Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye tercüme edilerek literatüre kazandırılmıştır. Ayrıca Şeşen tarafından yayınlanan *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* adlı eserde İbn Rüste, Mes'ûdî, Gerdîzî ve İstahrî'nin eserlerinin Hazarlar hakkında bilgi veren bölümlerine ulaşmak mümkündür. İslam kaynaklarının haricinde, Kalankatlı Movses'in yazmış olduğu *Alban Tarihi*, Yusuf Gedikli tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır. Hazarlar hakkında bilgi veren Musevi kaynaklarına bakılacak olursa, *Kenize Mektubu* ile *Kağan Yusuf'un Mektubunun*, Osman Karatay tarafından Türkçe literatüre kazandırıldığını görülmektedir. Bu sayılan kaynakların haricinde, bu çalışmanın temelini teşkil eden ve verdiği bilgiler bakımından kritik öneme sahip dört Bizans kaynağı mevcuttur. Bu dört eser kullanılmadan kapsamlı bir Hazar tarihi yazmak mümkün değildir. Bu eserlerden, Theophanes Confessor-*Kroniği*, Hatice Aydın tarafından Türkçe çevrilerek yayınlanmıştır. Hazar Tarihi açısından bir başka önemli eser olan Nikephoros'un *Kısa Tarih* adıyla bilinen eseri Cyril Mango tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. Geç dönem Hazar tarihi konusunda ana kaynaklar arasında en kapsamlı bilgiye sahip olan Konstantine Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio* adlı eseri, Gyula Moravcsik tarafından Eski Yunanca ve İngilizce çift dilli olarak yayınlanmıştır. *De Administrando Imperio* adlı bu eser daha sonradan Zahide Ekmekçi tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Son olarak, Ioannes Skylitzae'nin *Bizans Tarihi*, John Wortley tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

Hazar Kağanlığı üzerine yapılacak akademik çalışmaları desteklemek amacıyla döneme ilişkin çok sayıda eser hem İngilizce hem de Türkçe literatüre kazandırılmıştır. Bu kaynaklardan faydalananak yapılan akademik çalışmalar incelenirse, ilk olarak zikredilmesi gereken eser, Artamonov tarafından yazılan ve Türkçeye *Hazar Tarihi* olarak çevrilen çalışmadır. Mihail Artamonov'un Hazar arkeolojisi üzerine yapmış olduğu çalışmalar bu eserin önemini artırmaktadır. İsmi zikredilmesi gereken bir başka eser ise D. M. Dunlop tarafından yazılan ve Türkçe'ye *Hazar Yahudi Tarihi* olarak çevrilen eseridir. D. M. Dunlop, eserinde Arapça,

Ermenice ve İbranice gibi dillerdeki kaynaklardan yararlanarak, Hazar tarih yazımına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Peter B. Golden'ın doktora tezi olan ve Hazar dili üzerine odaklanan çalışması, Türkçe'ye, *Hazar Çalışmaları* adıyla çevrilmiştir. Bu bireysel çalışmalar haricinde *In The World of the Khazars* adıyla 2007 yılında Brill tarafından yayınlanan derleme eserde, Hazarlar hakkındaki çeşitli tartışmalara yer verilmesinin yanı sıra, Hazar tarihinin kaynakları da ele alınmıştır. Bu araştırma açısından, James Howard-Johnston tarafından söz edilen eserde yayınlanmış *Byzantine Sources For Khazar History* adlı makale dikkat çekicidir. Türkiye'de Hazarlar üzerine yapılmış olan çalışmalar incelendiğinde, Osman Karatay tarafından yazılan *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler* başlıklı eser, Hazar tarihi üzerine tartışmalı olan pek çok konuyu ele almaktadır. Altay Tayfun Özcan tarafından kaleme alınan *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya* adlı eser, Hazar tarihini kuruluş aşamasından yıkılış sürecine kadar büyük bir titizlikle ele almaktadır. Ayrıca, Altay Tayfun Özcan'ın yüksek lisans tezi olan *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu ilişkileri*, Latince kaynaklar kullanılarak Hazar-Bizans siyasi tarihi üzerine odaklanmaktadır. Son olarak Muallâ Uydu Yücel'in *Türkler Ansiklopedisi*'nin ikinci cildinde yayınlanan *Hazar Hakanlığı* adlı makalesi literatüre farklı bir bakış kazandırmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM HAZARLAR HAKKINDA BİLGİ VEREN BİZANS KAYNAKLARI

Bizans kaynaklarında Türklerin görülmesi, IV. yüzyılda Avrupa Hunları olarak adlandırılan Hun kütlesinin batı istikametinde yapmış oldukları göç ile başlamaktadır. Bu göçler sadece Hunlar ile sınırlı kalmamıştır. Asya bozkırlarındaki çeşitli siyasi ve iktisadi hadiseler neticesinde bu göçler artarak devam etmiştir. Hunlar, Ogurlar, Sabarlar, Avarlar, Göktürkler ve Hazarlar ile Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar ve son olarak Oğuzların yapmış oldukları göçler buna örnek gösterilebilir. Bu Türk topluluklarının bölgedeki siyasi faaliyetleri, IV. yüzyıldan başlayarak 1453'e kadarki Bizans kroniklerinin ana malzemesini oluşturmaktadır. Bizans'ın bu Türk kavimleri ile olan ilişkileri coğrafi sınırlar çerçevesinde, siyasi, askeri ve ticari faaliyetler yoluyla gerçekleşmiştir. Yukarıda adı geçen Türk devletlerinden bazılarının daha ayrıntılı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Bu durum, Bizans'ın tehdit olarak algıladığı toplumları daha yakından tanıma ve anlama çabasından kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede, Türk topluluklarının yoğun olarak bulunduğu Cherson, Kafkaslar ve Tuna Havzası gibi bölgelerde kurulan temaslar aracılığıyla elde edilen bilgiler sayesinde, Bizans kaynaklarında bu topluluklara dair Çin kroniklerine kıyasla daha kapsamlı ve detaylı bir bilgi akışı sağladığı görülmektedir.

Öte yandan, Hazar Denizi'nin doğusundaki Türk toplulukları hakkında Çin kroniklerinde daha detaylı bilgilere yer verilmesine karşın, Hazar Denizi'nin batısındaki Türk topluluklarına ilişkin bilgiler, coğrafi sınırların etkisiyle daha sınırlı kalmıştır. Hazar Kağanlığı gibi bazı Türk toplulukları, Çin Kroniklerinde sadece ismen zikredilir. Bundan dolayıdır ki, Orta Asya Türk tarihçiliği için Çin kronikleri ne kadar önem ihtiva ediyorsa, Doğu Avrupa Türk tarihçiliği için de Bizans kronikleri o derece büyük bir önem arz etmektedir. Türk Tarihçiliği için Çin kroniklerinden sonra Türk toplulukları hakkında en kapsamlı ve derli toplu bilgiyi Bizans kronikleri ihtiva etmektedir². Bu ihtiva etmiş oldukları, bilgi ağırlıklı olarak daha sonradan Dest-i

² Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinoturcica Işığında Avrupa Hunları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s.13.

Kıpçak bozkırları olarak adlandırılacak olan Kuzey Karadeniz Bozkırlarındaki Türk toplulukları ile ilgilidir.

Bu çalışmanın konusu gereği, Bizans kaynaklarında Hazarların araştırılması neticesinde kroniklerde Hazarların dini inanışları, komşuları ile olan ilişkileri, askeri ve siyasi faaliyetleri ile Hazar diline ait çeşitli isim, unvan ve kelimelerin haricinde onların kültürlerine dair bazı bilgilere ulaşılmıştır. Burada hususiyetle belirtilmesi gerekir ki, gerek İslam kaynakları, gerekse Süryani ve Ermeni kaynakları, Hazarların batı bölgelerindeki siyasi faaliyetleri hakkında bilgi vermekten yoksundur. Bu kaynakların ekseriyetle Kafkaslar özelinde Hazar Kağanlığı tarihini ele alması nedeniyle, Hazarların batı bölgelerine dair bilgilere ağırlıklı olarak Bizans kaynaklarından ulaşılabilmektedir.

Bizans kaynaklarının özelliklerine bakacak olursak, Bizans İmparatorluğu'nun geniş bir coğrafyada hüküm sürmesi ve çeşitli etnik yapıları bünyesinde barındırması dolayısıyla bu kaynakların Latince, Süryanice, Koptça³, Slavca, Gürcü'ce, Ermenice, Eski Yunanca gibi çeşitli lisanlarda kaleme alındığı görülmektedir⁴. Eski Yunanca'nın dışında kaleme alınan dillerdeki eserler, Eski Yunanca'nın kapsamlı külliyatına kıyasla daha az bilgi vermektedir⁵. Ancak, Eski Yunanca yazılmış eserlerin en büyük sorunları, birbirlerinin kopyaları niteliğinde olmaları ve yazarları hakkında kapsamlı bilgiye sahip olunamamasıdır. Bu durum, bazı anonim eserlerin yazım tarihlerinin belirlenmesi ile kopyalanan eserleri hariç bırakırsak, bu eserlerin hangi kaynaklardan yararlandığını tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Ayrıca bu eserler doğal olarak bir Bizans İmparatorluğu propagandası ihtiva etmekte olduğu unutulmamalıdır. Bir monarkın yönetimi altında yaşayan bu kronik yazarları, görebilecekleri baskılardan dolayı kalemlerini özgürce kullanamadıkları bir gerçektir. Her ne kadar bu metinler baskı altında yazılmış veya birbirlerinin tekrarı olsa da Doğu Avrupa Türk tarihinin yazımı için içerdği bilgiler bakımından eşsiz bir öneme sahiptir.

³ Fatma Koçak, "Bizans Tarih Yazım Yöntemlerine Dair Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Geçmişten Günümüze Metodoloji Çalışmaları, Bildiriler Kitabı*, Sinop 2021., s.73. (ss.72-85.)

⁴ A.g.m., s.73.

⁵ A.g.m., s.73.

Bu çalışmada kullanılan Eski Yunanca eserlerin türlerine bakacak olursa; Kronikler, tarihler, mahkeme tutanakları, nutuklar, şiirler, vasiyetnameler ve çeşitli türdeki saray evrak ve belgesi sayılabilir. Temelde çalışmanın mihenk taşı oluşturulan eserlerin türleri ise genellikle kroniklerdir.

1.1. Çalışmanın Temelini Oluşturan Kaynaklar

1.1.1. Georgios Kedrenos

Georgios Kedrenos'un kim olduğu tam olarak bilinmemektedir⁶. Yazmış olduğu eserde kendi hayatı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Ardılı ve çağdaşı olan hiçbir yazar da onun hakkında bilgi vermez⁷. Hitabet tarzından ve yazı dilinden dolayı onun bir keşiş veya rahip olduğu düşünülmektedir⁸. Isaac Comnenos (1057-1059)'un yıllıklarını 1069 senesi civarında İmparatorluk topraklarına gelerek yazdığı tahmin edilmektedir⁹. Eserde yazarın yazmaya başladığı tarihten 100 yıl sonrası ile ilgili haşiye ve yeni ek bilgilerin bulunması, sonradan başkaları tarafından esere ekler yapıldığını göstermektedir¹⁰. Eser, dünyanın başlangıcından itibaren, Yahudi eski çağları hakkında detaylı bilgi vermekte ve Kendrenos'un yaşadığı zamana kadar tahtta çıkan Roma ve Bizans imparatorlarını anlatmaktadır¹¹. Bu araştırma açısından eserde önemli olan kısımlar; Herakleios-Hazar münasebetleri, II. Justinianus-Hazar münasebetleri ve III. Leon'un oğlu V. Konstantinos'u Hazar Kökenli İrine ile evlendirmesi meseleleridir.

⁶ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus, C.I-II., Bonnae 1838-1839., s.10.

⁷ A.g.e., s.10.

⁸ A.g.e., s.10.

⁹ A.g.e., s.10.

¹⁰ A.g.e., s.10.

¹¹ A.g.e., ss.11-12.

Eser, Gyula Moravcsik'in, *Byzantinoturcica* adlı eserinde “*GEORG KEDR*”¹² olarak geçmektedir. Bu çalışmada, Immanuele Bekkero'nun düzenlediği Eski Yunanca ve Latince çift dilli olan 1838-1839 Bonnae baskısından faydalanılmıştır. Kullanılan eserin künyesi aşağıda verilmiştir.

Eserin Künyesi:

- *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus, C.I-II., Bonnae 1838-1839.

1.1.2. Ioannes Skylitzes

Ioannes Skylitzes'in ne zaman doğduğu konusunda bir bilgi yoktur. Lakin onun 12. yüzyılın ilk yarısına kadar yaşadığı tahmin edilmektedir¹³. Skylitzes olarak bilinen kronograf, Ioannes Zonaras'ın *Epitome* adlı eserinde ve *George Kedrenos*'un eserinde Thrakesion olarak zikredilir¹⁴. Ioannes Skylitzes ile Thrakesion aynı kişilerdir. Skylitzes'in ailesi Thrakesion themasından geldikleri için o bu isimle de anılmaktadır¹⁵. Bizans kaynaklarında ve belgelerinde onun hakkında çok sınırlı bir bilgi vardır¹⁶. Adı sadece birkaç evrak ve eserde geçmektedir. Onun 1090-1092 seneleri arasında *droungarios* (Konstantinapolis Yüksek Yargıcı) olduğu bilinmektedir. Daha sonraki bir tarihte ise karşımıza Konstantinapolis *eprach'i*¹⁷ (vali) olarak çıkmaktadır. Sonrasında *protovesliarios* (Saray baş nâzırı) unvanına erişmiştir.¹⁸ Eserini Alexsios Komnenos (1081-1118) zamanında yazmıştır. Skylitzes eserinde I. Nikhephoros (802-811) zamanından başlar ve VI. Mikhail (1034-1041)'in

¹² Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, C.I., E. J. Brill, Leiden 1983., ss.273-275.

¹³ Hatice Bolat, *Ioannes Skylitzes'in Bizans Tarihi İsimli Eserinin XII-XXIII. Bölümlerinin Çevirisi (959-1057)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016., s.1.

¹⁴ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history, 811-1057*, translated by John Wortley, Cambridge University Press, New York 2011., s.9.; Bolat, *Ioannes...*, s.1.

¹⁵ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history*, s.9.; Bolat, *Ioannes Skylitzes'in Bizans*, s.1.

¹⁶ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history*, s.9.; Bolat, *Ioannes Skylitzes'in Bizans*, s.1.

¹⁷ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history*, s.9.; Bolat, *Ioannes Skylitzes'in Bizans*, s.1.

¹⁸ Bolat, *Ioannes Skylitzes'in Bizans*, s.1.

tahttan indirilmesine müteakip yerine Augusta Zoe'nin (1042) yönetime geçmesine kadarki zaman dilimini (811-1057) anlatmaktadır¹⁹. Kronolojik sıraya riayet göstermiş ve eserini basit bir dille kaleme almıştır. O günümüze ulaşmayan çok sayıda eserden faydalanmıştır. Kendinden önceki yazarların eserlerini bazen hiç değiştirmeden direkt aktardığı da olmaktadır. Yazarı tartışmalı olmakla birlikte *Continuanus* adlı eserde ona atfedilmektedir.²⁰

Ioannes Skylitzes'in *Synopsis*'ine Türk tarihi açısından bakacak olursak 12-23 bölüm aralığında; Selçuklular, Oğuzlar, Bulgarlar, Peçenekler, Hazarlar hakkında bilgi bulmak mümkündür. Bu araştırma açısından eserde önemli olan kısımlar; Sarkel Kalesi, Anatolian Theması komutanı Bardanes Turkos, Keşiş Lazoros ve Cherson bölgesi hakkındaki bilgilerdir.

Eser, Gyula Moravcsik'in, *Byzantinoturcica* adlı eserinde "*IO SKYL*"²¹ olarak geçmektedir. Bu çalışmada, John Wortley'in Cambridge University Press'den çıkan İngilizce çevirisi baz alınmıştır. Ayrıca Hatice Bolat'ın Türkçe çevirisi ve Hans Thurn'un Eski Yunanca düzenlemesi kullanılmıştır. Kullanılan eserlerin künyesi sırasıyla aşağıda verilmiştir.

Eserlerin Künyeleri:

- *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, (Recensuit: Hans Thurn), Walter de Gruyter, Berlin 1973.

- John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history, 811-1057*, translated by John Wortley, Cambridge University Press, New York 2011.

- Hatice Bolat, *Ioannes Skylitzes'in Bizans Tarihi İsimli Eserinin XII-XXIII. Bölümlerinin Çevirisi (959-1057)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.

¹⁹ John Skylitzes, *A synopsis Historiarum*, s.12.; Bolat, *Ioannes Skylitzes'in Bizans*, s.2,8.

²⁰ Bolat, *Ioannes Skylitzes'in Bizans*, s.1.

²¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.335-340.

1.1.3. Ioannes Zonaras

Ioannes Zonaras'ın ailesi, doğduğu yer ve ne zaman doğduğu konusunda kaynaklarda bilgi mevcut değildir²². Bizans kronikçileri ondan ismen bahsetmekle birlikte onun şahsi hayatı hakkında bir bilgi sunmaz²³. Onun eserinden hayatı hakkında bazı çıkarımlar yapılmıştır. Onun *Tarihsel Epitome*'si yaratılıştan başlayarak 1118'de Alexios Komnenos'un ölümüne kadarki olan süreyi anlatmaktadır²⁴. Onun yazmış olduğu eserden bir hukukçu olduğu anlaşılmaktadır²⁵. Hukukçu kimliğinin haricinde *prôtôasekretes*²⁶ olarak çalışmıştır²⁷. Eserinden çıkarımla Latince bildiği ve Eskiçağ tarihi eğitimi aldığı anlaşılmaktadır²⁸. O eserini Marmara denizi ortasında bulunan Hagia Glykeria adlı Manastırda emeklilik zamanında yazmıştır²⁹.

Eserin 72 adet el yazması mevcuttur. Bunun yanı sıra, 14. yüzyılda Slavcaya ve ayrıca Aragon diline de çevrilmiştir³⁰. Zonaras tarihi kaynakları direkt kopyalamak yerine yorumunu katarak yeniden yazmıştır. Bu sayede hangi kaynaklardan yararlandığı kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Faydalanmış olduğu kaynaklara örnek verilecek olursa; *Malalas, Prokopios, Theophanes, Rahip George, Psellos, Attaleiates, Skylitzes, Skylitzes Continuatus* vb. eserler zikredilebilir³¹. Onun eserini başkentten uzakta yazması ve dini bir görevinin bulunmaması eserin güvenilirliğini artırmaktadır³².

²² Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008., s.5.

²³ Leonora Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s.193.

²⁴ Neville, *Guide to Byzantine*, s.191.; Koçak, "Bizans Tarih Yazım Yöntemlerine Dair", s.80.; Onun Alexios Komnenos (1118-1143) ve I. Manuel Komnenos (1143-1180) arasında yaşamış olduğu düşünülmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.5.

²⁵ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.5.

²⁶ Bakanlık makamına yakın bir konumdur

²⁷ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.5.

²⁸ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, ss.5-6.

²⁹ Neville, *Guide to Byzantine*, s.193.

³⁰ Neville, *Guide to Byzantine*, s.192.

³¹ Neville, *Guide to Byzantine*, s.192.

³² Neville, *Guide to Byzantine*, s.194.;

O eserinde dini tartışma konularının üzerinde çok durmamıştır. Bu yüzden eserin dilini uzmanlar laik olarak niteler³³.

Eserin Türk Tarihi açısından önemine bakılacak olursa; Avarlar, Türkler (Macarlar), Peçenekler, Selçuklular, Uzlar, Kumanlar, Tuna Bulgarları ve Hazarlar hakkında bilgiler mevcuttur³⁴. Bu çalışma açısından; II. Justinianus dönemi Hazar-Bizans münasebetleri ile Hazar prensesi İrine ve Hazar Leon hakkında bilgi vermektedir.

Eser, Gyula Moravcsik'in, *Byzantinoturcica* adlı eserinde "*IO ZON HIST*"³⁵ olarak geçmektedir. Bu çalışmada, Theodorus Büttner-Wobst'un düzenlediği Eski Yunanca 1897 Bonnae baskısından faydalanılmıştır. Eserin son iki bölümünün Türkçe'ye çevirisi Bilge Umar tarafından Arkeoloji ve Sanat Yayınlarından 2008 tarihinde çıkmıştır. Ancak bu çalışmanın konusu olan Hazarlar ile ilgili kısımları maalesef içermez. Kullanılan eserin künyesi aşağıda verilmiştir.

Eserin künyesi;

- Ioannis Zonarae, *epitomae historiarum libri XIII- XVIII*, ed. Theodorus. Büttner- Wobst, Bonnae 1897.

1.1.4. Konstantinos Porphyrogennetos

Bizans İmparatoru VII. Konstantinos Porphyrogennetos (905-959), İmparator Bilge VI. Leon (866-912) oğlu olarak 905 senesinde dünyaya gelmiştir³⁶.

³³ Neville, *Guide to Byzantine*, s.194.;

³⁴ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.344-348.

³⁵ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.344-348.

³⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, Greek Text edited by GY. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Washington 1967., s.7.; Ali Ahmetbeyoğlu, "İmparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un *De Administrando Imperio* Adlı Eserinin Türk Tarihi İçin Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.119., Mayıs-Haziran 2018., s.110. (ss.109-126); R. Sabatino. Lopez, "Constantine VII Porphyrogenitus." *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/biography/Constantine-VII-Porphyrogenitus>, 28.08.2024 tarihinde erişildi.)

Konstantinos'un başa geçmesi beklenmiyordu, çünkü Bilge Leon'un metresi ve daha sonradan eşi olacak olan Zoë Carburnopsina'dan doğmaydı³⁷. Lakin Bilge Leon'un Zoë ile evlenmesinden sonra meşru varis olarak kabul edilmiştir³⁸. Konstantinos, yaşamı boyunca çeşitli hastalıklarda muzdarip olmuş ve yatalak bir hayat sürmüştür. 913-920 seneleri aralığında Konstantinos'un muhtemelen, yatalak ve yaşının küçük olmasını fırsat bilen Annesi Zoë, Amcası Alexsander, Patrik Nikholas ve Amiral Romanus Lecapenus, onu ortak imparatorluk hiyerarşisine boyun eğmeye mecbur ettiler³⁹. Bu dönemde onun iktidarı esasında bu adları yazılan kişilerin elindedir. Daha sonra İmparatorluk Amirali olan Romanus Lecapenus 920 senesinde iktidarı ele geçirince yaklaşık 24 sene boyunca onun vesayeti altında tahtta kalmıştır⁴⁰. Romanus Lecapenus'un kızı Helene ile evlendirilmiş olmasına rağmen, ortak imparatorluk hiyerarşisinde en alt sırada yer alması nedeniyle, bu dönemde yönetimde fazla söz sahibi değildir⁴¹. 945 yılında yaklaşık olarak 45 yaşlarında iken, kendisine bağlı olan koruma muhafız alayı ile tahtını tekrar geri alır⁴². 949 senesine kadar imparatorluğu tek başına yönetmiştir. Ancak bu tarihten sonra Augusta Helene ve imparatorun gayrimeşru kayınbiraderi Basil yönetime sürekli müdahil olmuşlardır⁴³. Kendisinden sonra tahtta geçecek olan oğlu II. Romanus'u (959-963) aşırı yoğun bir eğitime tabi tutmuştur. Bununla da yetinmeyen imparator, oğluna bu çalışmanın konusunu teşkil eden "*De Administrando Imperio*" adlı eseri bırakmıştır. Konstantinos 54 yaşında iken 15 Kasım 959 tarihinde vefat etmiştir⁴⁴.

VII. Konstantinos Porphyrogennetos (905-959) yönetimde çok fazla söz sahibi olamaması sebebiyle kendini ilmi çalışmalara vermiştir⁴⁵. Konstantinos, *De Administrando Imperio* adlı eserin haricinde, *I. Basieus'un biyografisi* ile *De*

³⁷ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.7.

³⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.7

³⁹ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.7.

⁴⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.7; Ahmetbeyoğlu, "İmparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un", s.110.; Sabatino. "Constantine VII Porphyrogenitus."

⁴¹ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.7

⁴² Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.7.

⁴³ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.7.

⁴⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.7.

⁴⁵ Ahmetbeyoğlu, "İmparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un", s.110.

cerimoniis aulae Byzantinae adlı eserleri kaleme almıştır⁴⁶. Bunun haricinde varisi II. Romanus'un (959-963) eğitimine aşırı özen göstermiş ve onu çok yoğun bir eğitim programına maruz bırakarak saltanata hazırlamıştır⁴⁷. Bu eğitimle de yetinmeyen Konstantinos, oğlu için İmparatorluğun dostları ve düşmanlarıyla ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi ve hangi eylemlerin tatbik edilmesi gerektiğini anlatan *De Administrando Imperio* adlı eseri muhtemelen 949-952 yılları arasında kaleme almıştır⁴⁸. *De Administrando Imperio* adlı bu eser Bizans İmparatorluğu'nun dış politikası şekillendirmesi bakımından oldukça önemlidir⁴⁹. Onun imparator olmasından dolayı ardılı ve çağdaşı diğer kronik yazarlarının ulaşamadığı imparatorluk evrak ve vesikasına erişebilmesi, eseri tarihçiler açısından önemli bir ana kaynak yapar⁵⁰.

VII. Konstantinos kendisinden sonra tahtta geçecek olan oğluna, Hazarlar, Kabarlar, Peçenekler, Ruslar, Türkler (Macarlar), Bulgarlar, Kara Bulgarlar (İtil Bulgarları), Araplar, Fatımiler, Abbasîler, Alanlar, Lombardlar, Dalmatçalılar, Hırvatlar, Sırlar, Moravyalılar, Chersonlular, İberyalılar vb. milletler ve bölgeler hakkında oldukça kapsamlı bilgiler vermektedir. Oğluna, bu saydığı milletlerden birinin Bizans'a düşmanlık etmesi halinde izlemesi gereken imparatorluk dış politikasını detaylı bir şekilde anlatır.

Eserde bu çalışma açısından önemli olan başlıklar şunlardır; Hazarların komşuları, Sarkel Kalesi, Hazarlara karşı Bizans-Alan ittifakı, Hazar-Bizans ilişkileri, İtil Bulgarları-Hazar ilişkileri, vergi ve hediye meselesi, Hazar Leon, Peçenek-Hazar mücadelesi, Hazar-Uz ittifakı, Macar-Hazar ilişkisi, Macar-Kabar ilişkisi, Peçenek-Bizans ilişkileri hakkında bilgi vermektedir.

Eser, Gyula Moravcsik'in, *Byzantinoturcica* adlı eserinde "*KONST PORH ADM*⁵¹" olarak geçmektedir. Bu çalışmada, Gyula Moravcsik ve R. J. H. Jenkins'in

⁴⁶ Daha fazlası için bkz. Ahmetbeyoğlu, "İmparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un", s.110.; Sabatino. "Constantine VII Porphyrogenitus."

⁴⁷ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.7.

⁴⁸ Ahmetbeyoğlu, "İmparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un", s.110.

⁴⁹ Daha detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, Sümer Basımevi, Ankara 1938, ss.35-36.

⁵⁰ Ahmetbeyoğlu, "İmparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un", s.110,111.

⁵¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.356-.390.

editörlüğünü yaptığı Eski Yunanca ve İngilizce çift dilli olan 1967 Washington baskısından faydalanılmıştır. Ayrıca Zahide Ekmekci'nin Türkçe çevirisinden de yararlanılmıştır. Kullanılan eserlerin künyeleri sırasıyla aşağıda verilmiştir.

Eserlerin Künyeleri:

- Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, Greek Text edited by GY. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Washington 1967.

- Zahide Ekmekci, *Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

Yazarın bu çalışmada kullanılan diğer eseri:

- Constantini Porphyrogeniti Imperatoris, *De Cerimoniis Aule Byzantinae*, Vol 1, Rec. IO. IAC. Reiskii, Bonnae 1829.

1.1.5. Nikephoros

Nikephoros yaklaşık olarak 758 dolaylarında Konstantinopolis'de ünlü bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir⁵². Babası Theodore'nin görevi *Asekretis* (İmparator sekreterliği)'dir⁵³. Babası Theodore ikona savunucusudur. Theodore'nin ikona savunucusu olması nedeniyle hakkında gelen şikayetler üzerine, İmparator V. Konstantinos (741-775) tarafından önce Pontus'a sürgün edilmiş, daha sonra ise görevine iade edilmiştir⁵⁴. Lakin devam eden şikayetler neticesinde Nikaea'ya sürülmüş ve sürgünün 6. yılında orada ölmüştür⁵⁵.

Nikephoros'da babasının yolundan giderek, muhtemelen IV. Leon zamanında *Asekretis* olur⁵⁶. 784 senesinden muhtemelen 794 senesine kadar Patrik yardımcılığı

⁵² Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, translated by Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington 1990., s.1.; Neville, *Guide to Byzantine*, s.72.

⁵³ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.1.; Neville, *Guide to Byzantine*, s.72.

⁵⁴ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.1.; Neville, *Guide to Byzantine*, s.72.

⁵⁵ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.1.

⁵⁶ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.1.; Neville, *Guide to Byzantine*, s.72.

görevini yürütmüştür⁵⁷. Augusta Eirene'nin tahtı ele geçirip VI. Leon'un kör edilmesinin ardından, Nikephoros, Konstantinopolis'in Anadolu yakasında, şehirden uzak bir banliyöde sakin bir hayat sürmeyi tercih etmiştir⁵⁸. 802'de Eirene'nin devrilmesinin ardından, Nikephoros yeniden Konstantinopolis'in batı yakasına çağrılarak burada kentin en büyük yoksullar evinin yönetimine atanmıştır⁵⁹. 806 yılında Konstantinopolis Patriği Tarasios'un ölümü üzerine, İmparator I. Nikephoros, Nikephoros'un Konstantinopolis Patriği olarak atanmasına karar verir⁶⁰. Birkaç gün içinde Nikephoros, önce *Rahip*, sonra *Deacon* (Diyakoz) ve *Papaz* olarak atanır⁶¹. Nihayetinde 12 Nisan 806'da Paskalya'da *Konstantinopolis Patriği* olarak atanır⁶². V. Leon dönemine kadar Konstantinopolis Patriği sıfatıyla görevini yürütür. V. Leon ikona karşıtı bir imparatorudur ve Patrik Nikephoros'dan ikonaları yasaklamasını ister⁶³. Ancak Nikephoros, bu duruma şiddetle karşı çıkmıştır. Noel günü V. Leon ile Nikephoros arasında yaşanan tartışmanın ardından, yeni yılın ilk günlerinde önce Agathu Manastırı'na, ardından daha uzak bir yere, St. Theodora Manastırı'na sürgün edilmiştir⁶⁴. Sonraki imparator II. Mikhael, ona Patriklik unvanını, ikona karşıtlığına itiraz etmeyeceği takdirde vermeyi teklif etmiştir⁶⁵. Lakin Nikephoros bu teklifi reddeder. 828 tarihinde vefat eder. Bu çalışmada Patrik Nikephoros'un *Breviarium Historicum* ve *Chronographikon Syntomon* adlı eserenlerinden faydalanılmıştır.

Breviarium Historicum yani *Kısa Tarih* olarak bilinen eserinin iki nüshası mevcuttur. Bunlardan ilki ve en uzununu *Codex Vaticanus Graecus 977* yazmasıdır⁶⁶. Phokas (602) zamanından başlayarak IV. Leon'un, Augusta Eirene ile evlendiği 769 tarihine kadarki olayları anlatmaktadır⁶⁷. İkinci nüsha *Codex Londinensis, Add.19390*

⁵⁷ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.1.

⁵⁸ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.1.

⁵⁹ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.1

⁶⁰ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.1-2.

⁶¹ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.2.

⁶² Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.2.; Neville, *Guide to Byzantine*, s.72.

⁶³ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.2.

⁶⁴ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.2.; Neville, *Guide to Byzantine*, s.72.

⁶⁵ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.2.

⁶⁶ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.5.; Neville, *Guide to Byzantine*, s.73.

⁶⁷ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.5.

nüshası olarak adlandırılmaktadır⁶⁸. Bu nüshanın son kısımları büyük ihtimalle ciltlerin dağılması nedeniyle eksiktir. 602 tarihinden başlayarak 713 tarihine kadar gelmektedir⁶⁹. Patrik Nikephoros'un eserini ne zaman yazdığı net değildir⁷⁰. Eserinde kullanmış olduğu kaynaklardan sadece Antakyalı John'a ait eser tespit edilebilmiştir⁷¹. Bunun dışında hangi kaynaklardan yararlanmış olduğu bilinmemektedir. Ancak 668 tarihinden sonra yazdıklarının Theophanes Confessor ile benzerlik teşkil etmesi ikisinin de aynı kaynaktan yararlandığını göstermektedir⁷². Her iki eserde ufak isim farklılıkları göze çarpmaktadır. Theophanes ile Konstantinopolis Patriği Nikephoros'un eserleri karşılaştırıldığında, Theophanes'in ortak kaynağı daha iyi muhafaza ettiği görülmektedir⁷³. Bu yüzden ikisi arasındaki farklılıklarda Theophanes'in eserine öncelik verilebilir⁷⁴. Ancak, bazı olayların *Theophanes*'in eserinde yer almaması nedeniyle⁷⁵, Nikephoros'un *Breviarum Historicum* adlı eserinin de dikkate alınması gerekmektedir.

Eserin Türk Tarihi açısından önemine bakılacak olursa; Avarlar, Tuna Bulgarları ve Hazarlar hakkında bilgiler mevcuttur. Bu çalışma açısından ise; Herakleios-Hazar münasebetleri ve II. Justinianus-Hazar münasebetleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

Eser, Gyula Moravcsik'in, *Byzantinoturcica* adlı eserinde "NIK PATR / HIST⁷⁶" olarak geçmektedir. Bu çalışmada, Dumbarton Oaks yayınlarından çıkan ve Cyril Mango tarafından çevirisi ve yorumlanması yapılan İngilizce ve Eski Yunanca çift dilli, 1990 Washington baskısı kullanılmıştır. Kullanılan eserlerin künyeleri sırasıyla aşağıda verilmiştir.

Eserin künyesi:

⁶⁸ Neville, *Guide to Byzantine*, s.73.

⁶⁹ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.6.

⁷⁰ Bu konuda iki farklı iddia mevcuttur. 781 tarihinde veya 800 tarihinde yazıldığı konusunda fikirler vardır. Daha detaylı bilgi için bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.8.

⁷¹ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.12.

⁷² Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.15.

⁷³ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.16.

⁷⁴ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.16.

⁷⁵ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.16.

⁷⁶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.456-459.

- Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, translated by Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington 1990.

Yazarın bu çalışmada kullanılan diğer eseri:

- *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, ed. C. De Boor, Lipsiae 1880.

1.1.6. Theophanes Confessor

Theophanes 758-760 yılları⁷⁷ arasında İstanbul'da zengin ve soylu bir ailenin çocuğu olarak Dünya'ya gelmiştir. Babası Isaakios, Bizans'ın Ege ve adalarının komutanıdır⁷⁸. 3 yaşında iken babasını kaybetmesi sonrasında, babası ile sıkı bir dost olan İmparator V. Constantinus tarafından himaye edilerek sarayda iyi bir eğitim alması sağlanmıştır⁷⁹. Theophanes 10 yaşına geldiğinde Megalo isimli biri ile nişanlanır⁸⁰. 20 yaşlarına doğru evlenmek yerine keşiş olarak manastırda inzivaya çekilmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır. Theophanes'in kayınpederi ile Hazar Leon (775-780) arasındaki dostane ilişkiler sonucunda, kayınpederi, Theophanes'e karşı Hazar Leon'u kışkırtmıştır⁸¹. Bunun sonucunda Hazar Leon, Theophanes Confessor'a, Megola ile evlenmeyi reddedip keşiş olursa gözlerini oymakla tehdit eder⁸². Theophanes, imparator ve kayınpederine karşı muhalif girişimlerde bulunmayı düşünürken, bu eserin oluşumuna ilham veren keşiş Georgius Synkellos ile

⁷⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti", *Sosyoloji Dergisi*, C.3., S.19., 2009/2., s.286 (ss.285-296). Beyoğlu'na göre; 758-760 tarih aralığında dünyaya gelmiştir.; Theophanes the Confessor, *Theophanes Confessor'un Kroniginde Türkler: 284-813*, (Çev. Hatice Aydın), Kronik Kitap, İstanbul 2021., s.7.; Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. "Saint Theophanes the Confessor." Encyclopedia Britannica, (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Theophanes-the-Confessor>, 11.04.2024 tarihinde erişildi.) Encyclopedia Britannica'da onun 752 senesinde doğduğu yazmaktadır.

⁷⁸ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", s.286.; Theophanes the Confessor, s.7.

⁷⁹ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", s.286.; Theophanes the Confessor, s.7.

⁸⁰ Theophanes the Confessor, a.g.e., s.7.

⁸¹ Theophanes the Confessor, a.g.e., s.8.

⁸² Theophanes the Confessor, a.g.e., s.8.

karşılaşmıştır⁸³. Georgius Synkellos, kısa bir süre içinde her ikisinin de öleceğine dair bir kehanette bulunmuştur⁸⁴. Bu kehaneti duyan Theophanes, planlarından vazgeçmiştir⁸⁵. 20 yaşına geldiğinde Megalo ile evlenir lakin 799'da kayınpederi vefat edince her ikisi de ayrı manastırlarda inzivaya çekilirler⁸⁶. 787 senesinde İznik Konsiline katılır ve ikonalar için çıkartılan kanunu onaylar⁸⁷. İkonoklast bir imparator olan V. Leon (813-820)'un başa geçmesi neticesinde, ikona taraftarı olan muhalif hareketlere katılmıştır⁸⁸. Bu hareketlere katılması sebebiyle, 2 yıllık bir hapis hayatı yaşamıştır⁸⁹. 818 senesinde Samothrake Adası'nda sürgünde iken ölür ve Doğu Kilisesi tarafından Aziz ilan edilir⁹⁰. O imparator I. Nikephoros, Staurakios ve I. Mikhail Rangabe tarafından sevilen bir kişi iken IV. Leon ve V. Leon dönemlerinde muhalif bir kişiydi⁹¹.

Theophanes'i eseri yazma konusunda teşvik eden kişi Georgios Synkellos adlı bir keşiştir. Georgios Synkellos, kendi adıyla anılan *The Chronography of Synkellos* adlı eserin yazarıdır⁹². O yazmış olduğu eserinde dünyanın yaratılışından başlayarak Roma imparatoru olan Diocletianus (284-304) zamanına kadarki olan olayları ele almıştır ve eserini devam ettirmesi için Theophanes'i teşvik eder⁹³. Synkellos'un

⁸³ Theophanes the Confessor, a.g.e., s.8

⁸⁴ Theophanes the Confessor, a.g.e., s.8

⁸⁵ Theophanes the Confessor, a.g.e., s.8.

⁸⁶ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", s.286.; Theophanes the Confessor, s.8.

⁸⁷ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", s.286.; Theophanes the Confessor, s.9.

⁸⁸ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", s.286.; Theophanes the Confessor, s.9.

⁸⁹ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", s.286. Ahmetbeyoğlu; iki yıl hapis hayatı yaşamıştır ve daha sonra Samathrake adasına sürgün edililişinin 17. Gününde yani 818 senesinde öldü der.; Theophanes the Confessor, s.9. Hatice Aydın ise; onun 10 yıl hapiste kaldığını daha sonra öldüğünü söylemektedir. Ancak burada kronolojik bir karmaşa mevcuttur. V. Leon 813 senesinde başa geçtiğinde hapse atıldığını ve 10 sene hapiste kaldığını farz edersek 823 doalylarında ölmüş olması gerekir lakin o hem Beyoğlu'nun makalesinde hemde Aydın'ın çevirisi yapmış olduğu eserde 818 senesinde vefat etmiş gösterilmektedir. Bundan dolayı biz Beyoğlu'nun söylemiş olduğu hapis yatma süresini doğru kabul ediyoruz. Daha detaylı bilgi için bkz. Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", s.286.; Theophanes the Confessor, ss.9-10.

⁹⁰ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", s.286.; Theophanes the Confessor, s.10.

⁹¹ Theophanes the Confessor, ss.8-9.

⁹² Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", ss.286-287.; Theophanes the Confessor, s.4.

⁹³ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", ss.286-287; Theophanes the Confessor, ss.3-4.; T. Editors of Encyclopaedia. "Saint Theophanes the Confessor".

810'da ölümü üzerine Theophanes, kronografik eserini kaleme almaya başlar ve 810-814 senesi arasında tamamlar⁹⁴. Roma imparatoru Diocletianus (284-304)'un başa geçmesinden başlayarak, Bizans İmparatoru V. Leon (813-820) zamanına kadarki olayları kronolojik bir sıra ile ele almaktadır. Hilkat takvimini⁹⁵ baz alarak eserini yazmıştır. Theophanes'in eserinde adı geçen yirmiye yakın Bizans kaynağını kullandığı bilinmektedir⁹⁶. Lakin bunların haricinde adlarını zikretmediği çok sayıda kaynak ve belge kullandığı aşıkardır. Ona kaynakların büyük bir bölümünü Georgios Synkellos sağlanmıştır⁹⁷. Eseri diğer Bizans kronografilerinden ayıran en önemli özellik ise Hristiyan doğu kaynaklarından da yararlanmış olmasıdır⁹⁸. Theophanes eserinde günümüze ulaşmayan ve başka hiçbir Bizans kaynağında da rastlanmayan çok sayıda kitap ve belgeyi kullanması, eseri eşsiz bir öneme haiz hale getirmiştir.

⁹⁴ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history*, s.14.; Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", ss.286-287.; Theophanes the Confessor, s.5.; Koçak, "Bizans Tarih Yazım Yöntemlerine Dair", ss.75-76.

⁹⁵ Bizans tarih yazımında bir tarihlendirme standardı ancak Theophanes'den sonra olmuştur. IX. yüzyıla kadarki hesaplamalarda eserden esere farklılık gözükebilir. O yüzden bu çalışmada eser bazında farklı hesaplamalar kullanılmıştır. Theophanes'de de Hz. İsa'nın doğumundan 5492 sene önce dünyanın yaratıldığını baz alır. Verilen tarih değerinden 5492 çıkartılarak miladi yaklaşık zamanı bulunabilir. Anno Mundi (yaratılış yılı ile) Bizans indikasyon periyoduna hesaplama yapılırken dikkat edilmelidir. İndikasyon yılının yazımından kaynaklı zamansal fark olabilir. Bu yüzden, IX. yüzyıl sonrasında yazılan eserlerde Theophanes'in etkisiyle bu zamansal farktan kurtulmak için kronik ve tarih yazarları M.Ö. 1 Eylül 5509 senesini dünyanın yaratıldığını kabul etmişlerdir. IX. yüzyıldan sonraki eserlerin zaman dönüşümü yapılırken eldeki veriden 5508 çıkartılarak miladi tarihi bulunabilir. Daha detaylı bilgi için bkz. Koçak, "Bizans Tarih Yazım Yöntemlerine Dair", s.75.

⁹⁶ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", ss.287.; Beyoğlu makalesinde Theophanes'in kullanmış olduğu eserleri şöyle özetler; "... *Theophanes'in 4. – 5. Yüzyıllar için ana kaynakları, eserlerini sonraki dönemde kısmen derleme bir eserden tanıdığı Bizans kilise tarihçileri Sokrates (IV. Yüzyıl sonları, V. yüzyılın ilk yarısı), Sozomenos (IV. Yüzyıl sonları, V. yüzyılın başları) ve Theodoretos olmuştur. 5. – 7. Yüzyıllar için ise Priskos (V. asır), Prokopis (VI. asır), Agathias (VI. asır), Malalas (VI. asır), Ioannes Epipheneus (VII. Yüzyıl) Theophylaktos Simokattes (VII. Yüzyıl ve Georgios Pisides (VII. Yüzyıl) gibi müverrihleri kullanmıştır.*" Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", ss.287.; Daha detaylı bilgi için bkz. Theophanes the Confessor, ss.16-29.

⁹⁷ Theophanes the Confessor, s.13.

⁹⁸ Theophanes the Confessor, s.5.

Onun eseri çağdaşı olan Patrik Nikephoros'un eseriyle paralellik göstermesi her ikisinin de ortak kaynaklardan beslendiği sonucunu çıkartmaktadır⁹⁹.

Chronographia adlı eserin bu çalışma açısından önemine bakılacak olursa, Theophanes'in aktardıklarının İstanbul Patriği Nikephoros'un aktardıklarına paralel olması ve ortak kaynaklardan beslenmesi, onun patrik unvanına sahip bir kişi gibi saray evrak ve belgelerine erişebildiği düşüncesini akla getirmektedir. O sekizinci yüzyılın ortaları ile dokuzuncu yüzyılın başlarında yaşamış olduğundan dolayı bu zamandaki olayları gözlemlene fırsatına sahip olmuştur. Onun dışında anlatmış olduğu konuları, kullanmış olduğu kaynaklara sadık kalarak aktarmıştır.

Theophanes'in eserinde Roma ve Bizans imparatorları ile, Sâsânîler, Germen kavimleri, dört halife dönemi, Emevîler, Abbasiler hakkında bilgi vermektedir. Bunların haricinde, Hunlar, Avarlar, Sabirler, Ak Hunlar, Büyük Bulgar Hanlığı, İtil ve Tuna Bulgarları ile Hazarlar ve çeşitli Ogur boyları hakkında onun eserinde bilgi bulunması¹⁰⁰ sebebiyle bu eser Doğu Avrupa Türk Tarihi çalışanlar için temel ana kaynakların başında gelmektedir. Bu çalışma açısından ise; Herakleios-Hazar münasebetleri, II. Justinianus-Hazar münasebetleri, Hazar- Büyük Bulgar Hanlığı mücadelesi, Emevi-Hazar mücadeleleri ile son olarak III. Leon'un oğlu V. Konstantinos'u Hazar Kökenli İrine ile evlendirmesi meseleleri hakkında bilgiler mevcuttur.

Eser, Gyula Moravcsik'in, *Byzantinoturcica* adlı eserinde "*THEOPH*¹⁰¹" olarak geçmektedir. Bu çalışmada, Hatice Aydın'ın Türkçeye çevirisi baz alınmış; yer ve şahıs adlarının transkripsiyonları için Carolus De Boor'un düzenlediği Eski Yunanca baskıdan yararlanılmıştır. Kullanılan eserlerin künyeleri sırasıyla aşağıda verilmiştir.

Eserlerin Künyeleri:

⁹⁹ Theophanes the Confessor, s.17. Patrik Nikephoros eserini yazmaya başladığı 814 tarihinde, Theophanes'in eseri tamamladığını biliyoruz. Patrik Nikephoros 814-820 tarihleri arasında eserini tamamlar. Her iki yazarında çağdaş olması ve eserlerin oluşum süreleri arasında kısa bir zaman farklı bulunması sebebiyle birbirlerine benzerlik gösteren bilgiler ihtiva etmektedir.

¹⁰⁰ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", ss.286-287.; Theophanes the Confessor, s.5.

¹⁰¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.531-537.

- Theophanis, *Chronographia*, rec. Carolus De Boor, Vol.1., Lipsiae 1783.;
- Theophanes the Confessor, *Theophanes Confessor'ün Kroniğinde Türkler: 284-813*, (Çev. Hatice Aydın), Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

1.1.7. Theophanes Continuatus

1000 senesi dolaylarında Anonim bir yazar tarafından kaleme alınmıştır¹⁰². Eser *Varicanus gr.167* adıyla bilinmektedir¹⁰³. Eserin günümüze ulaşan başka kopyası yoktur. Eserin ortaya çıkmasında VII. Konstantine Porphyrogenitus'nun çok önemli katkıları olmuştur. VII. Konstantine Porphyrogenitus, bu anonim yazarı Theophanes'in eserini devam ettirmesi için teşvik etmiştir.¹⁰⁴ Bu anonim yazar Konstantinos Propygenitus'a saray çevresinden gelen yazılı malzemelerinden de faydalanmıştır¹⁰⁵. Anonim yazar eserini, Theophanes'in bıraktığı yer olan Ermeni V. Leon (813-820) zamanından başlayarak, II. Romanus (959-961) zamanına kadar getirir¹⁰⁶. Eserde I. Basileios (867-912) ayrı bir bölüm açılması eserin yazarının bir propaganda yapmaya çalıştığı izlenimini vermektedir¹⁰⁷.

Eser III. Bölümden oluşmaktadır. Eserin Türk tarihi açısından önemine bakılacak olursa; Bulgarlar, Peçenekler, Hazarlar ve Türkler olarak geçen Macarlar hakkında bilgiler mevcuttur. Bu çalışma açısından ise; Sarkel Kalesi'nin inşası ve Bulgar Hanı Simeon'a karşı Bizans saflarında savaşan Hazar askerleri hakkında bilgiler mevcuttur.

¹⁰² *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Liber qou Vita Basilii Imperatoris Amplectitur*, ed. Ihor Ševčenko, De Gruyter, Berlin 2011., s.3.

¹⁰³ *Theophanes continuatus, Ioabbes Cameniatai Symeon Megister, Georgius Monachus*, rec. I. Bekker, Bonnae 1838., s.iii.; *Chronographiae quae Theophanis Continuati*, s.3.

¹⁰⁴ *Chronographiae quae Theophanis Continuati*, s.5.

¹⁰⁵ *Chronographiae quae Theophanis Continuati*, s.3.

¹⁰⁶ *Chronographiae quae Theophanis Continuati*, s.3, 5.

¹⁰⁷ *Chronographiae quae Theophanis Continuati*, s.4.

Eser, Gyula Moravcsik'in, *Byzantinoturcica* adlı eserinde "THEOPH CONT¹⁰⁸" olarak geçmektedir. Bu çalışmada, Immanuele Bekker tarafından 1838 tarihinde Bonnae'de yayınlanan Eski Yunanca tıpkı basımı ile Ihor Ševčenko tarafından İngilizce ve Eski Yunanca çift dilli olarak hazırlanan ve De Gruyter tarafından yayınlanan baskılar kullanılmıştır. Kullanılan eserlerin künyeleri sırasıyla aşağıda verilmiştir.

Eserlerin Künyeleri:

- *Theophanes continuatus, Ioabbes Cameniatai Symeon Megister, Georgius Monachus*, rec. I. Bekker, Bonnae 1838.

- *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Liber qou Vita Basilii Imperatoris Amplectitur*, ed. Ihor Ševčenko, De Gruyter, Berlin 2011.

1.1.8. Vita Constantini

Eser Aziz Konstantin'in¹⁰⁹ hayatını anlatmaktadır. 9. yüzyılda yaşamış olan Aziz Konstantin ve Kardeşi Methodios'un Bizans'ın, Slavları kendi saflarına çekmek için başlattığı misyonerlik programı çerçevesinde başta Moravya olmak üzere Hazarya¹¹⁰ gibi çeşitli yerlerde gerçekleştirdikleri misyonerlik faaliyetlerinden ve hayat hikayelerinden bahsetmektedir. Bu eser onun ölümünden sonra anonim bir yazar tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışma kapsamında, onun Cherson şehrinde geçirdiği zaman ve Hazar Kağanı'nın huzurunda katıldığı dini münazara çalışmada kullanılmıştır. Hazarların dini tarihi ve dini bakış açılarının anlaşılması açısından elzem bir eserdir.

¹⁰⁸ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.540-544.

¹⁰⁹ Cyril olarak da bilinmektedir.

¹¹⁰ 860 senesinde Hazarya'ya gider bkz. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Saints Cyril and Methodius". Encyclopedia Britannica, 26 Feb. 2024, (<https://www.britannica.com/biography/Saints-Cyril-and-Methodius>, 13.09.2024 tarihinde erişildi.)

Eser, Gyula Moravcsik'in, *Byzantinoturcica* adlı eserinde “*VITA CYR*¹¹¹” olarak geçmektedir. Bu çalışmada, Martin Kantor tarafından 1983 tarihinde University of Michigan tarafından yayınlanan İngilizce baskısı kullanılmıştır. Kullanılan eserin künyesi aşağıda verilmiştir.

Eserin Künyesi:

- Marvin Kantor, “The Life of the Constantine”, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, University of Michigan 1983.

1.1.9. Vita Ioannis Gothiae

Eser Gotların Aziz'i Ioannes'in hayatı hakkında bilgi sunmaktadır¹¹². O Bizans imparatoru V. Konstantin ve Hazar Leon'un hâkimiyet dönemlerinde Gothiae piskoposudur¹¹³. Tauroskythians (Kırım)'da doğmuştur¹¹⁴. 754 senesinde, Aziz Ioannis'ten önceki Gothiae Piskoposu, Hihereia Sinodu'na katılır ve ikonoklazmayı desteklediği için Trakya'ya metropolit atanır¹¹⁵. Bunun üzerine Gothiae halkı sinodun sonucunu reddeder ve boş kalan piskoposluk makamına Gothiae halkı tarafından Ioannes getirilir¹¹⁶. O göreve seçildikten sonra, Konstantinopolis'e icazet almaya gitmez. Önce Kudüs'e giderek 3 yılını burada geçirir¹¹⁷. Daha sonra dönüşte İberia'daki Katholikos makamına giderek ondan icazet alır¹¹⁸. Daha sonrasında onun

¹¹¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.557.; Vita Constantini adlı eserin çok sayıda varyantı bulunmaktadır. *Byzantinoturcica*'da bahsedilen kopyasında Kuman ve Peçeneklerden söz etmektedir. Bu çalışmada incelenen varyantında ise Hazar ülkesine yolculuğu ele alınmıştır.

¹¹² George Huxley, “On the Vita of St John of Gotthia, Greek”, *Roman, and Byzantine Studies*, Vol. 19, No.2, 1978, s.161. (ss.161-169)

¹¹³ A.g.m., s.161.

¹¹⁴ A.g.m., s.161.

¹¹⁵ A.g.m., s.162.; Ayrıca Prosopografisi için bkz. *Prosopography of the Byzantine Empire I (641-867)*, editor John Martindale, King's College London 1989-2001., (<https://pbe.digium.kcl.ac.uk/data/D05/F86.htm>, 21.10.2024 tarihinde erişildi.)

¹¹⁶ Huxley, “On the Vita of St John of Gotthia, Greek”, s.162.

¹¹⁷ Huxley, “On the Vita of St John of Gotthia, Greek”, s.162.

¹¹⁸ Huxley, “On the Vita of St John of Gotthia, Greek”, s.162.

ikona taraftarlarını etrafında topladığı bilinmektedir. Eseri bu çalışma açısından önemli kılan ise Aziz Ioannes'in, Hazarlar'a karşı Gotları örgütleyerek, Kırım'daki Hazar varlığını sona erdirmeye çalışmasıdır

Eser, Gyula Moravcsik'in, *Byzantinoturcica* adlı eserinde “*VITA IO GOT*¹¹⁹” olarak geçmektedir. Bu çalışmada, H. Delehay tarafından 1902 tarihinde Bruxelles'de yayınlanan Eski Yunanca baskı ile 1790 tarihli Belçika baskısından faydalanılmıştır. Kullanılan eserlerin künyeleri sırasıyla aşağıda verilmiştir.

Eserlerin Künyeleri:

- *Acta Sanctorum Junii*, vol.V., Antverpiae 1790.

- *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ed H. Delehay [Propylaeum ad ASS. Nov.], Bruxelles 1902.

1.2. Diğer Bizans Kaynakları

Bir önceki kısımda zikredilen kapsamlı eserlerin haricinde, kısmen Hazarlar hakkında bilgi içeren çeşitli türlerden eserler de mevcuttur. Bu eserlerin bazılarında yazarları, yazılış tarihleri, varsa müstensihleri gibi konular hakkında sınırlı miktarda bilgiye ulaşılabilirken, bazı eserlerde maalesef bu bilgilere ulaşılamamıştır. Ancak bu durum ihtiva ettikleri bilgi karşısında eserleri önemsiz kılmamaktadır. Hazarlar hakkında bilgi veren çeşitli eserlerin türlerine bakıldığında; kronikler, tarihler, evraklar, belgeler, düzenlemeler ve uygulamalar, coğrafya ve kozmografya eserleri, biyografiler ve hitabetler, edebi eserler, fal ve astronomi kitapları ile strateji amaçlı yazılmış eserler listelenmektedir.

¹¹⁹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.557.; Vita Constantini adlı eserin çok sayıda varyantı bulunmaktadır. *Byzantinoturcica*'da bahsedilen kopyasında Kuman ve Peçeneklerden söz etmektedir. Bu çalışmada incelenen varyantında ise Hazar ülkesine yolculuğu ele alınmıştır.

1.2.1.Tarihler

Tarih olarak adlandırılan kaynaklar incelendiğinde, ekseriyetle sınırlı bir zaman aralığını ele aldıkları görülmektedir. Bu nedenle, bu eserler, kronik olarak adlandırılan kaynaklarla karşılaştırıldığında daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca, bu eser türünde yazarlar kendi yorum ve görüşlerini sıklıkla beyan etmektedirler. Bu tür eserler, genellikle dar bir zaman aralığını ele aldıkları için, yazarlarının kişisel gözlemlerine dayanan önemli bilgiler sağlamaktadır.

Bu bağlamda, 10. yüzyılda yaşamış olan Bizanslı tarihçi *Ioseph Genesion*'un¹²⁰ çalışmasını örnek gösterilebilir. VII. Konstantin Porphyrogenitus'un teşvikleriyle *Bizans Tarihi* olarak bilinen eserini kaleme alır. Eser aynı zamanda onun adıyla da anılmaktadır. Eser İmparator Nikephoros'un damadı Mikael'in saltanatının 2 yılından başlayarak VI. Leon zamanına kadar gelmektedir¹²¹.

Hakkında fazla bilgi bulunmayan bazı eserler: *Vita Ioannis Gothiae*¹²², *Vita Sodalium Stephani*¹²³, *Historia Schismaticorum*¹²⁴

1.2.2.Kronikler

Kronik olarak adlandırılan eser türüne bakıldığında, genellikle dünyanın yaratılışından başlayarak, yazarının yaşadığı zamana kadar olan olayları kronolojik bir sırayla ele aldıkları görülmektedir. İçerisinde dinler tarihi, azizlerin hayatı gibi kısa bilgiler ihtiva etmektedir. Theophanes Confessor ve Patrik Nikephoros'un eserlerini istisna tutulursa detaydan ve yorumdan yoksun oldukları görülmektedir. Bu çalışma

¹²⁰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.318-319.

¹²¹ Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. "Joseph Genesius." Encyclopedia Britannica, (<https://www.britannica.com/biography/Joseph-Genesius>, 05.03.2024 tarihinde erişildi.) Britannica ansiklopedisinde I. Basil'in 886'daki ölümüne kadarki süreyi kapsar demektir. Ancak bu çalışmada yapılan tespitler neticesinde, VI. Leon (886-912) döneminde kadar uzanmaktadır.

¹²² Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.565-566.

¹²³ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.575.

¹²⁴ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.204-210.

kapsamında, Theophanes Confessor ve Patrik Nikephoros kadar kapsamlı bilgi içermeyen ancak yine de ele alınması gereken, hakkında bilgi bulunabilen eserlere kısaca değinilecek olursa;

Syemon Magistor tarafından yazıldığı düşünülen, 9. yüzyıla ait *Pseudo-Symeon*¹²⁵ adlı eser dikkat çekmektedir. Eser, Ermeni Leo olarak bilinen V. Leo'nun (813-820) dönemiyle başlayarak, Nikiforos Fokas'ın (963-969) dönemine kadar olan olayları ele almakta ve Bizans'ın Bulgarlar, Macarlar ve Sarazenlerle olan mücadelesi hakkında bilgi sunmaktadır. Ayrıca, eserde dini konular ile azizlerin hayat hikayelerinden alınan kıssalar da yer almaktadır. St. Büyük Photios (810-893) hakkında olan kısım bu çalışma için önemlidir.

*Georgios Monachos*¹²⁶ veya diğer adıyla Georgios Hamartolus'un, kendi adıyla anılan eseri, dünyanın yaratılışından başlayarak, 9. yüzyıla kadarki olayları ele almaktadır. Tartışmalı olmakla birlikte muhtemelen eserini 872 senesinde yazmıştır¹²⁷. Eserin bu çalışma açısından önemi, Herakleios'un Hazarlar ile olan ilişkisinin anlatıldığı kısımdır.

*Konstantinos Laskaris*¹²⁸ tarafından yazılan ve yine aynı adla anılan eser, bir dünya tarihi mahiyetindedir. Hz. Âdem döneminden başlayarak, son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos Palaiologos (1448-1453) dönemine kadarki olayları ele almaktadır. Eserde, Hunnon, Bulgarlar, Hazarlar, Avarlar ve Macarlar (Türkler) hakkında bilgiler mevcuttur. Bu çalışma açısından Herakleios'un Hazarlar ile olan ittifakı ve Hazar Leon hakkında verdiği bilgiler son derece kıymetlidir.

Theodoros Skutariotes, *Chronographia*¹²⁹ adlı eserin yazarıdır¹³⁰. Eser, dünyanın yaratılışından başlayarak 1261 yılına kadar olan olayları ele almaktadır¹³¹.

¹²⁵ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.500-501.

¹²⁶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.277-280.

¹²⁷ Tarihendirme tartışmaları için bkz. Dmitry Afinogenov, "The Date of Georgios Monachos Reconsidered," *Byzantinische Zeitschrift* 92, no. 2 (1999), s.437. (ss.437-447)

¹²⁸ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.353.

¹²⁹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.515-518.

¹³⁰ Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001., s. xx.

¹³¹ A.g.t., s. xx.

Theodoros Skutariotes, 1274-1282 seneleri arasında başpiskoposluk yapmıştır¹³². Bu çalışma kapsamında, II. Justinianus'un Hazarlarla olan ilişkileri ve İrine'nin Konstantin ile evliliği hakkında verdiği bilgiler son derece değerlidir.

Konstantinos Manasses yaklaşık olarak 1130 senesinde doğmuştur¹³³. Onun, Naupactus başpiskoposu olduğu bilinmektedir¹³⁴. İmparator I. Manuel Komnenos'un baldızı İrine'nin isteği üzerine¹³⁵ *Breviarium Historiae / Historical Synopsis*¹³⁶ adlı eseri kaleme almıştır. Yaratılıştan başlayarak, 1081 senesine kadarki olayları anlatmaktadır¹³⁷. 1187 senesinde vefat etmiştir¹³⁸. Bu çalışma açısından önemli olan kısımlar ise, II. Justinianus dönemi hakkında vermiş olduğu bilgilerdir.

*Michael Glykas*¹³⁹, *Dünya Tarihi* adlı eserinde yaratılıştan başlayarak, 1118 tarihine kadarki olayları ele almaktadır¹⁴⁰. I. Manuel'in emri ile 1159 senesinde kör edilmiştir¹⁴¹. Bu çalışma açısından önemli olan kısımlar ise, II. Justinianus'un Hazarlar ile olan münasebetleri ve Hazar Leon dönemi hakkında vermiş olduğu bilgilerdir.

Dukas kroniği adlı eser, 1341 senesinden başlayarak Fatih Sultan Mehmed'in 1462'de Midilli'yi fethettiği zamana kadar olan olayları anlatmaktadır¹⁴². Eserde, Hazar adı coğrafi bir terim olarak geçmektedir. Hazar tarihi açısından önemine bakılacak olursa, II. Manuel'in altı oğlu arasında toprak paylaşımı yaparken dördüncü oğlu Konstantin'e Hazarya'yı miras bırakmasından bahsedildiği görülmektedir.

¹³² A.g.t., s. xx.

¹³³ Britannica, T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses." *Encyclopedia Britannica*, 25 March 2024., (<https://www.britannica.com/biography/Constantine-Manasses>, 13.09.2024 tarihinde erişildi.)

¹³⁴ T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses.".

¹³⁵ T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses.".

¹³⁶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.353-357.

¹³⁷ T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses.".

¹³⁸ T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses.".

¹³⁹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.430-432.

¹⁴⁰ Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. "Michael Glycas." *Encyclopedia Britannica*, March 6, 2024. (<https://www.britannica.com/biography/Michael-Glycas>, 13.09.2024 tarihinde erişildi.)

¹⁴¹ A.g.m.

¹⁴² Ducae Michaelis, *Ducac Nepotis Historia Byzantina*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1834., s.II.; Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Ducas family". *Encyclopedia Britannica*, 17 Oct. 2017, (<https://www.britannica.com/topic/Ducas-family>, 13.09.2024 tarihinde erişildi.)

Georgius Continuatus veya *Georgios Monachos* adlarıyla bilinen eser, V. Leon (813-820) yani Ermeni Leon döneminden başlayarak, I. Romanos Lekapenos (920-948)'un cenaze merasimi ile sonlanır. Yazarın çeşitli kaynaklar kullandığı bilinmektedir¹⁴³. Eserde, Bulgarlar, Macarlar (Türk), Ogurlar ve Hazarlardan hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Bu çalışma açısından en önemli bölümü, Tuna Bulgar Hanı'na karşı Bizans saflarında savaşan Hazar askerlerinden bahsedilen kısımdır.

Konstantinos Manasses¹⁴⁴ yaklaşık olarak 1130 senesinde doğmuştur¹⁴⁵. Onun Naupactus başpiskoposu olduğu bilinmektedir¹⁴⁶. İmparator I. Manuel Komnenos'un baldızı İrine'nin isteği üzerine *Breviarium Historiae / Historical Synopsis* adlı eseri kaleme almıştır¹⁴⁷. Yaratılıştan başlayarak 1081 senesine kadarki olayları anlatmaktadır¹⁴⁸. 1187 senesinde vefat etmiştir¹⁴⁹. Bu çalışma açısından önemli olan kısım ise, II. Justinianus dönemi hakkında vermiş olduğu bilgilerdir.

Hakkında fazla bilgi bulunmayan bazı eserler: *Pseudo-Symeon*¹⁵⁰, *Ioelis chronographia*¹⁵¹, *Konstantinos Lukites*¹⁵² *Leon Diakonos*¹⁵³, *Symeon*¹⁵⁴, *Chronicon Bruxelense*

¹⁴³ *Theophanes continuatus*, ..., s.763. Ancak eserinde sadece Eusebios'un *Kilise Tarihi*'nden ismen bahsetmektedir.

¹⁴⁴ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.353-357.

¹⁴⁵ T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses."

¹⁴⁶ T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses."

¹⁴⁷ T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses."

¹⁴⁸ T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses."

¹⁴⁹ T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses."

¹⁵⁰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.500-501.

¹⁵¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.348-349.

¹⁵² Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.353.

¹⁵³ Yazarın hayatı hakkında bilgi için bkz. Leon Diakonos, *The History of Leo the Deacon*, translated by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan, Dumbarton Oaks, Washington 2005., s.9-10.

¹⁵⁴ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.515-518.

1.2.3. Coğrafya ve Kozmografya Eserleri;

Hazarlar ve komşuları hakkında bilgi veren çeşitli eserler mevcuttur. Ancak bu eserlerin bazıları mitolojik öğelerle harmanlanmış bir bilgi sunar. Bu eserlere bakılacak olursa; *Ravennatis Anonymi Cosmographia* adlı eser 7. yüzyılda anonim bir coğrafyacı tarafından kaleme alınmıştır. Eserde sadece bir kısımda Hazar adından ve Hazar coğrafyasından bahsedilmektedir. Muhtemelen o Jordanes'in Kozmografyasından alıntı yapmıştır. Eser Roma döneminin sonlarından başlayarak Bizans dönemini anlatmaktadır. Diğer bir önemli eserde; *Eustathios*¹⁵⁵ adıyla bilinen eser, 12.yüzyıl'da anonim bir yazar tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Dionysios Periegetes'in "Geographia" adlı coğrafya eserine yazılmış bir yorum ve özetidir. Strabon'un coğrafyasından aldığı alıntılar ile Dionysios Periegetes'in "Geographia" adlı eserinden aldığı alıntıları yorumlayarak İstiros Nehri'nin kuzeyi ve güneyindeki kavimler hakkında bilgi vermiştir.

Hakkında fazla bilgi bulunmayan bazı eserler: *Anonymus Geographus*¹⁵⁶, *Georgios Chrysokokkes*¹⁵⁷, *Geographiae veteris scriptores Graeci minores III*¹⁵⁸, *Encyclopédie Méthodique: Géographie Ancienne*.

1.2.4.Evraklar, Belgeler ve Yönetmelikler

Bu başlık altında ele alınan eserler, çeşitli Bizans saray evrakı ve belgeleri ile teşrifat, yönetmelik gibi uygulamalar için alınmış kararları ve mahkeme kayıtlarını içermektedir. Bu türden evraklar çok kısa olmaları nedeniyle ayrı ayrı yayınlamak yerine kolektif bir eser halinde derlenmişlerdir. Bu metinler, kısa vesikalardan oluştuğu için, bunlar hakkında detaylı bir bilgi vermek mümkün değildir.

¹⁵⁵ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.262-264.

¹⁵⁶ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.224.

¹⁵⁷ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.269.

¹⁵⁸ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.269.

Hakkında fazla bilgi bulunmayan bazı eserler: *Acta Et Diplomata*¹⁵⁹, *Notitiae Episcopatum-B*¹⁶⁰, *Philotheos*¹⁶¹, *Jus Graeco Romanum III.*¹⁶² ve *I. Nikholas (İstanbul Patriği)*'da yayınlanan evraklar örnek gösterilebilir.

1.2.5. Fal ve Astronomi Eserleri

Orta Çağ'da sıklıkla başvurulmuş fal ve astronomi konularını içeren eserlerde de Hazarlar hakkında bilgi görülmektedir. Bu türden eserler Hazarların komşuları hakkında bilgi ihtiva etmekle birlikte yorum içeren kısımlar incelenerek kullanılmalıdır. Bu türden iki eser bu çalışma açısından ele alınmıştır. Bunlardan ilki; *Dem Stephanos*'un yazmış olduğu astronomi kitabı muhtemelen 777 senesinden sonra 785 senesinden önce yazmıştır¹⁶³. Eseri tekrardan neşreden kişiler, metni kendi zamanlarına kadar devam ettirmişlerdir. Eserin içeriğine bakılacak olursa, Platon ve Aristoteles'in açıklamaları, aritmetik, geometri ve müzik, simya ve astroloji konularıyla ilgili bilgiler içermekle birlikte, esasında bir fal kitabı olduğu gözükmemektedir¹⁶⁴. Bir diğer eser ise, *Horoscopium Trapezuntiacum*¹⁶⁵ adlı kitaptır. Anonim bir yazar 13. yüzyılda Trabzon Rum İmparatorluğu'nda yazmıştır. Orta Çağ'da yaygın olan bir doğum haritası, kehanet ve burç kitabı olarak nitelendirilebilir.

¹⁵⁹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.204.; Eseri oluşturan evrakların büyük bir bölümünü Kanuni Sultan Süleyman döneminde Avusturya'ya götüren elçi için bkz. Ogier Ghislain de Busbecq, *Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, (Çev. Derin Türkömer), Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, ss.x-xxi.

¹⁶⁰ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.463-465.

¹⁶¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.474-475.

¹⁶² Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.411.

¹⁶³ Dördüncü Abbasi halifesi Musa al-Hâdî'den sonra oğlunun tahta geçeceği yönündeki kehanetine bakarsak; Musa al Hâdî 764 senesinde doğdu. Musa al Hâdî 777 senesinde veliaht olabildi. Hüküm süresi 785-786 arasındır. Bunlar neticesinde eserin 777 senesinden sonra 785 senesinden önce yazıldığı neticesini çıkarılabilir. Bkz. De Stephano Alexandrino, *Commentatio*, (trans. Hermann Vsseneri), A. Marcum, Bonnae 1880, s.30.; Nahide Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.15. İstanbul 1997, s.16. (ss.16-17)

¹⁶⁴ De Stephano Alexandrino, *Commentatio*, s.5.; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.512.

¹⁶⁵ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.299-300.

1.2.6. Biyografiler, Edebi Eserler ve Diğer Türler

Bu çalışmada, çeşitli biyografik ve edebi eserlerden de yararlanılmıştır. Bu eserler Bizans kültürü hakkında çeşitli bilgiler ihtiva etmesinin yanı sıra, Bizans'ın komşuları hakkında da kültürel, dini ve siyasi bilgiler içermektedir. Bu eserlerin başında; *Vita Methodios* adlı eser gelmektedir. Eserde bahsedilen kişi Aziz Konstantin'in kardeşidir. Aziz Konstantin ile birlikte, Bizans İmparatorluğunun Moravya misyonunu yerine getirmişlerdir¹⁶⁶. Bu eser, temelde Methodios'un hayatını anlatmakla birlikte, Aziz Konstantin'in Hazarya misyonu hakkında da bilgi sunmaktadır. Vita Constantini kadar kapsamlı bir Hazarya misyonu anlatmasa da onu destekler niteliktedir. Anonim bir yazar tarafından Methodios'un ölümünden sonra yazılmıştır.

Bir başka önemli eser ise, *Ioannes Staurakio*¹⁶⁷ tarafından yazılan ve onun adıyla anılan eserdir. Bu eser, Aziz Demetrius'un mucizeleri üzerine çeşitli dini konuşmaları içermektedir. Selanik'in koruyucu Azizi Demetrius hakkında günümüze ulaşan bilgiler kısıtlı olduğu için, eser büyük bir öneme sahiptir¹⁶⁸. Eserin yazarı Ioannes Staurakio, Selanik Başpiskoposudur¹⁶⁹. Ioannes Staurakio ne zaman yaşadığı tam olarak bilinmemekle birlikte, 1143-1180 tarihleri arasında hüküm süren I. Manuel Komnenos'un başına gelen bir mucizeden söz etmesinden dolayı, eserin 12. yüzyıldan sonra yazıldığı söylenebilir¹⁷⁰. Eserde Aziz Demetrius'un mucizelerinin yanında, Selanik tarihi hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışma açısından önemli olan kısım ise, Selanik civarında gerçekleşen Tuna Bulgar-Bizans savaşında Hazarlar kökenli askerlerinde yer almasıdır.

¹⁶⁶ T. Editors of Encyclopaedia. "Saint Theophanes the Confessor".

¹⁶⁷ Ioakeim Iberiotes, Ioannou Staurakiou, Logos eis ta thaumata tou hagiou Demetriou, *Makedonika* 1 (1940).

¹⁶⁸ A.g.e., s.324.

¹⁶⁹ A.g.e., s.325.

¹⁷⁰ A.g.e., s.325.

Hakkında fazla bilgi bulunmayan bazı eserler: *Methodios Patareus*¹⁷¹, *Ioannes Eugenikos*¹⁷², *Notitiae De Populis*¹⁷³, *Pulologos*¹⁷⁴, *VI. Leon'un Taktika'sı*.

¹⁷¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.426.

¹⁷² Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.317-318.

¹⁷³ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.466.

¹⁷⁴ Moravcsik, *Byzantinoturcica*, s.502.; Yazarı hakkında bilgi için bkz. Encyclopædia Britannica Online, s. v. "John Tzetzes", accessed September 19, 2015, (<http://www.britannica.com/biography/John-Tzetzes>, 13.09.2024 tarihinde erişildi.)

İKİNCİ BÖLÜM BİZANS KAYNAKLARINA GÖRE HAZARLAR

2.1 Hazar Adı

Hazar Kağanlığı, henüz kuruluş aşamasından itibaren etkileşimde bulunduğu devletlerin kaynaklarında yer almaktadır. Bunun temel sebebi, Hazar Kağanlığı'nın kurulduğu coğrafyanın, önemli nehir ve kara ticaret yollarının kesişim noktasında yer almasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Hazar Kağanlığı'nın askeri gücünden faydalanmak isteyen veya bölgedeki ticaretinden pay almak isteyen çeşitli topluluklar, Hazarlarla mücadeleye girişmiştir ve bu mücadeleler neticesinde, bu topluluklar tarafından kaleme alınan materyallerde Hazar adı ve onun varyantları sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Bu başlık altında, öncelikle Bizans kaynaklarında Hazarların ilk kez ortaya çıkışları ele alınmıştır. Ardından, onları tanımlamak için kullanılan Türk isminin geçtiği metinler belirtilmiş ve bu ismin etimolojisine kısaca değinilmiştir. Ayrıca bu adlandırma üzerine literatürdeki tartışmalar özetlenmiştir. Daha sonra, Türk adından Hazar adına dönüşüm süreci ve Bizans kaynaklarında Hazar adının kullanımının tarihsel nedenleri incelenmiştir. Akabinde, Bizans kaynaklarında Hazar adının geçtiği metinler belirtilmiş ve bu kaynaklardaki farklılıklar ortaya konulmuştur. Bunun ardından, Bizans kaynaklarındaki Hazar adlandırması ile dönemin diğer kaynaklarında geçen şekiller karşılaştırılmıştır. Ayrıca, Hazar adının etimolojisi ve anlamı üzerine mevcut literatürdeki tartışmalar ele alınmıştır. Bunun yanı sıra, Hazar Kağanlığı'nı tanımlamak için kullanılan İskit, Barbar ve Hun gibi genel adlandırmaların hangi kaynaklarda geçtiği, bu adlandırmaların ne amaçla kullanıldığı ve dönemin diğer kaynaklarında yer alıp almadığı incelenmiştir. Son olarak kaynaklarda sadece bir kez geçen, Hippopodes adlandırması ele alınmıştır.

Bizans kaynaklarında Hazarlar, ilk kez Bizans imparatoru Herakleios (M.S. 610-641) döneminde karşımıza çıkmaktadır. M.S. 622-628 seneleri arasında süren Bizans-Sâsânî savaşları sırasında Bizans İmparatoru Herakleios, Sâsânî Şehinşah'ı II.

Hüsrev¹⁷⁵ Perviz (M.S. 591-628) üzerine gerçekleştireceği sefer için Kafkaslara gelerek bölgedeki topluluklardan kendi ordusuna asker topladığı bilinmektedir. 624 sonu 625 başlarında Lazkia’da iken Sâsânîlere karşı destek istemek için Hazarlara elçi gönderdi¹⁷⁶. Bu temas neticesinde Bizans kaynaklarında Hazarlar ilk kez görülmeye başlandı. Onlar bu ilk temas sırasında hala batı Göktürk Kağanlığına tabi olduklarından dolayı¹⁷⁷, bu hususta bilgi veren ilk Bizans kaynaklarında “*Türk*” olarak adlandırılmışlardır¹⁷⁸.

¹⁷⁵ II. Khosrau / Chosroes / Hüsrev olarak adının farklı latinizasyonları mevcuttur. Bu çalışmada, Türkçe literatürde kabul edilen “Hüsrev” şeklindeki yazım baz alınmıştır.

¹⁷⁶ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.727; Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor’un Kroniğinde Türkler*, s.139.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.727.; *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.29.; *Georgii monachi chronicon*, s.670.; Constantinos Laskares, *Anekdotos Synophis Historion*, nyn to proton ekdidomene hypo Sp. P. Lamprou, Athēnai 1910., ss.58-59.

¹⁷⁷ Bu dönemde Göktürklerle tabi oldukları için Çin ve İslam kaynaklarında da “*Türk*” olarak adlandırılmışlardır. Çin kroniklerinde Hazar adı *Wen-hsien t’ung-k’ao* ve *Hsin T’ang Shu*’da karşımıza çıkmaktadır. Hazar adı, Göktürkleri tanımlamak için kullanılan ön ek olan *T’u-Chü*e yani “*Türk*” ön ekinin hemen arkasından gelmektedir. Bkz. Şerif Baştav bunu Türk-Hazar olarak açıklar. Şerif Baştav, “Hazar Kağanlığı Tarihi”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, ss.140-141. (ss.139-181); László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s.114.;İslam kaynaklarında Hazarlar için kullanılan “*Türk*” adının nasıl geçtiğine bakılacak olursa; Yâkût el-Hamevî’nin, Mu’cemü’l-*büdân* adlı eserinde Hazar-Bizans ittifakından çok önce, I. Hüsrev zamanında Hazar-Sâsânî ilişkileri anlatılırken onlar “*Türk*” olarak isimlendirilmişlerdir. Çünkü Hazarlar I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) zamanında hala Göktürklerle tabidirler. bkz. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020., s.131-132.

¹⁷⁸ Türk kelimesini Hazarlar için kullanılmasının temel sebebi, anlaşıldığı üzere Hazarların, Göktürklerle tabi olmasından kaynaklıdır. Bizans kaynaklarında özel bir anlam yüklenmediği için, bu ismin etimolojisi meselesi Göktürk Devleti’nin kültür tarihi ile ilişkili görülmektedir. Bu nedenle, metin içerisinde ele alınmak yerine dipnotlarda tartışılması daha uygun olacaktır. Türk kelimesinin anlamı hususunda ortaya atılan fikirlere bakılırsa; Vambéry’e göre *Türemek/ törü-mek* kelimesinden geldiğini iddia eder. Ona göre bu fiil zaman içerisinde *Türük* kelimesine daha sonra ise *Türk* kelimesine dönmüştür. Bkz. Salim Koca, “Tarihte Türk Adı”, *Türk Yurdu*, S.308., Nisan 2013, (<https://www.turkyurdu.com.tr/arsiv/yazar-yazi.php?id=701>, 11.01.2025 tarihinde erişildi.); Adile Ayda, ““Türk” Kelimesinin Menşei Hakkında Bir Nazariye”, *Belleten*, C.40., S.158., Nisan 1976. (<https://belleten.gov.tr/tam-metin/1412/tur>, 11.01.2025 tarihinde erişildi.); L. Bazin’e göre ise *güçlü*, *kuvetli* anlamlarına gelmektedir. Bkz. Salim Koca, “Tarihte Türk Adı”; G. Németh’e göre ise *güç* ve

İmparator Herakleios dönemi olaylarından bahseden Bizans kaynaklarında, Hazarları tanımlamak için kullanılan adlandırma “*Türk / Τοῦρκ*”¹⁷⁹ şeklindedir. Bu adlandırma, Batı Göktürk Kağanlığı’nın dağılmasına müteakip, 640-650 dolaylarında Hazarların bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle birlikte yerini “Hazar” adına bırakmıştır. Ancak, 895 senesine kadar bazı Bizans yazarlarının Hazarları tanımlamak için hala “*Türk*” adını kullandıkları görülmektedir. Özellikle, Theophanes Confessor’un *Chronographia* adlı eserinde 727-764 yılları arasında Hazarları tanımlamak için hem “*Hazar*” hem “*Türk*” adının kullanılmış olması dikkat çekicidir¹⁸⁰. 764-895 seneleri arasında Hazarlara atıfta bulunan bir “*Türk*” adlandırması artık Bizans kaynaklarında geçmez¹⁸¹. 895 senesinde Macarların, Hazarlardan ayrılmasıyla, Türk adı artık Bizans kaynaklarında Macarları tanımlamak için kullanılacaktır. Lakin bu isim geçişi kaynaklara göre bir anda olmamıştır. Türk adı ilk olarak önüne bir yön bildiren sıfat

kuvvet anlamlarına gelmektedir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s.44.; Salim Koca, “Tarihte Türk Adı”; Z. Gökalp’e göre *Törelî* yani *kanun sahibi* anlamındadır. Bkz. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.44. Daha detaylı bilgi için bkz. Salim Koca, “Tarihte Türk Adı”; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, ss.43-45.; Ayda, ““Türk” Kelimesinin Menşei Hakkında Bir Nazariye”.

¹⁷⁹ Bizans imparatoru Herakleios dönemine ait kaynaklarda “*Türk / Τοῦρκ*” olarak ifade edilen Hazar adı şu kaynaklarda geçmektedir.; *Chronicon Bruxelense “Τοῦρκ”* adı için bkz. *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376*, ed. F. Cumont, Ghent Librairie Clemm, Gand 1894., s.29.; Georgios Kedrenos “*Τοῦρκ*” adı için bkz. *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae.*, s.719, 729-730.; Georgios Monachos “*Τοῦρκ*” adı için bkz. *Georgii monachi chronicon*, ed. C. De Boor I-II. Lipsiae 1904., s. 670.; Konstantinos Laskaris “*Τοῦρκ*” adı için bkz. Constantinos Laskares, *Anekdotas Synophis Historion*, ss.58-59.; *Breviarium Historicum “Τοῦρκ”* adı için bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, s.54.; Theophanes Confessor’un *Chronographia* adlı eserinde “*Τοῦρκ*” adı için bkz. Theophanis, *Chronographia*, ss.315-317.; Theophanes the Confessor, s.189, 190.

¹⁸⁰ Theophanes Confessor’un kullandığı kaynaklarda Hazarları tanımlamak için farklı adlandırmalar kullanılmış olmasından kaynaklı olsa gerek, yazar isim ayrımını çok iyi yapamamıştır. Eserinin sonlarına doğru, Hazar, Türk ve İskit isimlerini ısrarlı bir şekilde birbirinin yerine kullandığını görülmektedir. Bu durumdan kaynaklı isimlerin kime atıfta bulunduğu ancak hadiseler üzerinden anlaşılmaktadır. Bkz. Theophanis, *Chronographia*, ss.409-433.; Theophanes the Confessor, s.223-224, 228, 230.

¹⁸¹ Bizans kaynaklarında bu dönemde Hazarlara atıfta bulunan bir “*Türk*” adı geçmemesine karşın, İslam kaynaklarından olan İstahri’nin, *Mesâlikü’l- Memâlik* adlı eserinde hem “*Hazar*” hem de “*Türk*” şeklinde bir adlandırma kullanıldığı görülmektedir. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, (Çev.: Murat Açarlı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2020., ss.8-9.; Ancak İstahri’nin bu adlandırmayı kullanması bir istisnadır. Onun dışındaki tüm yazarlar genellikle “*Hazar*” adlandırmasını tercih etikleri görülmektedir.

olarak “Doğu Türkleri ve Batı Türkleri”¹⁸² şeklinde ikiye ayrılmıştır. “Batı Türkleri” ile kastedilen Macarlar iken, “Doğu Türkleri” ile kastedilen ise Hazarlardır. Macarların zaman içerisinde, Bizans sınırına yaklaşımları ve onlar ile olan etkileşimlerinin artması neticesinde bu iki adlandırma eski formuna dönerek tekrar “Türk” olarak kaynaklarda kullanılmıştır. Ancak, bu isim artık bu haliyle sadece Macarlara atıfta bulunmaktadır¹⁸³. Ek olarak “Türk” adı Bizans kaynaklarında Hazar kökenli “Bardanes Tourkos”¹⁸⁴ ve “Keşiş Lazaros”¹⁸⁵ gibi kişilerin etnisitesini belirtmek için de kullanılmıştır.

Söz edildiği üzere, Batı Göktürk Kağanlığı’nın dağılması neticesinde, 640-650 senesi dolaylarında Hazarlar bağımsızlıklarını ilan ettiler. İstisnalar hariç sayılırsa, bu tarihten itibaren 1016 senesine kadar Bizans kaynaklarında “Hazar / Χαζάρ”¹⁸⁶ olarak

¹⁸² Türk adı için doğu ve batı ayrımı yapan kaynaklar şu şekildedir.; *Georgios Kedrenos*’da “**Doğunun Türkler’ini ki onlara Hazarlar da derler, καὶ τοὺς Τοῦρκους τῆς ἑφας, οὗς καὶ Χαζάρους**” bkz. *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.727.; “ἑφας” kelimenin sözlükteki birinci anlamı “sabah”, ikinci anlamı ise “doğu” veya “doğu kısımları” anlamına gelmektedir. Bkz. (<https://logeion.uchicago.edu/%E1%BC%91%E1%BF%B7%CE%BF%CF%82> 14.01.2025 tarihinde erişildi); *Konstantinapolis Patriği I. Nikhola*’nın mektuplarında doğrudan “**Doğu Türkleri**” adı geçmez. Ancak metinde, Macarlara atıfta bulunan “**Batı Türkleri**” adı geçmesi neticesinde “**Doğu Türkleri**” şeklinde bir tabir olduğu sonucuna varılabilir. Kaldı ki, yazarda bu tabirin varlığından haberdar olmalıdır. Metnin içeriği Tuna Bulgarları ile olan mücadeleye odaklandığı için Doğu Türkleri tabirinin geçmemesi son derece normaldir.; Theophanes Confessor’un *Chronographia* adlı eserinde “**Hazarlar denilen doğu Türkleri**”, “**τοὺς Τοῦρκους ἐκ τῆς ἑφας. οὗς Χαζάρεις ὀνομάζουσιν**” adı için bkz. Theophanis, *Chronographia*, s.315.; *Theophanes the Confessor*, s.90.

¹⁸³ VI. Leon tarafından 10. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alınan *Taktika* isimli eserde “Türk” adı artık müstakil olarak sadece Macarlar için kullanılmaktadır. Bkz. Binnur Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları VI. Leon, I. Nikhola (İstanbul Patriği), Diyakoz Leon’un Eserlerinde Türkler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020., ss.19-20, 30.

¹⁸⁴ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history*, s.9.; *Genesius*, s.8-9.; Iosephi Genesii, *Regum Libri Quattuor*, (Ed.A.Lesmueller- Werner et I. Thurn) *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Cilt. 14., Berolini Et Novi Eboraci 1978., s.6-7.

¹⁸⁵ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, (Recensuit: Hans Thurn), Walter de Gruyter, Berlin 1973., s.60,61.

¹⁸⁶ Aşağıda zikredilen kaynaklarda Hazarları tanımlamak için “**Hazar / Χαζάρ**” adının kullanıldığı görülmektedir.; *Anonymus Geographus* için bkz. E. Honigmann, *Die sieben Klimata und die πόλεις ἐπίσημοι*, Heidelberg 1929., s.225, 227-228.; *Chronicon Bruxelense* için bkz. *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376*, s.30,32.; *De Administrando Imperio* için bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, s.62, 64, 66, 68, 72, 166, 168, 170, 172, 174, 182, 186.;

Ayrıca eserin Türkçe çevirisi için bkz. Zahide Ekmekci, *Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.; Eser üzerine yapılmış İngilizce yorum için bkz. *De Administrando Imperio A Commentary*, Edited by R. J. H. Jenkins, *Dumbarton Oaks*, Washington 2016.; *De Cerimoniis* adı eser için bkz. Constantini Porphyrogeniti Imperatoris, *De Cerimoniis Aule Byzantinae*, Vol 1, Rec. IO. IAC. Reiskii, Bonnae 1829., s.22.; *Dem Stephanos* adı eser için bkz. De Stephano Alexandrino, *Commentatio*, s.22.; Dukas bir terminoloji hatası sonucunda Hazarlardan bahsetmiştir. O eserinde Bizans imparatoru II. Manuil Paleologos (1391-1425)'un altı oğluna topraklarını miras bırakmasını anlatırken, Dördüncü oğlu Konstantin'e "**Hazarlar'a yakın Pontus Bölgelerinin**", ("**τὰ πρὸς Χαζαρίαν**") düştüğünü söylemesi Dukas'ın terminolojik bir yanlışlık sonucunda "coğrafi bir ad olan Hazar" ile etnik bir adlandırmaya işaret eden "Hazarlar'a" tabirlerini karıştırdığı sonucunu doğurmaktadır. *Dukas Tarihi* için bkz. Ducae Michaelis, *Ducae Nepotis Historia Byzantina*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1834., s.134.; *Eustathios* için bkz. *Paraphrase und Scholien (Παρεκβολαί) zu dem geographischen Lehrgedicht des Dionysios Periegetes*, geschrieben vor 1175. S.269.; *Georgios Kedrenos* için bkz. *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, ss.729-730, 778-779, 781,782-783, 784.; *Georgius Continuatus /Georgios Monachos* için bkz. *Theophanes continuatus*, ...,s.853.; *Konstantinapolis Patriği I. Nikholas'ın mektupları* için bkz. Çelik, 10. Yüzyıl Bizans Kaynakları, ss.131-132.; *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* için bkz. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, s.354.; John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history*, ss.74 75.; *Epitomae Historiarum* için bkz. Ioannis Zonarae, *Epitomae Historiarum Libri XIII- XVIII*, ed. TH. Büttner- Wobst, Bonnae 1897, ss.236-237, 239, 240-241.; *Ioelis- Chronographia* için bkz. *Ioelis, Chronographia Compendiaria*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1836., s.52.; *Ioseph Genesisios* için bkz. *Genesisius*, rec. C.Lachmann, Bonnae 1834., s.61.; *Konstantinos Laskaris* için bkz. *Constantinos Laskares, Anekdotos Synophis Historion*, s.74.; *Konstantinos Manasses- Breviarium Historiae* için bkz. *Constantini Manassis, Breviarium Historiae Metricum*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1837., s.169.; *Leon Diakonos* için bkz. *Leonis Diaconi, Caloënsis Historiae Libri Decem et Liber de Velitatione Bellica Nicephori Augusti*, rec. C. B. Hasii, Bonnae 1828., s.103.; Ayrıca eserin İngilizce çevirisi için bkz. *Leon Diakonos, The History of Leo the Deacon*.; Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Çelik, 10. Yüzyıl Bizans Kaynakları.; *Michaelis Glycae Annales* için bkz. *Michaelis Glycae annales*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1836., s.518,528.; *Nikephoros- Breviarium Historicum* için bkz. *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*, s.88, 100-105.; *Nikephoros- Kronografikon* için bkz. *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, ed. C. De Boor, Lipsiae 1880., s.45,100.; *Notitiae De Populis* için bkz. *Pseudo-Callisthenes nach der Leidener Handschrift*, hrsg. von H. Meusel, Jahrbücher für class. Philologie, Suppl. 5 (1864-1872)., s.792.; *Kletorologion* için bkz. J. B. Burry, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, London 1911., s160,171.; *Pseudo-Symeon* için bkz. *Theophanes continuatus*, ..., s.673.; *Symeon* için bkz. *Leonis grammatici chronographia*, ex rec. I. Bekkeri, Bonnae 1842., s.167,169,185,190,192.; *Skutariotes Chronographia* için bkz. N. Sathas, *Mesaionike Bibliothek*, Tomos VII, Venetia- Paris 1894., s.116, 117, 118, 122.; *Theophanes Confessor- Chronographia* için bkz. *Theophanis, Chronographia*, s.315, 358, 372, 373, 375, 378, 379,

407, 425, 426, 434.; Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Theophanes the Confessor, s.189, 199-200, 203-205, 208, 209-215, 223, 223 224, 225, 228, 229-230.; *Theophanes Continuatus* için bkz. *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124, 358.; *Vita Constantini* için bkz. Marvin Kantor, “The Life of the Constantine”, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, University of Michigan 1983., s.5, 41, 43, 45, 47, 49, 71.; *Vita Methodius* için bkz. Marvin Kantor, “The Life of the Methodius”, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, University of Michigan 1983., s.109.; *Vita Ioannis Gothiae / A* için bkz. *Acta Sanctorum Junii*, vol.V., Antverpiae 1790., s.191, 193, 194.; *Vita Ioannis Gothiae / B* için bkz. *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ed H. Delehaye [Propylaeum ad ASS. Nov.], Bruxelles 1902., ss.772-774.; *Vita Sodalium Stephani* için bkz. *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.263-264. şeklinde geçmektedir. Bu sayılan eserler haricinde üç eserde “**Hazar / Χαζάρ**” adının farklı şekillerde yazıldığı görülmektedir. *Jus Graeco Romanum III*’de “**ἁζαρκός**” adı için bkz. C. E. Zachariae Von Lingenthal, *Jus Graeco Romanum III*, Lipsiae 1857., s.485.; *Ravennatis Anonymi Cosmographia*’da “**Chazaros, Agaziros**” adları için bkz. *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographice Ex Libris Manv Scritis*, Ed. M. Pinder et G. Parthey, Berolini 1860., s.168.; *Encyclopédie Méthodique: Géographie Ancienne*’de “**Casari, Chazauni**” adı için bkz. *Encyclopédie Méthodique: Géographie Ancienne*, Tome Premier (Paris: Panckoucke, 1782), s.431, 481.; Ancak görüleceği üzere bunlar göz ardı edilebilecek latinizasyon ve yazım farklarıdır.

adlandırılacaklardır. Bizans kaynaklarının yanı sıra, İslam kaynaklarında¹⁸⁷, İbranice metinlerde¹⁸⁸, Rus yıllıklarında¹⁸⁹ ve Çin kroniklerinde¹⁹⁰ olduğu gibi, Latince¹⁹¹,

¹⁸⁷ Aşağıda ismi geçen tüm İslam kaynaklarında, Hazar Kağanlığını adlandırmak için **“Hazar”** adının kullanıldığı görülmektedir. Bu eserlere bakacak; Mücmelü't- *Tevârih* için bkz. Şeşen, *İslâm...*, ss.37-38, 38-39, 42.; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise* için bkz. Bkz. Şeşen, *İslâm...*, s. 43, 44,45,46,49.; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* için bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.50, 52-55.; Mes'ûdî, *et- Tenbih ve'l-işrâf* için Bkz. Şeşen, *İslâm...*, s. 62.; Mes'ûdî, *“Hudûdü'l-âlem* için bkz. Şeşen, *İslâm...*, ss.74-75.; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr* için bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.76, 85-86.; İdrîsî, *Nüzhetü'l-mıştâk fî ihtirâkı'l-âfâk* için Bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.113.; Yâkût el-Hamevî'nin, *Mu'cemü'l-büdân* için bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.131-132, 138-139.; Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l- 'ibâd* için Bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.149.; Yukarıda zikredilen eserlere kıyasla içerdiği bilgi bakımından daha önemli olduğunu düşündüğümüz iki eser daha mevcuttur. Bu eserler; İstahrî, *Mesâlikü'l- Memâlik* ile İbn Fazlan Seyahatnamesidir. İstahrî, *Mesâlikü'l- Memâlik* için bkz. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*.; İbn Fadlan tarafından yazılan eser için Bkz. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.

¹⁸⁸ İbranice yazılmış eserlerde Hazar ismi şu şekillerde geçmektedir; **“Hazar”** bkz. Peter B. Golden, "Hazar dili." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 19 (1971), s.153 (ss.147-157.); Muallâ Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı", *Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, C.2, Ankara 2002, s.445 (ss.445-463).; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.161.; **“Kuzari”** bkz. Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/hazarlar>, 24.03.2024 tarihinde erişildi.).; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, (çev: Zahide Ay), Selenge Yayınları, İstanbul 2019., s.22.; Yücel, "Hazar Hakanlığı", s.445.; Celal Aslan, "Hazar Devleti'nde Sosyo-Kültürel Hayat", *Yünus Emre Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-IX*, (ed. Yunus Emre Tansü), Ankara 2021., s.268. (ss.265-289); **“Kozar/Kazar”** bkz. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.161; Telli Korkmaz, "Hazar Devleti'ne Ait Şehir ve Kaleler", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler 1-5 Ekim 2018*, C.2., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s.369. (ss. 367-386.); **“Qazar”** bkz. Golden, "Hazar dili.", s.153; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.22.; **“Hozar”** bkz. Golden, "Hazar dili.", s.153.; Ayrıca, *Schechter Mektubu* veya *Cambridge Belgesi* olarak bilinen ve Hazar Kağanı Yusuf zamanında, bir Musevi tarafından kaleme alındığı tahmin edilen 10. yüzyıla ait bir mektupta **“Hazar/Qazar /Quzar”** şeklinde geçmektedir. Bkz. Osman Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge; Kenize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları*, S.18., Yaz 2008, ss.1-2.; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.22.; Hazar Yazışmaları olarak bilinen Hasday bin Şaprut ile Hazar kağanı Yosef'in aralarındaki mektuplaşmasını konu alan eserde ise **“Kazar, Kazari”** şeklinde geçmektedir. Bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.22.

¹⁸⁹ Rusça yazılmış kroniklere bakılacak olursa; **“Kozar / Hozar”** Bkz. Taşağıl, "Hazarlar".; Yeremeyev Rusça dil bilgisi kuralları gereğince “A” sesinin “O” sesine dönüştüğünü belirtmektedir. Bu yüzden Hazar ismi Hozar/Kozar şeklinde kaynaklarda geçtiğini söyler. Bkz. Dimitri Yeremeyev, “Orta Çağ'da Rus-Türk İlişkileri”, *Erdem*, C.12, S.35., Ankara 2000, s.666.; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.161.; Aslan, "Hazar Devleti'nde Sosyo-Kültürel Hayat", s.268.; 1083 senesi gibi Hazar tarihi açısından geç

bir dönemi ifade eden bir olay anlatılırken Kozar adına rastlanmaktadır. Bizans imparatorluğu ile Rusların, Kırım yarımadasındaki son Hazar bakiyesine son vermeleri anlatılırken Kozar ismi geçmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2020., s.152. ; **“Kozarin”** Bkz. Golden, "Hazar dili.", s.153.; Yücel, “Hazar Hakanlığı”, s.445.; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.161.; Aslan, “Hazar Devleti’nde Sosyo-Kültürel Hayat”, s.268; **“Kazarin”** Bkz. Taşağıl, "Hazarlar".; **“Kozari”** Bkz. Golden, "Hazar dili.", s.153.; Görüleceği üzere bu basit ses değişimlerinin haricinde Rusça bazı vakayinamelerde alışılmış formun dışında bazı adlandırmalarda mevcuttur. Bunlar; Herman Rasenthal, “Hazarlar”, (Çev. K. Küfralı), *Yeni Türk İstanbul Halkevleri Mecmuası*, C.9., S.103., İstanbul 1941., s.614. (ss.614-619); Herman Rosenthal, “Chazars”, *The Jewish Encyclopaedia*, C. IV., s.1. **“Khwalisses”** ile **“Ugry Byelyye”** şeklinde geçmektedir. **“Khwalisses”** için bkz. Rasenthal, “Hazarlar”, s.614. (ss.614-619); Rosenthal, “Chazars”, s.1.; **“Ugry Byelyye”** için bkz. Herhalde “Ugry Byelyye” kelimesindeki “Ugyr” Ugor veya Ogur kelimesine karşılık geliyor olsa gerek? daha detaylı bilgi için bkz. Rasenthal, “Hazarlar”, s.614. (ss.614-619); Rosenthal, “Chazars”, s.1.

¹⁹⁰ Çin kroniklerinde Hazar adı *Wen-hsien t’ung-k’ao* ve *Hsin T’ang Shu*’da karşımıza çıkmaktadır. Hazar adı, Göktürkleri tanımlamak için kullanılan ön ek olan **“T’u-Chüe”** yani **“Türk”** ön ekinin hemen arkasından gelmektedir. Bkz. Şerif Baştav bunu Türk-Hazar olarak açıklar. Şerif Baştav, “Hazar Kağanlığı Tarihi”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, ss.140-141. (ss.139-181); Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.114.; *Hsin T’ang Shu*’da **“T’u-Chüe Ho-sa”** bkz. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.114; Taşağıl, "Hazarlar".; Yücel, “Hazar Hakanlığı”, s.445; Edouard Chavannes, *Batı Türkleri Tarihi*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2006, s.145, 170.; Ebülfez Elçibey bu ismi Dunlop’tan alıntılararak **“T’uküe Ho-sa-K’o-sa”** şeklinde vermektedir. Ebülfez Elçibey, “İbn El-Esir Hazarlar Hakkında”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.14., Pamukkale 2015., s.58. (ss.57-76); Aslan, “Hazar Devleti’nde Sosyo-Kültürel Hayat”, s.268.; **“Ko-sa”** Bkz. Joseph Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, (Çev: Selâhattin Alpay ve diğerleri), Türk Kültür Yayını, C.3., İstanbul 1976., s.731.; Taşağıl, "Hazarlar".; Yücel, “Hazar Hakanlığı”, s.445; Peter B. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives". *In The World of the Khazars*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), s.16 (ss.6-57); Osman Karatay, “Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar”, *Yeni Türkiye*, Sayı 70 (2015), s. 214. (s.214-223.); Dunlop *T’ang Shu*’nun 945 ve 1060 tarihli varyantlarında böyle geçtiğini belirtir. Onun bu yorumundan yola çıkarak muhtemelen Ko-sa/Ho-sa terimlerinin farklı tarihlerde yazılan varyantlarda geçtiği sonucuna varılabilir. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.50.; **“De Guignes, Kosa terimini 1322 tarihli Wen-hsien t’ung-k’ao’dan almıştır.”** der. bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.50.; **“Ka-sat”** şeklinde kaynaklarda gözükmemektedir. Bkz. Yücel, “Hazar Hakanlığı”, s.445.

¹⁹¹ Latince kaleme alınan eserlerde Hazar ismi şu şekilde geçmektedir; **“Chazari / Chazaria”**. Bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.153.; Taşağıl, "Hazarlar".; Yücel, “Hazar Hakanlığı”, s.445.; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.161.; *Geographiae veteris scriptores Graeci minores III*, Osoniae 1712., Excerpta ex Chryfococcae Syntaxi, s.4 (ss.1-6); *Encyclopédie Méthodique: Géographie Ancienne*, s.481.; **“Gazari”**. Bkz. Golden, "Hazar dili.", s.153.; Taşağıl, "Hazarlar".; **“Casari”**. Bkz. *Encyclopédie Méthodique*, s.431.; **“Chazauni”**. Bkz. *Encyclopédie Méthodique*, s.481.

Gürcüce¹⁹², Macarca¹⁹³, Ermenice¹⁹⁴, Süryanice¹⁹⁵, Farsça¹⁹⁶ ve Pehlevî¹⁹⁷ dillerinde kaleme alınmış eserlerde de kısmi biçimsel farklılıklar ile istisnai adlandırmalar bir kenara bırakıldığında, onların “Hazar” olarak adlandırıldığını görmekteyiz. Zikredilen dillerde, Hazar adının kullanım biçimleri dipnotlarda detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Bu kaynaklarda geçen Hazar isimlendirmeleriyle, Bizans kaynaklarında geçen “*Hazar/Xaǰǰap*” adlandırması arasındaki ufak ses farklılıklarına¹⁹⁸ bakılmadığında, yapısal anlamda büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Farklı dillerdeki eserlerde gözlemlenen bu benzerliğin temel sebebi, büyük olasılıkla Hazarların hâkimiyet sürdüğü coğrafyanın özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Hazar topraklarında önemli kara ve nehir ticaret yollarının geçmesi, adlarının farklı toplumlara ait tarihi kayıtlarda yer almasını sağlamıştır. Hazar adlandırması, çeşitli toplumların kaynaklarında benzer biçimlerde kullanılmıştır ki bu durum, muhtemelen ticari ve kültürel etkileşimin bir sonucudur.

Gerek Bizans kaynaklarında “*Hazar/Xaǰǰap*” gerekse yukarıda zikredilen diğer kaynaklarda karşılaşılan “*Hazar*” adının etimolojisi hususunda yapılan tartışmalara bakılacak olursa; M. Yücel, İ. Kafesoğlu ve D. M. Dunlop’a göre Hazar adı “*Haz-*

¹⁹² Gürcüce yazılmış eserlerde Hazar adı, “*Hazar-i*” şeklinde geçmektedir. Bkz. Golden, “Hazar dili.”, s.153.; Taşağıl, “Hazarlar”.; Yücel, “Hazar Hakanlığı”, s.445.; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.161.

¹⁹³ Macarca kaynaklarında; “*Kozar / Kozár / Kazar / Kazár*” şeklinde geçmektedir. Bkz. Taşağıl, “Hazarlar”.; Golden, “Hazar dili.”, s.153.; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.161.

¹⁹⁴ Ermenice yazılmış kaynaklarda Hazar adı “*Hazir-k*” şeklinde geçmektedir. Bkz. Golden, “Hazar dili.”, s.153.; Taşağıl, “Hazarlar”.; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.161.; *Kalankatlı Moses’in Alban Tarihi*¹⁹⁴ olarak Türkçeye çevrilen eserinde “*Hazar*” şeklinde geçmektedir. Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, (Çev. Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul 2019., ss.156-157, 163-165, 192-193.

¹⁹⁵ Süryani Kroniklerinde “*Khazar*” olarak geçer. Bkz. Rahip Zachariah’ın kroniğinde geçen bu adın Hazar adına benzerliği dikkat çekmektedir. Zachariah of Mitylene, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, (trans. F. J. Hamilton and E. W. Brooks), Methuen & CO., London 1899., s.328.; Bu ismin Hazarlara ait olup olmadığı hususunda bazı tartışmalar mevcuttur. Bkz. Şerif Başstav “Kalizler, Hazarlar ve Macarlar”, *Türkiyat Mecmuası* 7, Aralık 2010 s.352. (ss.351-356)

¹⁹⁶ Farsça eserlerde “*Hazar (خزر)*” şeklinde geçmektedir. Bkz. Golden, “Hazar dili.”, s.153

¹⁹⁷ Pehlevi eserlerinde “*Xadur*” şeklinde geçmektedir. Bkz. Shapira, Dan. “Iranian sources on the khazars”. In *The World of the Khazars*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), s. 296. (ss.291-306)

¹⁹⁸ Bu ses farklılıklarının genellikle ilk hece (initial syllable) kısmında olduğu görülmektedir. “*Haz-*” hecesi Macarca’da “*Koz-/Kaz-*“, İbranice’de “*Kuz-/Qaz-/Hoz-/Kaz-*“, Rusça’da “*Koz-/Hoz-/Kaz-*“, Latince’de “*Chaz-/Gaz-/Caz-*“, Süryanice’de “*Khaz-*“ ve son olarak pehlevi’de ise “*Xaz-*“ şekline dönüştüğü görülmektedir.

/Kaz-“ köklerinden gelmektedir. Onlar “Kaz-ar” kelimesi “gezen, serbest dolaşan” anlamına geldiğini söylerler¹⁹⁹. E. Elçibey ise “k/g/h/ğ²⁰⁰” seslerinin ve “s-ş-ss-z-ts-ç²⁰¹” seslerinin birbiri yerine kullanabileceğini belirterek “Haz-er” kelimesinin “Kas-er” şeklinde yazılabileceğini söylemektedir²⁰². Belirtilen ses dönüşümünü Nemet ve Gombocs “kez-“ şeklinde ele alarak bu velar varyantın “qaz-“ şekline gelebileceğini vurgulamışlardır²⁰³. Bu belirtilen anlamdan yola çıkan G. Németh, László Rásonyi, İ. Kafesoğlu, Sabir adının “Sapar” yani “yoldan sapan, gezen” anlamına geldiğini iddia ederek, Hazarların esasında Sabirlerin varisleri oldukları iddia etmişlerdir²⁰⁴. Bu bilgiyi El-Mes’ûdî’nin *Kitâb-üt-Tenbih* adlı eserinde geçen “*Türk dilinde Hazar adı Sabirdir*²⁰⁵” ifadesiyle destekleyen P. Golden, E. Elçibey, İ. Kafesoğlu, M. Yücel, D. M. Dunlop’un da bu görüşe katıldıkları görülmektedir.²⁰⁶

¹⁹⁹ Muallâ Uydu Yücel, “Hazar Hakanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, s.445 (ss.445-463); İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.161.; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.21.

²⁰⁰ Ebülfez Elçibey, “İbn El-Esir Hazarlar Hakkında”, s.58.

²⁰¹ Ebülfez Elçibey, “İbn El-Esir Hazarlar Hakkında”, s.58.

²⁰² Ebülfez Elçibey, “İbn El-Esir Hazarlar Hakkında”, s.58.

²⁰³ Peter B. Golden, “Khazar studies: Achievements and perspectives”, s.15.

²⁰⁴ Peter B. Golden, “Hazar dili.” s.151.; Hayat Şamiyeva, “El-İstahrî’nin Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik Adlı çalışmasında Hazarlar ve Diğer İtil Halkları”, *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi* (2020), C.1, S.1., s.29 (ss.25-31); Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.114.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.151.

²⁰⁵ Peter B. Golden, “Hazar dili.” s.151.

²⁰⁶ Peter B. Golden, “Hazar dili.” s.151.; Ebülfez Elçibey, “İbn El-Esir Hazarlar Hakkında”, s.58.; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, ss.42-43.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.161.; Muallâ Uydu Yücel, “Hazar Hakanlığı”, *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, Ankara 2002, s.150. (ss.149-180).; M. Yücel, Sabarların, Oğur boylarını takiben 506 senesinde kuzey Kafkasya’ya geldiklerini söyler. Onların yaklaşık 52 yıl boyunca Kafkaslarda hüküm sürdükleri bilinmektedir. Ancak 558 senesine gelindiğinde Avarların Kafkaslara gelmesi neticesinde onlar, Avar hâkimiyetine girmişlerdir. 576 senesinde Göktürklerin Kafkaslara ilerlemeleri neticesinde Avarlar buradaki topraklarını terk ederek batı istikametinde ilerledikleri bilinmektedir. Ancak Göktürklerin bu dönemde yaşadıkları iç karışıklıklar nedeniyle bölgeye tam hâkim olamadıkları gözükmektedir. Bu dönemde Sabar bakiyelerine ne olduğu konusunda bir bilgi mevcut değildir. Göktürklerin, Kafkaslara hâkim olması ancak 7. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Ancak bu hâkimiyet çok uzun soluklu olmamıştır. 640-650 dolaylarında Batı Göktürk Kağanlığı’nın dağılması ile bağımsız bir Hazar devleti karşımıza çıkar. Ki bu devletin köken itibariyle Sabar olan Belencer ve Semender adlı iki boya dayandığı görülmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Muallâ Uydu Yücel, “Hazar Hakanlığı”, *Genel Türk Tarihi*, s.150.

Sabir-Hazar ilişkisinin etimolojik temelini Nemet ve Gombocs'un iddia etmiş olduğu “kez- > qaz-“ dönüşümü meselesi ile temellendirilebilir. Ancak Basın buna karşı çıkar. Ona göre “kez- > qaz-“ dönüşümü neticesinde “qaz-“ artık “başıboş dolaşmak, gzmek” anlamını terk etmiştir. Basın “qaz-“ kökünün “zulmetmek, baskı yapmak” anlamına geldiğini iddia eder²⁰⁷. Pelliot ise bu “qaz-“ kökünün anlamını daha farklı bir şekilde yorumlamış ve “bir şey kazmak” anlamına geldiğini iddia etmiştir²⁰⁸. Dunlop, Tzenoff tarafından ortaya atılan “qaz-/kaz-“ kökünün Rusça saç örgüsü anlamına geldiği iddiasının sağlam nedenlere dayanmadığı için reddeder²⁰⁹. O ayrıca Hazar adının İbranice yazılışında o/u seslerinin kullanıldığını belirterek J. Deny tarafından ortaya atılan “Bir dağın kuzey kısmı” anlamının sağlam temelleri olmadığı için reddeder²¹⁰.

András Róna-Tas ise kelimenin kökünü komple değiştirerek kök kısmının esasında “kes-“ den geldiğini iddia eder ve Hazar adının esasında *Ceasar* kelimesinin Orta Fars dilinde “*Kesar*” şeklinde söylendiğini iddia eder.²¹¹ Golden ve D. M. Dunlop ise bu “*Kesar*” kelimesinin “*Qasar*” şeklini alabileceğini belirtirler. D. M. Dunlop tarafından ortaya atılan iddiaya göre; Çin kroniklerinde “*K'o-sa, Ho-sa*” şeklinde geçen Hazar adı ile bir Tieh-le Uyguları'nın on boyundan biri olarak kaynaklarda “*K'e-sa, K'o-sa*”²¹² adı arasında bir bağlantı olabileceği meselesidir²¹³. Golden'da bu iddiayı desteklemekle birlikte Priskos'da geçen “*Ούρωγοι*” kelimesinin

²⁰⁷ Peter B. Golden "Khazar studies: Achievements and perspectives"; s.16.

²⁰⁸ D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.22.

²⁰⁹ D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.22.

²¹⁰ D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.22.

²¹¹ Yusuf Gedikli, “Hazar Kavim ve Devlet Adı; Kabar Kabile, Kadar, Kasar Boy Adlarının Köken ve Anlamları”, *TDA*, C.127., S.250, Ocak-Şubat 2021, s.181. (ss.165-190.)

²¹² Peter B. Golden, “Khazar studies: Achievements and perspectives”., s.16.; Osman Karatay, *Hazarlar – Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Kitaplar Yayınevi, Ankara 2024, ss.29-30.; Osman Karatay, “Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar”, s. 214.

²¹³ Karatay ise, Uygurların Sibiry kökenli olduklarından ve Bumin Kağan'ın Avarları yenmesi neticesinde Tieh-le boylarını hâkimiyeti altına aldığından söz etmektedir. Avarlar ile olan mücadele neticesinde Selenga boylarına yerleşen bu topluluk Dokuz Oğuzlar olarak adlandırılmışlardır. Bu Dokuz Oğuz olarak adlandırılan boylar birliğinin başını çeken Uygurlar ise 10 boydan müteşekkildiler. Bu boylardan birisi ise tartışmanın konusu olan Qasarlardır. Daha detaylı bilgi için bkz. Osman Karatay, *Hazarlar – Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, s.29-30.

Uygur isminin deformasyona uğramış bir varyantı olduğunu ileri sürer²¹⁴. Karatay, Hazarların güney Sibiryâ kuşağındaki ana kütlelerinden ayrılarak bu bölgeye göç ettikleri yönündeki tahminlerin makul olduğunu söylemektedir²¹⁵. Karatay’a göre; Tieh-le birliği içerisinde bir boyun, bu birliğin alt yapılanması olan Uygur boy birliğine dahil olduğu görülmektedir²¹⁶. Ayrıca, bir boyun parçalanarak bir kolunun Uygur birliğine, diğer kolunun ise Suvar/Sabir birliğine dahil olabileceğinden söz etmektedir²¹⁷.

Görüldüğü üzere Hazar adının çeşitli velar versiyonlarının bulunması, bu ismin hem anlamı hem de kökeni üzerine çeşitli argümanların ortaya atılmasına neden olmuştur²¹⁸. Hazar adının farklı dillerde, benzer biçimlerde karşımıza çıkması, Hazar adının etimolojisi konusunda net bir sonuca ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Bu çalışmada incelenen argümanlar, Hazarların köklerine dair çeşitli ipuçları sunmakla birlikte, ortak bir mutabakata varılamadığı görülmektedir.

Bizans kaynaklarında bozkır topluluklarını tanımlamak için kullanılan *İskit*, *barbar*, *Hun* ve *Hippopodes* şeklinde geçen bazı genel adlandırmalar mevcuttur. Bu sayılan adlandırmaların Hazarlara atıfta bulunup bulunmadığı ancak metnin içeriğinden anlaşılmaktadır. Çünkü, bozkır toplulukları iktisadi hayat biçimlerinden dolayı, Bizans yazarları tarafından birbirlerine benzetilmiştir. O yüzden bu isimlendirmeler dikkatli bir şekilde tahlil edilmeye muhtaçtır. İlk olarak “*İskit*,

²¹⁴ Peter B. Golden, “Khazar studies: Achievements and perspectives”, s.16.; Ebülfez Elçibey, “İbn El-Esir Hazarlar Hakkında”, s.58.

²¹⁵ Osman Karatay, “Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar”, s. 214.

²¹⁶ Osman Karatay, “Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar”, s. 214.

²¹⁷ Osman Karatay, “Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar”, s. 214.; Karatay, Hazar adının etnik bir adlandırma olduğunu ileri sürer. Bkz. Osman Karatay, Hazarlar – Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler, s.25.

²¹⁸ Akatzir meselesi için bkz. Peter B. Golden, “Khazar studies: Achievements and perspectives”, ss.6-57.; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, ss.24-25. Bu çalışmada, Akatzir meselesinin ele alınmamasının temel sebebi, bunun bir isim benzerliğinden öteye geçmemesinden dolayıdır. Ayrıca, onların tarih sahnesinde oldukları 5. yüzyıl, Hazar tarihi için çok erken bir dönemdir. Bu meselenin ele alınabilmesi için öncelikle Akatzir-Sabar etkileşimi tespit edilmelidir. Ancak bu hususta kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir.

Σκυθ²¹⁹” adına bakılacak olursa, Bizans kaynakları, Eski Yunan tarihçileri ve coğrafyacılarının etkisinde kalarak konar-göçer bozkır kültürüne sahip tüm toplulukları İskitlere benzettikleri için bu isimlendirmeyi tercih etmişlerdir. Bazen bu isimlendirmeyi tek bir toplum için değil, tüm kuzey kavimleri için kullandıkları da olmaktadır. “*Barbar, βαρβάρ*”²²⁰ adı da yine Eski Yunan etkisindeki Bizans tarih kaynaklarında yer almaktadır. Bu isimlendirme sadece bozkır kavimleri için kullanılmamıştır. Eski Yunan dilindeki anlamı “*Yunan olmayan, Yunanca konuşmayan*” şeklindedir²²¹. İskit kelimesinde olduğu gibi bunun da bazen kuzeydeki topluluklara genelleme yapmak için kullanıldığını görmekteyiz. “*Hun, Οὐν*”²²² adına bakacak olursak bu ad sadece Theophanes Confessor’da ve Konstantinos Manasses’de karşımıza çıkmaktadır. Herakleios’un Kafkaslara doğru ilerlemesi anlatılırken geçen

²¹⁹ Aşağıda zikredilen kaynaklarda Hazarları tanımlamak için “*İskit / Σκυθ*” adının kullanıldığı görülmektedir.; *De Administrando Imperio* için bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, s.188.; *Dem Stephanos* için bkz. De Stephano Alexandrino, *Commentatio*, ss.28-29.; *Taktika* için bkz. Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, s.19-20., 21, 30.; *Georgios Kedrenos* için bkz. *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.800.; *Konstantinapolis Patriği I. Nikholas’ın mektupları* için bkz. Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, s.30,104.; *Ioannis Zonarae-Epitomae Historiarum* için bkz. *Ioannis Zonarae*, s.263.; *Ioelis-Chronographia* için bkz. *Ioelis, Chronographia Compendiaria*, s.50.; *Ioseph Genesios* için bkz. *Genesius*, s.89.; *Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor*, s.63.; *Notitiae Episcopatum / B* için bkz. *Hierocles, Synecdemus et Notitiae graecae episcopatum*, s.139.; *Ravennatis Anonymi Cosmographia* için bkz. *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographice*, s.168.; *Symeon* için bkz. *Leonis grammatici chronographia*, s.169.; *Theophanes Confessor’un Chronographia* için bkz. *Theophanis, Chronographia*, s.409.; *Theophanes the Confessor*, ss.224-225.; On ikinci yüzyılda tamamlanmış olan *Povest Vremennykh Let* adlı Rus kroniğinde Hazarlardan “*İskit*” olarak bahsetmektedir. Bkz. Imre Boba, *Nomads, Northmen and Slavs Eastern Europe in the Ninth Century*, Otto Harrassowitz- Wiesbaden, 1967., s.44.

²²⁰ Aşağıda zikredilen kaynaklarda Hazarları tanımlamak için “*Barbar, βαρβάρ*” adının kullanıldığı görülmektedir; *Methodios Patareus* için bkz. *Istrin, Otkrovenie Mefodiya Patarskago*, s.26.; *Konstantinos Manasses* tarafından yazılan *Breviarium Historiae* için bkz. *Manassis, Breviarium Historiae Metricum*, s.169.

²²¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (<https://logeion.uchicago.edu/%CE%B2%CE%AC%CF%81%CE%B2%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%82>, 12.01.2025 tarihinde erişildi.)

²²² Aşağıda zikredilen kaynaklarda Hazarları tanımlamak için “*Hun, Οὐν*” adının kullanıldığı görülmektedir; *Konstantinos Manasses* tarafından yazılan *Breviarium Historiae* için bkz. *Manassis, Breviarium Historiae Metricum*, s.86.; *Theophanes Confessor’un Chronographia* için bkz. *Theophanis, Chronographia*, s.308.; *Theophanes the Confessor*, a.g.e., *Theophanes the Confessor*, s.186.

bu kelime ile Kafkasya Hunları'nın yaşadığı bölge mi, yoksa Hazarlar mı anlatılmaya çalışıldığı net değildir. Son olarak kaynaklarda geçen ve muhtemelen erken dönem Eski Yunan coğrafyacılarının tesirinde kalınarak kullanılmış olan “*Hippopodes*, *Ἰππόποδες*” adı karşımıza çıkmaktadır. Bu adlandırmasının hemen yanında parantez açarak “bazıları Hazarlar olarak kabul eder” demesi dikkat çekicidir. *Ἰππόποδες*²²³ adlandırması “at ayaklı/at toynaklı adamlar” anlamıyla konar-göçer Hazarlara atıfta bulunmaktadır²²⁴.

2.2. Hazar Ülkesinin Adlandırılması

Bizans kaynaklarında Hazarların yaşamış oldukları coğrafyanın adlandırılmasına bakılacak olursa yine Hazar adındaki gibi bir çeşitlilik olduğunu görülmektedir.²²⁵ Bu isimlendirme farklılığının en temel sebebi Hazar topraklarının, Bizans'a olan uzaklığından dolayı çok iyi tanınamamasından kaynaklanmaktadır. Bu sorunun haricinde bir de sınırlar meselesi büyük bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere, Orta Çağ devletlerinde sınır kavramı günümüz modern devletlerindeki gibi keskin olmaması bir kenara bırakacak olursa, kaynaklarda kabaca bir tasvir de bulunmamaktadır. Ancak belli başlı bölge adları, şehirler ve kale türevi yapılardan yola çıkarak bir tahmini sınır çizilmesi mümkündür.

²²³ “Ἰππα” = “at” bkz. (<https://logeion.uchicago.edu/%E1%BC%B4%CF%80%CF%80%CE%B1%20.12.2024> tarihinde erişildi); “ὁ ποδός”= “ayak”, bkz. (<https://logeion.uchicago.edu/%CF%80%CE%BF%CF%8D%CF%82,> 20.12.2024 tarihinde erişildi); “Ἰππόποδες” = “at ayaklı / at toynaklı adamlar” bkz. (https://logeion.uchicago.edu/%E1%BC%B1%CF%80%CF%80%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%B4%CE%B5%CF%82_, 20.12.2024 tarihinde erişildi).

²²⁴ Bu adlandırmanın başka bozkır kavimleri için kullanıldığını tespit edilememiştir. Ancak İskit etkisiyle kullanılan bir kelime olduğunu düşünüldüğü için bu başlık altında ele alınmıştır.

²²⁵ Bu isimlendirmelerin etimolojik tartışmasına değinilmeyecektir. Görüldüğü üzere bu adlandırmalar Hazarları tanımlamak için kullanılan adlandırmalardan türetildiği için izahları ayrıdır. Sadece coğrafi tanım bildirmek için son ekler aldıkları görülmektedir. Bu isimlerin etimolojisi için “*Hazar adı*” bölümüne bakınız.

Bizans kaynaklarında, Hazar Kağanlığı'nın coğrafyasına atıfta bulunmak için genellikle Hazar adlandırmasından türemiş olan “*Hazarya*²²⁶”, “*Chazaria*²²⁷”, isimlendirmesinin geçtiği görülmektedir. Lakin bu adlandırma, daha önce değinildiği üzere Hazar Kağanlığı'nın siyasi sınırlarını belirtmez. Bu adlandırma genellikle Hazar Kağanlığı için kullanılmakla birlikte bazı eserlerde Hazar Kağanlığı'nın tarih sahnesinden çekilmesinden sonra da kullanıldığı gözükmemektedir. 1018 tarihinden sonraki olaylar anlatılırken kullanılan “*Hazarya*” tabiri artık bir devlete ve onun topraklarına işaret etmekten ziyade, coğrafi bir bölge adı anlamında kullanılmıştır²²⁸.

Bizans kaynaklarında, Hazar toprakları hakkında bilgi verilirken bazen genellemeye gidildiği de görülmektedir. Bu genellemeler ağırlıklı olarak “*İskitya*²²⁹” ile “*Kimer*²³⁰” veya “*Kimer çölleri*²³¹” şeklinde geçmektedir. “*İskitya*” tabiri ile Kuzey Karadeniz düzlüklerine işaret edildiği açıktır. Ancak, “*Hazarya*” coğrafi

²²⁶ Aşağıda zikredilen kaynaklarda “*Hazarya*” coğrafi tanımının kullanıldığı görülmektedir; *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta* ed. F. MIKLISICH- I. MÜLLER II. Vindobonae 1862., s.257-258,249.; *Geographiae veteris scriptores Graeci minores III*, s.4.; *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.781.; E. Legrand, *Deltion tes Historikes kai Ethnologikes Hetaireias tes Hellados* 1 (1883/84), ss.456.; Ioannis Zonarae, ss.236-237, 239; *Leonis grammatici chronographia*, s.167,169; Hierocles, *Synecdemus et Notitiae graecae episcopatum*, ed. G. Parthey, Berolini 1866., No:5., s.140.; G. WAGNER, *Carmina graeca medii aevi*, Lipsiae 1874., s.189,193.; J. Hergenröther, *Monumenta Graeca ad Photium Eiusque Historiam Pertinentia*, Ratisbonae 1869., s.173.; Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.131-132.; Konstantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.65, 173, 187.; John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history*, s.336. ; İslam kaynaklarında, Hazar topraklarını tanımlamak için “*Hazar ülkesi*” ibaresi kullanılmıştır. Daha detaylı bilgi için 187. numaralı dipnotta belirtilen sayfalara bakabilirsiniz.

²²⁷ “*Chazaria*” coğrafi tanımı için bkz. *Encyclopédie Méthodique*, s.481.

²²⁸ *Acta Et Diplomata...* adlı eserde 1395 senesinde Mathaios Palaeologos adlı bir kişinin (Muhtemelen Paleologos Hanedanı'na mensup) arazi davası ile ilgili geçen metinde onun *Hazarya Exzarch*'lığında piskopos olduğu bilgisi geçmektedir. Hazarlar için oldukça geç bir tarih olmasına rağmen onun “*Hazarya*'ya” gideceği bilgisi de eserde bulunmaktadır. Buradaki Hazar'ya adlandırması artık bir devletin sınırlarını temsilden ziyade coğrafi bir adlandırma için kullanıldığı görülmektedir. Bkz. *Acta et diplomata...*; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ss.204-210.

²²⁹ Aşağıda zikredilen kaynaklarda “*İskitya*” coğrafi tanımının kullanıldığı görülmektedir; *Encyclopédie Méthodique: Géographie Ancienne*, s.481.; De Stephano Alexandrino, *Commentatio*, ss.22-23., s8-29.

²³⁰ Honigmann, *Die sieben Klimata und die πόλεις ἐπίσημοι*, s.228.

²³¹ Honigmann, *Die sieben Klimata und die πόλεις ἐπίσημοι*, s.226.

adlandırması gibi bu genelleme de sınır belirtmemektedir. Hazarya kelimesi ile Hazar topraklarına işaret edildiği açıktır. Ancak, “*İskitya*” tabiri ile hangi toplumun topraklarına işaret edildiğinin anlaşılabilmesi için metnin geneline bakmak gerekmektedir. “*Kimmer*” veya “*Kimmer çölleri*” ile tarif edilmek istenilen coğrafya bu çalışma özelinde tespit edilememiştir. Muhtemelen, eski coğrafyacıların etkisinde kalınması neticesinde kullanılan bu tabir kaynaklarda açık bir coğrafyaya işaret etmemektedir²³².

Bizans kaynaklarında “*Hunların ülkesi*” tabiri çok fazla kullanılmamaktadır. Sadece iki kaynakta Herakleios dönemi hadiseleri anlatılırken “*Hunların Ülkesi*”²³³ ifadesi geçmektedir. Herakleios’un, Sâsânîler ile olan mücadelesi için Kafkasya bölgesine geldiği ve bu bölgeden asker topladığı bilinmektedir. Onun Hazarlardan asker aldığı bilindiği için “*Hunlar ülkesi*”²³⁴ adlandırmasının Hazarlar için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Ancak, bölgedeki Hun bakiyeleri de bu tabirle kastedilmiş olabilir. Kaynaklar bu husus konusunda açık değildir.

M.S.730-731 senelerinde, Mesleme bin Abdülmelik tarafından, Hazarlara karşı gerçekleştirilen sefer anlatılırken, “*Türkiye*”²³⁵ coğrafi adlandırmasının Hazar toprakları için kullanıldığı görülmektedir. Muhtemelen burada Theophanes Confessor,

²³² Kimmerler’in, Kafkaslar üzerinden Anadolu’ya geldikleri bilinmektedir. Buradan yola çıkılarak acaba Kafkaslar özelinde bir bölgeye mi tarif yapılıyor sorusunu akıllara getirmiştir.

²³³ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.328.; Theophanes the Confessor, s.186.

²³⁴ Süryani Kroniği olarak da bilinen Rahip Zachariah tarafından yazılan eserde Hazar ülkesi olarak tarif edilen coğrafya Hazar kapılarına yakın bir konumda tasvir edilmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Zachariah of Mitylene, *The Syriac Chronicle*, s.329.; Sebeos ‘un, Herakleios Tarihi olarak bilinen eserinde 572-574 dolaylarında Golon Mihran adlı Sâsânî komutanının, Ermeniler ile yapacağı savaş için Kafkasya bölgesinden Hun askerleri topladığı anlatılmaktadır. Bkz. Sebeos, *Herakleios Tarihi*, (Çev. Z. Zühre İlkelen), Ayışığıkitapları, İstanbul 2020., ss.29-30. Ayrıca aynı eserde Ermenilerin hem Sâsânî hem de Bizans’a karşı isyan etmeleri neticesinde Bizans ve Sâsânî’lere karşı ortak bir mücadele planlayan Ermenilerin arasında bir anlaşmazlık çıktığı anlatılmaktadır. Bu anlaşmazlık neticesinde bazı Ermeniler, Hun topraklarına doğru yola çıktıkları anlatılmaktadır. Ancak Ermenilerin, Hunlara güvenememeleri neticesinde Bizans’la anlaştıkları anlatılmaktadır. Bkz. Sebeos, *Herakleios Tarihi*, ss.44-45.

²³⁵ Theophanes the Confessor, s.224.; *De administrendo Imperio* adlı eserde de “Türkiye” tabiri geçmektedir. Ancak burada kastedilen Macar topraklarıdır. Bunu metinde bölgenin Bulgar topraklarına komşu olmasından anlamaktayız. Bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.171,173,183.

Hazarların Göktürk bakiyesi olmasına bir atıfta bulunarak böyle bir isimlendirme tercih etmiş olsa gerek²³⁶. Metnin devamında ise “*Hazar Kapıları*”²³⁷ şeklinde bir tabir geçmektedir. Bu Hazar kapıları muhtemelen Kalankatlı Movses’de geçen I. Hüsrev Anuşirvan (M.S. 531-579) tarafından yaptırılan Kafkas tahkimatı olsa gerektir²³⁸.

Bizans kaynaklarında Hazarların ortaya çıktığı coğrafyaya sadece Theophanes Confessor’da işaret edildiği görülmektedir. Diğer kaynaklar bu konuda bilgiden yoksundur. Theophanes Confessor’da; onların “*Büyük Sarmatya*”²³⁹ denilen topraklarda bulunan “*Bersila /Berzilia’nın*”²⁴⁰ gizli dehlizlerinden çıktıkları anlatılmaktadır²⁴¹. Büyük Sarmatya ifadesi ile işaret edilen coğrafya günümüzdeki Kafkasya’dır. Bersila ifadesi ile Kuzey Kafkasya’daki Dağıstan’a işaret edildiğini görülmektedir²⁴².

2.3. Unvanlar

Bizans kaynaklarında, Hazar Kağanlığındaki yönetim biçimini ve bürokratik yapıya atıfta bulunan çeşitli unvanlar mevcuttur. Bu unvanlar onların Göktürk bakiyesi olması sebebiyle, Göktürk unvanları ile benzerlik göstermektedir. Lakin bazı unvanların zaman içerisinde yüklenen anlamlarda değişiklikler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Hazarlara ait unvanlara bakılacak olursa;

²³⁶ Hatice Aydın: Theophanes’de sadece iki yerde Türkiye adlandırmasının geçtiğini söyler, Göktürk toprakları ve Hazar topraklarından bahsedilirken Türkiye tabiri kullanılmıştır. Bkz. Theophanes the Confessor, s.224.

²³⁷ Kantor, “The Life of the Constantine”, s.45.; Ayrıca Süryani kroniğinde de bu tabir geçmektedir. Bkz. Zachariah of Mitylene, *The Syriac Chronicle*, s.328.

²³⁸ Muhtemelen Derbent bölgesidir.

²³⁹ Theophanes the Confessor, ss.199-200.

²⁴⁰ Theophanes the Confessor, ss.199-200.

²⁴¹ Süryani Rahipleri Michael ile bar Hebraeus’da bu olay hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.23.

²⁴² Theophanes the Confessor, ss.199-200.

Bizans kaynaklarında, Hazarların en üstündeki yöneticisi, “*Kağan*, “*καγάν*”²⁴³” şeklinde ifade edilmektedir. İslam kaynaklarında ise, “*Kağan*, “*καγάν*” unvanına karşılık gelen kelime, “*Hakan*”²⁴⁴” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimenin etimolojik değerlendirmesi yapılması gerekirse; Kağan unvanı ile Hakan unvanı aynı kökten gelmektedir. Her ikisi de “*kā-*” kökünden türemiştir²⁴⁵. Bu kök Türkçe’de “*baba*”²⁴⁶ anlamına gelmektedir. Ercilasun’a göre “*kā+n*”²⁴⁷ yani *baba* anlamındaki bu kelime “*han*” şeklini aldığını söyler²⁴⁸. Ona göre, sonra “*han*” kelimesi, “*-g*” pekiştirmesi alarak, “*han*” > *kāgan* > *hākan* > *hākan*”²⁴⁹ şeklini almıştır.²⁵⁰

Kağan/Hakan unvanlarının tarihsel süreçte kullanılması incelenirse; Pulleyblank’a göre, Asya Hunlarının kullandığı “*Hu-yü*” kelimesi ile *Kağan* kelimesi aynı anlamdadır²⁵¹. Altheim ise Paikulî kitabesinden yola çıkarak bu unvanın

²⁴³ Aşağıda zikredilen kaynaklarda “*Kağan*, “*καγάν*” unvanının kullanıldığı görülmektedir.; *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.30.; Constantini Porphyrogeniti Imperatoris, *De Cerimoniis Aule Byzantinae*, s.690.; *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, ss.778-779, 781, 800.; Ioannis Zonarae, ss.236-237, 263, 269.; Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169, 170.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, s.73, 171, 173, 183.; *Michaelis Glycae annales*, s.518.; *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*, ss.100-105, 106-112.; *Leonis grammatici chronographia*, s.185.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116, 118,122.; *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.; Theophanes the Confessor, s. 189, 199-200, 203-205, 208, 209-215, 223, 225.; Kantor, “The Life of the Constantine”, s.45, 47, 49, 61, 63.; *Acta Sanctorum Junii*, s.191, 193,194.

²⁴⁴ Aşağıda zikredilen kaynaklarda “*Hakan*” unvanının kullanıldığı görülmektedir.; *İstahri’nin Mesâlikü’l-Memâlik* için bkz. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, ss.197-198.; *İbn Fadlan*, Seyahatnamesi için bkz. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.45, 46, 47.; *Mücmelü’t- Tevârih* için bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.42.; İbn Rüste, *el-A’lâku’n-nefise* için bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.43.; Mes’ûdî, *Mürûcû’z-zeheb* için bkz. Şeşen, *İslâm...*, ss.53-54.; Gerdîzî, *Zeynü’l-ahbâr* için bkz. Şeşen, *İslâm...*, ss.85-86.; Yâkût el-Hamevî’nin, *Mu’cemü’l-büdân* için bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.131.; İslam kaynaklarının haricinde Kalankatlı Moses’de ise Bizans kaynaklarıyla benzer bir şekilde “*Kağan*” şeklinde geçtiği görülmektedir. Bkz. Moses, a.g.e., ss.160-161.

²⁴⁵ Ahmet Bircan Ercilasun, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”, (<https://millidusunce.com/misak/kagan-ve-han-kelimeleri-hakkinda/> 12.01.2025 tarihinde erişildi.).

²⁴⁶ Ercilasun, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”.

²⁴⁷ Ercilasun, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”.

²⁴⁸ Ercilasun, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”.

²⁴⁹ Ercilasun, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”.

²⁵⁰ Ercilasun, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”.

²⁵¹ Ercilasun, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”.

Kafkasya Hunları tarafından kullanıldığını iddia eder²⁵². Ancak bu unvanın yaygın olarak kullanılması Juan-Juanlar sayesinde olmuştur²⁵³. 552 senesinden önce “Kağan” unvanı yaygın olarak kullanılmamaktadır. Belirtilen tarihe kadar kaynaklardan hükümdarı tanımlamak için Asya Hunlarının kullanmış olduğu, “Ch’an-yü /Şan-yu/ Tanhu” unvanının kullanıldığı görülmektedir²⁵⁴. 552 senesinde Göktürk Devletinin kurucusu Bumin’in, Juan-Juanlara son vermesi neticesinde “Kağan” unvanının Göktürklerle geçtiği görülmektedir.²⁵⁵ Juan-Juanlardan bu unvanın alınmasının en temel sebebi Göktürklerin kendilerini onların varisi olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Juan-Juanlara tabi boylar bu unvanın ağırlığını tanıdığı için Göktürkler de bu yüzden bu unvanı kullanmışlardır. Aynı şekilde Bizans kaynaklarında gözüktüğü üzere, Göktürk bakiyesi olan Hazarlarda da benzer sebeplerden dolayı Kağan unvanını kullanmış olduklarını söyleyebiliriz.

Artamonov’a göre Hazarlar, *Nu-she-pi* ailesinden gelmektedirler. *Nu-she-pi’nin* lideri *İ-p’i-she-kui*²⁵⁶ adlı kişi 651 senesinde Hazarlara kaçarak, Hazar Hanedanınlığını oluşturduğu düşünülmektedir²⁵⁷. İşte buradan yola çıkan Artamonov, bu tarihlerde Hazarların, Kağanlık olarak tarih sahnesine çıkmalarının hafife alınamayacak bir olay olduğunu iddia eder²⁵⁸. Ona göre bu unvan, Aşina ailesine mensubiyeti göstermektedir²⁵⁹. Artamonov’un iddiasının doğru olduğu varsayarsak, ilk dönemdeki Hazar yöneticilerinin Göktürk olduğu sonucuna varılabilir. Bu yüzden Kağan unvanının onlar tarafından kullanılması gayet makuldür.

²⁵² Ercilasun, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”.

²⁵³ Ercilasun, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”.

²⁵⁴ Kürşat Yıldırım, “İslam Öncesi Türk Devletlerinde Hükümdar Unvanları ve Alâmetleri”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu: Türklerde Devlet*, Afyon 2017, s.491. (ss.491-496).

Selim Karakaş, “Türk Tarihinde Bir Otorite Tipi: Kagan”, *History Studies*, Vol.6., Iss.4., Temmuz 2014., s.59. (ss.57-70).

²⁵⁵ Ercilasun, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”.; Yıldırım, “İslam Öncesi Türk Devletlerinde Hükümdar Unvanları ve Alâmetleri”, s.492.

²⁵⁶ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.72.

²⁵⁷ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.72.; Osman Karatay, Göktürk temsilcilerinin, Hazarlar arasında eridiğinden ve onların adlarını aldıklarından bahsetmektedir. Bkz. Karatay, *Hazarlar – Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, s.26.

²⁵⁸ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.72.

²⁵⁹ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.72.

Diğer bir taraftan bakılacak olursa, Kağan unvanı, Hazar tarihi boyunca, Göktürk Kağanlığı'ndaki esas anlam ve kullanım biçimiyle tamamen aynı şekilde kullanılmamış olabilir. Gerek İslam kaynaklarında gerekse Bizans kaynaklarında, Hazarların yönetim sistemiyle ilgili geçen bazı ifadeler, yönetim sisteminde bazı dönüşümler yaşandığını göstermektedir.

Konstantinos Manasses tarafından yazılan *Breviarium Historiae*'da geçen “Çünkü ne tür bir hakan, üç barbar olan ve İskit geleneklerine sahip bir hakan, paraya karşı koyabilir?²⁶⁰”, “ἢ τριβάρβαρος χαράνος”²⁶¹ şeklindeki tabir bu çalışma açısından, acaba Hazarlarda, İskitlerde olduğu gibi bir üçlü yönetim olup olmadığı sorusunu akıllara getirmektedir. Diğer bir yandan, Kazaklarda olduğu gibi “Cüz” şeklinde bir teşkilatlanma olabilir mi sorusunu düşünmeye sevk etmektedir. Ancak burada kastedilen anlam hala çözümlenememiştir.

Vita Constantini'de geçen bir ifade de “Filozof, parmağını Kağan'a ve onun ilk danışmanına doğrultarak şöyle dedi: 'Eğer biri derse ki: 'İlk danışman Kağan'ı eğlendiremez'; ama ayrıca: 'İkincisinin en aşağılık kölesi Kağan'ı eğlendirebilir ve ona şeref verebilir' derse, ona ne diyeceğiz, söyleyin bana, deli mi yoksa akıllı mı?'”²⁶² şeklinde bir ifade geçmektedir. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere, Kağan'ın iki danışmanı olduğu varsayılmaktadır. Bu bağlamda iki ihtimalle karşılaşılmaktadır. İlk olarak, bu yardımcılardan biri, İslam kaynaklarında geçen “Beg veya İşa²⁶³” olarak adlandırılan idareci, diğeri de muhtemelen Oğuzlardaki gibi ordudan sorumlu *sü-başı / subaşı*²⁶⁴ unvanlı kişi olabilir. Bu durumda hangisinin daha üst bir hiyerarşik konuma sahip olduğu sorunuyla karşılaşılmaktadır. Eğer bu bilgi doğru kabul edilirse, bu sefer İslam kaynaklarında, Hazar Kağanı ile *beg / İşa / ilşad* unvanlı kişilerin ilişkisi meselesi

²⁶⁰ Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169

²⁶¹ Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169.

²⁶² Kantor, “The Life of the Constantine”, s.47.

²⁶³ Hakan Özkaya, “Yeni Bulgular Işığında Kabar İsyanı ve Sonuçları”, Anasay, S.19., s.244. (ss.241-254); Taşağıl, “Hazarlar.”; Peter B. Golden, “The Conversion of The Khazars To Judaism”, *In The World of the Khazars*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), s.155 (ss.123-162); Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, ss.44-45.; Rosenthal, “Chazars”, s.5.; Hatice Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine,” *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 39., 2006., ss.219-220 (ss.219-238.)

²⁶⁴ Sü-başı / Subaşı unvanı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mücteba İlgürel, “Subaşı”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/subasi>, 18.12.2024 tarihinde erişildi).

ortaya çıkmaktadır²⁶⁵. İslam kaynaklarından görüldüğü üzere, Kağanlık makamı sembolik bir makamdır²⁶⁶. Devlet yönetimine müdahil olmaz. Onun yerine tüm devlet işlerini *beg / İşa / ilşad*²⁶⁷ unvanlı kişi yapmaktadır. Bu duruma göre Hazarlardaki Kağanlık makamının anlamının zaman içerisinde değişerek Göktürk dönemindeki anlamını yitirmiş olabileceği sonucuna varılabilir. Çünkü Göktürklerde bu unvanı kullanan kişi siyasete müdahilken, İslam kaynaklarına göre burada sadece temsili bir makamdır²⁶⁸. Diğer bir ihtimal ise, bu iki yardımcıdan kastedilenin “*Şad*²⁶⁹” olup olmadığı meselesidir. Hazarların, Göktürk bakiyesi olması sebebiyle, Orhun abidelerinde geçen “*Şad*²⁷⁰” unvanının, onlar tarafından kullanılmış olabilir. Görüldüğü üzere kaynaklar bu konuda açık değildir.

Theophanes Confessor’da ise “*Kağandan sonra ikinci sırada yer alan kumandanları Ziebeel*²⁷¹” şeklinde bir ifade geçmektedir. Buna göre Kağan’dan sonra gelen kişi bir askeri yöneticidir²⁷². *Theophanes Confessor*’de geçen bu hadise M.S. 624-625 senesindedir. Bu dönemde onlar hala Batı Göktürk Kağanlığına bağlıdırlar. Burada şöyle bir sorunla karşılaşılmaktadır. Eğer Kağandan kastedilen, Doğudaki büyük Kağan ise, Ziebeel’in unvanı “*yabgu*” olmalıdır²⁷³. Bu metinde geçen, Kağan unvanının, doğudaki büyük Göktürk Kağanı’na atıfta bulunmadığı düşünülmektedir. Muhtemelen burada Bizans tarafından “*Kağan*” olarak tanımlanan kişi Batı Göktürk yabgusudur. Bu durumda Ziebeel, Yabgu’dan rütbece sonra gelen askeri bir komutan

²⁶⁵ Şeşen, *İslâm...*, s.43.,52-53.,86-86

²⁶⁶ Şeşen, *İslâm...*, s.43.,52-53.,86-86

²⁶⁷ Şeşen, *İslâm...*, s.43.,52-53.,86-86

²⁶⁸ Şeşen, *İslâm...*, s.43.,52-53.,86-86

²⁶⁹ Clauson bu kelimenin anlamını Kağanın oğlu veya kardeşine verilen bir unvan olarak açıklar. Şirin ise şu şekilde açıklar; “*Yabgu ile birlikte kağandan sonraki en yüksek rütbe olan ve kağanın erkek kardeşine veya oğluna ihsan ettiği bir unvan.*” Arda Karadavut, “Eski Türk Yazıtlarında Sayılar: Anlamsal Bir Yaklaşım”, *Türkbilig*, S.41, 2021, s.73. (ss.71-81).

²⁷⁰ Orhun abidelerinde de Şad kelimesi kullanılırken iki sayısı ile nitelendiği görülmektedir. Karadavut, “Eski Türk Yazıtlarında...”, s.73.; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınlar, İstanbul 2011., s.19,28.; Karadavut, Bilge Kağan’ın Kültiğın dışında en az dört kardeşi daha olduğunu ancak bunlardan sadece iki tanesinin Şad unvanına sahip olduğunu belirtir. Bkz Karadavut, “Eski Türk Yazıtlarında...”, s.74.

²⁷¹ Theophanes the Confessor, s.189.

²⁷² Bu kişi bu tanım doğrultusunda Orhun abidelerine göre Yabgu unvanlı kişi olmalıdır.

²⁷³ Hatice Aydın, Ziebeel’in yabgu olduğunu belirtir. Bkz. Theophanes the Confessor, s.189.

olmalıdır. Oğuz Yabgu devletindeki sistemden yola çıkarak, Ziebeel'in Oğuzlar'daki *sü-başı / subaşı* olabileceği sonucuna varılabilir.

Konstantinos Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio*'sunda ve Theophanes Continuatus'da, Sarkel Kalesi için Bizans'a elçi gönderilme hadisesi anlatılırken, "*Hazar Kağanı ve Pech'inin*"²⁷⁴, Bizans imparatoru Theophilus'a elçiler gönderdiği ifadesi geçmektedir. Bu metinden anlaşılacağı üzere "*Pech, Πέχ*"²⁷⁵ denilen, Bey ünvanlı kişi Kağan gibi başka bir imparatora elçi gönderebilecek bir yetkinliğe sahiptir. Pech unvanlı kişi, muhtemelen İslam kaynaklarında karşılaşılan "*Bey/İşa/İlşad*" unvanlarına karşılık geliyor olabilir. Kağan ve Pech'in aynı anda mektup göndermesi ve Bizans kaynaklarında böyle ufak bir detayın atlanmaması, acaba Hazarlarda henüz tespit edilemeyen, ikili bir yönetim olup olmadığı sorusunu akıllara getirmektedir.

Görüleceği üzere, Bizans kaynaklarında yer alan bilgiler, Hazar Kağanlığı'nın siyasi sistemini çözmemiz için tek başına yeterli değildir. Bu yüzden İslam kaynaklarındaki bilgilere bakacak olursak; İbn Rüste tarafından yazılan *el-A'lâku'n-nefise* adlı eserde "*Hazarların Büyük Hakanı*" ile "*İşa*" unvanlı iki yönetici ile karşılaşılmaktadır²⁷⁶. Mes'ûdî tarafından yazılan *Mürûcû'z-zeheb* adlı eserde ise "*Hazar hükümdarı*" ve "*Vezir*" şeklinde iki unvan ile karşılaşılmaktadır. Mes'ûdî'nin eserini kaleme aldığı devirde, bu vezir unvanlı kişinin Ahmed b. Kûye adlı bir Müslüman olduğunu aktarılmaktadır²⁷⁷. Gerdîzî tarafından yazılan *Zeynü'l-ahbâr* adlı eserde ise büyük hükümdara "*Hazar Hakanı*" dendiği, onun yardımcısına ise "*İlşad*" denildiği aktarılmaktadır²⁷⁸. Hazar hakanının unvandan başka bir işlevi olmadığını halkın ve devletin işleriyle İlşad'ın ilgilendiğinden bahsetmektedir²⁷⁹. Ayrıca, İslam

²⁷⁴ Theophanes continuatus, ..., ss.122-124.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, s.183.; Ayrıca Vita Constantini, farklı bir varyantını inceleyen Butler'in yapmış olduğu çeviride, buna benzer bir ifade geçmektedir. Bkz. Francis Butler, "The Representation of Oral Culture in the Vita Constantini", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 39, No. 3 (Autumn, 1995), s.372 (pp. 367-384)

²⁷⁵ Theophanes continuatus, ..., ss.122-124.

²⁷⁶ Şeşen, *İslâm*..., s.43.

²⁷⁷ Şeşen, *İslâm*..., ss.52-53.

²⁷⁸ Şeşen, *İslâm*..., ss.86-87.

²⁷⁹ Şeşen, *İslâm*..., ss.86-87

kaynaklarında, kumandanlardan da söz edilmektedir²⁸⁰ ki bu komutalar *Papatzys* ve *Balgitzis* şahıs adları bölümünde ele alınmıştır.²⁸¹ İslam kaynakları, unvanlar konusunda birbirine benzer bilgiler sunmakla birlikte, bu unvanların işlevleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermemektedir. Bu nedenle, İslam kaynaklarında geçen “*Hakan*” ve benzeri isimlendirmeler ile “*İşa*” ve benzeri unvanların amaçları ve birbirleriyle olan ilişkileri tam anlamıyla tespit edilememiştir.

Theophanes Confessor’da, “*Tudun, Τοῦδοῦνος*²⁸²” unvanı ile karşılaşmaktayız. II. Justinianus ikinci kez tahtta çıktıktan sonra, Cherson şehrine bir intikam seferi düzenlediği bilinmektedir. Bu seferde Kağanlığın bölgedeki bir temsilcisi olan Tudun ve yerlilerin ileri gelenlerinden bir kişi olan “*Zailos, Ζώϊλο*²⁸³” adlı kişiler tutuklanarak Konstantinopolis’e gönderilmiştir²⁸⁴. Bu unvan Çin kroniklerinde “*t’u t’un*²⁸⁵” şeklinde geçmektedir. Tudun unvanına sahip kişi, tâbi ülkelerin vergilerini denetlemekten sorumludur²⁸⁶. Avarlarda ise bu görevinin yanı sıra, “*şehir muhafızlığı*²⁸⁷” da yapmaktadırlar. Bu unvan, Theophanes’in aktardıklarından anlaşıldığı üzere, Hazarlarda hem ticari faaliyetlerden hem de tâbi bir şehrin askeri işlerinden sorumlu kişi için kullanıldığı görülmektedir²⁸⁸.

Görüldüğü üzere gerek Bizans kaynakları gerek İslam kaynakları Hazarlardaki idari sistem ve unvanlar konusunda detaydan yoksundur. Bunun neticesinde unvanlar üzerinden Hazarlardaki bürokratik işleyiş tam olarak çözülememiştir. Ayrıca, Göktürk bakiyesi olan unvanlarda, anlamsal bir dönüşüm olduğu görülmektedir.

²⁸⁰ Şeşen, *İslâm...*, ss.86-87.

²⁸¹ Bkz. 2.5.4. *Papatzys* ve *Balgitzis*.

²⁸² Theophanis, *Chronographia*, s.378, 379.

²⁸³ Theophanis, *Chronographia*, s.378, 379

²⁸⁴ Theophanes the Confessor, ss.209-215.

²⁸⁵ Hatice Şirin, "Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslam Öncesi Türk Unvanları Hakkında Notlar," *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 11-15 Eylül 2006. Kongreye Sunulan Bildiriler, cilt 3, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s.610. (ss.597–616.)

²⁸⁶ A.g.m., s.610.

²⁸⁷ A.g.m., s.610.

²⁸⁸ Theophanes the Confessor, ss.209-215.

2.4. Şahıs Adları

İslam kaynakları, Rus vakayinameleri, Çin kronikleri, Latince kaynaklar, Gürcü kronikleri, Macar kaynakları, Ermeni Kronikleri ile Farsça ve Pehlevi kaynaklarda, Hazarlara ait çok fazla şahıs ismi zikredilmediği görülmektedir. Fakat, İbranice yazılmış olan Kenize Mektubu ve Bulan Kağanın yazışmaları bir istisna arz etmektedir. Bu zikredilen İbranice eserlerden sonra şahıs adı bakımından en zengin olanlar ise Bizans kaynaklardır.

Bunula birlikte hem İbranice kaynaklarda hem de Bizans kaynaklarında şahıs adları konusunda ortak bir problemle karşılaşmaktadır. Her iki yazım geleneğinde de şahıs adlarını kendi dil geleneklerine uygun bir biçimde yazmışlardır. Bizans kroniklerinde İrine, Theodora, Bardanes gibi karşılaşılan isimler genellikle vaftiz olduktan sonra aldıkları adlandırmalardır. Aynı şekilde Bulan Kağanın mektubundaki isimlerde İbranice literatüre uygun olarak yazılmıştır. Bundan dolayı bu isimlerin bazılarının Türkçe kökenini tespit etmek imkansızdır.

Bu bölümde Bizans kroniklerinde tespit edilebilen, Türk kökenli şahısların isimlerinin, kaynaklarda nasıl geçtiğini gösterilmekle birlikte bu isimler hususundaki bazı tartışmalar ele alınmıştır.

2.4.1. Bardanes Tourkos

Bardanes ismine sadece üç kaynakta rastlanmaktadır. Bu kaynaklar *Ioseph Genesios*, *John Skylitzes* ve *Georgios Cedrenus*'un eserleridir. *Ioseph Genesios*'da “*Soylu Bardanius Türkös, Βαρδανίω τῷ πατρικίῳ , ὃ τοῦρκοῦ ἐπικλήσις*”²⁸⁹ şeklinde geçmektedir. *A synopsis of Byzantine history, 811-1057* adıyla ingilizceye yapılan çevirisinde “*Bardanius Tourkos*”²⁹⁰ şeklinde geçmektedir²⁹¹. Bunun haricinde

²⁸⁹ *Genesius*, ss.8-9.; *Iosephi Genesii, Regum Libri Quattuor*, ss.6-7.

²⁹⁰ *John Skylitzes*, s.9.

²⁹¹ İngilizce çevirisi yapılan kopyasında Bardanes Tourkos hakkında oldukça kapsamlı bilgi mevcuttur.

Georgios Cedrenus'un bir varyantında “*Bardanius Turkos, Βαρδάνιον, ὃ ἐπικλῆν Τούρκοϛ*”²⁹²” şeklinde geçtiği görülmektedir.

Bardanes isminin kökenine bakılacak olursa, Koçak’a göre Ermenice Vartan isminin Yunanca söyleniş şekli Bardanes’dir²⁹³. Onun lakabının Tourkos olması onun kökenine işaret etmektedir. Bu hususta John Wortley, Tourkos lakabı ile onun Hazar etnik kökenine işaret edildiğini söyler²⁹⁴. Koçak, Vartan isminin izahını yaparken Bardanes Turkos veya Babasının, IV. Leon (Hazar Leon) zamanında, muhtemelen Ermeni kilisesinde vaftiz olarak²⁹⁵, Bizans imparatorluğunun hizmetine girmiş olduklarını söyler²⁹⁶.

Bardanes’in Hazar kökenli olması gayet yüksek bir ihtimaldir. Bizans kaynaklarında Göktürkleri tanımlamak için Türk ifadesinin kullanıldığına daha önce değinilmişti. Bu ifade Göktürklerden sonra uzun bir müddet Hazarlar için kullanılmıştır. Herakleios ile başlayan Hazar-Bizans ilişkilerini anlatan kroniklerde, Hazar ismi gözükmeye karşın ağırlıklı olarak onları tanımlamak için Türk adı kullanıldığı bilinmektedir. 895-905 dolaylarından sonra Macarların, Hazarlardan ayrılması hadisesine müteakip olarak kroniklerde artık Macarlar, Türk olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Lakin bu geçiş yine çok keskin olmamış doğu Türkleri ve batı Türkleri ayrımı yapılmıştır. Doğu Türklerinden kasıt Hazarlardır. Bardanes’in isyanı M.S. 803 senesine²⁹⁷ tekabül ettiği için onun Macar olması pek olası değildir. Burada kastedilen Hazarlardır.

²⁹² Georius Cedrenus, ed. Immanuel Bekkero, Bonnae 1839., s.32.

²⁹³ Talat Koçak, “*Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu’nda Türk Kökenli Bir Komutan: Bardanes Tourkos ve İsyanı*”, History Studies, Volume 7, Issue 2, Special Issue on Byzantine, March 2015, s.68. (ss.67-76)

²⁹⁴ John Skylitzes, s.9.

²⁹⁵ Talat Koçak, “*Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu’nda Türk Kökenli Bir Komutan*”, s.68.

²⁹⁶ Talat Koçak, “*Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu’nda Türk Kökenli Bir Komutan*”, s.69.

²⁹⁷ Kipidou Irini-Sofia, "Rebellion of Bardanes Tourkos, 803", Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία, (<http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=9980>, 20.10.2024 tarihinde erişildi.).

2.4.2. George Tzoulas

“George Tzulas, αὐτῆς Γεωργίου τοῦ Τζούλη²⁹⁸” hakkında sadece iki kaynakta bilgi geçmektedir. Bu iki eser, *John Skylitzes*’in farklı varyantlarıdır. Berlin baskısı olarak adlandırılan varyantında hadisenin 6527 senesinde geçtiğini söylerken New York baskısı olarak adlandırılan varyanta ise 6524 senesinde bu ismin geçtiğini görülmektedir²⁹⁹. Rus Svyatoslav’ın M.S. 965 tarihinde Hazarların başkentini aldığı bilinmektedir³⁰⁰. Bu ağır darbe neticesinde Hazar bakiyelerinin Tmutarakan ve Kırım’a çekilerek varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir³⁰¹.

Kelç bölgesi civarında yaşayan Hazar bakiyelerinin başında *George Tzoules* adlı kişiyle karşılaşılmaktadır³⁰². Bu kişinin adından yola çıkan Huxley muhtemelen onun Musevi değil Hristiyan olduğu tezini öne sürmektedir³⁰³. Bizans’ın Kırım merkezli misyonerlik faaliyetleri detaylı olarak din başlığı altında işlenecek olmasına karşın, Bizans’ın misyonerlik faaliyetleri göz önünde bulundurulunca, bunun kuvvetli bir ihtimal olduğu düşünülmektedir.

Ocak ayında Anno Mundi 6524 / 6527 senesinde Andronikos’un oğlu Mongus önderliğinde Hazarlar üzerine bir filo göndermiştir. Bu filo ilk saldırısında George Tzoules adlı kişiyi yakalamıştır. Ona yakalandıktan sonra ne olduğu hususunda da

²⁹⁸ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, s.354.; John Skylitzes, s.336.

²⁹⁹ Eserler Theophanes Confessor’dan sonra yazılmış olduğu için Anno Mundi sistemini kullanırken 5492 senesini dünyanın yaratılışı almak yerine 5508 senesini dünyanın yaratılışı kabul etmek gerekmektedir. Aksi takdirde bu tarihin hesaplanmasında 16 senelik bir artı yönlü sapma oluşmaktadır. Theophanes sonrasına göre hesaplanırsa, Anno Mundi 6524 senesi miladi 1016 ve Anno Mundi 6527 senesi ise miladi 1019 senesine denk gelmektedir.

³⁰⁰ İlyas Topsakal, “Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda Sosyal ve Dini Yapı”, Türk Dünyası Araştırmaları, S.160., Şubat 2006, s.145. (ss.143-150)

³⁰¹ Topsakal, “Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda”, s.145.; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.78.

³⁰² George Huxley bu isimlendirmeden farklı bir şekilde bahsetmektedir. Ona göre bu isimlendireme “Tzoules oğlu George” şeklindedir. Aynı kaynak incelenmiş, hatta İngilizce tercümesi olan farklı bir varyantı da incelenmiş olmasına rağmen, metinde George Tzulas şeklinde geçtiği görülmektedir. George Huxley, *On the Vita of St John of Gotthia, Greek, Roman, and Byzantine Studies*, Vol. 19, No.2, 1978, s.82 (ss.161-169).

³⁰³ Huxley, *On the Vita of St John of Gotthia*, s.82.

kaynaklarda bilgi geçmemektedir. Bu hadisenin 1016 senesinde II. Basil döneminde yaşandığı bilinmektedir³⁰⁴. Bizans kaynaklarında bu tarihten sonra Hazar adına rastlanmaz³⁰⁵.

2.4.3. Keşiş Lazaros

“*Keşiş Lazaros, Λάζαρος*³⁰⁶” ismine sadece *Ioannes Skylitzes*’in eserinde rastlanmaktadır³⁰⁷. Onun Hazar kökenli bir keşiş olduğu bilinmektedir³⁰⁸. A. Kazhdan, onun ressamlığına vurgu yapmaktadır³⁰⁹. İkonoklast İmparator Theophilos (813-842) döneminde başlatılan ikonalar ile mücadele kapsamında, Keşiş Lazaros tutuklanmış ve ikona taraftarı olduğu için türlü işkencelere maruz kalmıştır³¹⁰. İmparator Theophilos’un ölümünden sonra, İmparatoriçe Theodora’nın naipliği sırasında ikonalarla olan mücadelenin azaldığı bilinmektedir. Üstelik imparatoriçe, Keşiş

³⁰⁴ Huxley, *On the Vita of St John of Gotthia*, s.82.

³⁰⁵ Ancak Rus yıllıklarına göre Hazar bakiyelerinin 1016 olaylarından sonra da varlıklarını sürdürdükleri gözükmemektedir. “Yıl 6591 /1083: Oleg, Grek topraklarının Tmutarakan’a gelerek David ile Volodarya Rostislaviç’i yakaladı ve Töutorokan’da oturdu. Kardeşinin ölümüyle ilgili olan (Kardeşinin ölümünden sorumlu tuttuğu) Kozarlar ile kendisine karşı olanları öldürdü. David ve Volodarya’yı serbest bıraktı.” Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.152.

³⁰⁶ *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum*, s.60,61.

³⁰⁷ İoannes Skylitzes’de iki farklı Lazaros ismi geçmektedir. Bu çalışmada incelenen, Hazar kökenli Lazaros’dur. Eserde imparator IV. Leon’un Topoi Mahallesinde St. Lazaros ve kız kardeşi Mary Magdalen adına bir kilise inşa ettirdiği bilgisi geçmektedir. Bu Lazaros, Hz. İsa zamanında yaşayan bir havaridir. Kardeşi Mary Magdalen sayesinde bu ayırım yapılabilmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. John Skylitzes, s.175.; *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum*, s.60,61.

³⁰⁸ John Skylitzes, s.63.; Muhtemelen o yaklaşık 810 yıllarında doğmuştur. 867 senesinde Roma’ya yaptığı seyahatte vefat etmiştir. Bkz. Steven Bigham, *Heroes Of The Icon*, Published by Steven Bigham 2015, ss.47-48.

³⁰⁹ Aleksandr Petrovich Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C.1., Oxford University Press, Oxford 199, s.1197.

³¹⁰ John Skylitzes, s.63.; Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, s.1197.; Keşiş Lazaros hakkında daha fazla bilgi için bkz. St. Augustine's Abbey, *The Book of Saints; A Dictionary Of Servants Of God Canonised By The Catholic Church: Extracted From The Roman & Other Martyrologie*, A. & C. Black, London 1921, s.163.

Lazaros'dan, kocasının yapmış olduklarından dolayı kocası adına af istemiştir³¹¹. Augusta Theodora'nın oğlu III. Michael (842-867)'in tahtta çıkmasıyla birlikte Keşiş Lazaros hak ettiği saygınlığı elde ettiği düşünülmektedir. Çünkü, Keşiş Lazaros, III. Michael tarafından, Romalı Papa III. Benedict'e gönderilecek hediyeleri taşımakla görevlendirilmiştir³¹². 867 senesinde Roma'ya yaptığı seyahatte vefat etmiştir.³¹³

2.4.4. Papatzys ve Balgitzis

Theophanes Confessor'un Chronografisinin'de, devrik imparator II. Justinianus, Hazar Kağan'ının kız kardeşi Theodora³¹⁴ evlendikten sonra Kağan'ın yanından ayrılarak Phanagouria (Tmutarakan)'a gelir ve burada yaşamaya başlar. Bu sırada II. Tiberius (Apsimaros), Hazar Kağan'ına çeşitli hediyeler vaadinde bulunarak canlı veya ölü II. Justinianus'u kendisine yollanmasını ister. Kağan bu teklifi kabul ederek II. Justinianus'un halk tarafından bir komplo ile öldürülmesini önlemek bahanesi ile ona bir muhafız gönderir. Esasında bu muhafız bir suikast için gönderilmiştir. Metinde şu şekilde geçmektedir; *"Kağan ayrıca, bu bölgelerdeki temsilcisi olan Papatzys'e ve Boğaz'ın kumandanı olan Balgitzis'e Justinianus'u öldürmeleri emrini verdi"*³¹⁵. Kağanın hizmetçisi, bu durumu Theodora'ya anlatması üzerine II. Justinianus, Papatzys ve Balgitzis'i yanına çağırarak onları yay kirişi ile boğmuştur³¹⁶. Theophanes

³¹¹ John Skylitzes, s.63.

³¹² John Skylitzes, s.63.; Bigham, Heroes Of The Icon, ss.47-48.; Kazhdan, The Oxford Dictionary of Byzantium, C.1., s.1197.

³¹³ Bigham, Heroes Of The Icon, ss.47-48.

³¹⁴ Vaftiz olduktan sonraki adıdır. Vaftiz öncesi sahip olduğu isim kaynaklarda geçmemektedir.

³¹⁵ Theophanes the Confessor, ss.203-205.

³¹⁶ Her iki şahsı da yay kirişi ile boğulması hadisesi, akıllara Papatzys ve Balgitzis adlı kişilerin Hazar Hanedanı'na üye olup olmadığı sorusunu getirmektedir. Birçok öldürme yöntemi varken böyle zahmetli lakin beden bütünlüğünü koruyan bir yöntemin seçilmiş olması bu ihtimali akıllara getirmektedir. Kaldı ki Hazar Hanedanı üyesi olan Theodora bu kişilerin bu yöntemle öldürülmüş olmasında etkili olabilir. Doğal olarak eğer bu kişiler hanedan üyesi ise Theodora'nın akrabası olduğu için tanınması ihtimal dahilindedir.

Confessor'da “Papatzys, “Παπατζῶς³¹⁷” ve “Balgitzis, Βαλγίτζις³¹⁸” şeklinde geçmektedir³¹⁹.

2.4.5. İrine

Bizans kaynaklarında, İrine, Hazar Kağanı'nın kızı, V. Konstantinos'un eşi ve IV. Leon'un annesi olarak karşımıza çıkmaktadır. *Chronicon Bruxelense*'de IV. Leon anlatılırken “Hazardan olma” ve *Kısa Tarih*'te ise “Hazar Kağan'ının kızı” şeklinde geçen ifadeler, İrine'ye atıfta bulunmaktadır. Bunun dışında *Ioannes Zonaras*, *Vita Ioannis Gothiae*, *Georgios Kedrenos*, *Theodoros Skutariotes* ve *Theophanes Confessor*'da “İrine, Εἰρηνή³²⁰” şeklinde geçtiği görülmektedir.

Bu ismini zikredilen eserlerin hiçbirisinde literatürde yaygın olan “Çiçek, Τζιτζάκιον³²¹” kelimesi geçmemektedir. Bu kelime sadece Bizans imparatoru Constantin Porphyrogenitus'un, yazmış olduğu “*De Cerimoniis Aule Byzantinae*” adlı eserinde geçmektedir³²². Bu çalışma açısından, Moravcsik'in çevirisi kabul edilerek

³¹⁷ Theophanis, *Chronographia*, s.373.

³¹⁸ Theophanis, *Chronographia*, s.373.

³¹⁹ Peter B. Golden bu ismin telaffuzunu “*Papači. Păpăči Papači, *Babači (Babaji?). ”Băbăču ve bunun gibi.” şeklinde vermektedir. Bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.235.; Balgitzis isim olabilir. Çünkü, Kağanın Bosporus komutanı unvanına sahiptir.

³²⁰ Ioannis Zonarae, s.263.; *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.800.; Sathas, *Mesaionike Bibliothek*, s.122.; Theophanes the Confessor, ss.224-225.; Theophanis, *Chronographia*, s.181.

³²¹ Constantini Porphyrogeniti Imperatoris, *De Cerimoniis Aule Byzantinae*, s.22, 86, 90, 92, 192, 213, 440.

³²² Cerimoniis Aule Byzantinae' göre; Hazar tarzında giyilen bu elbise Augusta tarafından böyle sunulmuştur. Bkz. Constantini Porphyrogeniti Imperatoris, *De Cerimoniis Aule Byzantinae*, s.22.; Peter b. Golden, bu çalışmada ulaşılamayan Moravcsik'in “Proisxozdeniie slova TZITZAKION” adlı makelesine atıf yaparak; “Kelimenin kökeni hakkında oldukça ilgi çekici bir makale yazmış olan Moravcsik, bu kelimenin geçtiği pasajın bulunduğu yazmaları incelemiş ve Bonn baskısının yanlış olduğunu tespit etmiştir. Kelimenin kökünü aydınlatan not, Moravcsik'in belirttiği gibi, şu şekilde okunmalıdır: “Şunu bilin ki tzitzakia Hazar giyim kuşamına verilen addır. Hazar prensesi, Augusta tarafından bu tanrının koruduğu imparatorluk şehrinde sahnelenirdi.” Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.201.

“Şunu bilin ki tzitzakia Hazar giyim kuşamına verilen addır. Hazar prensesi, Augusta tarafından bu tanrının koruduğu imparatorluk şehrinde sahnelenirdi³²³.” bu şekilde incelenmesinin daha doğru olduğu kararlaştırılmıştır.

Burada başka bir tartışma ortaya çıkmaktadır. *Tzitzakion* olarak geçen elbiseyi Bizans imparatorluğuna tanıtan kişi kimdir? Literatürdeki yaygın görüşe göre *Tzitzakion/ Çiçek* kelimesi, 732 senesinde III. Leon’un oğlu V. Konstantinos’a eş olarak aldığı, Hazar Kağan’ının kızının adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Kaynaklarda III. Leon, oğlu V. Konstantinos’a henüz ergenliğe girdiği sıralarda Hazar Kağan’ının kızı ile evlendirdiği yazmaktadır³²⁴. V. Konstantinos ile evlenen bu kız vaftiz olarak İrine adını almıştır³²⁵. Onun vaftiz olmadan önceki adı bilinmemektedir. Yaygın görüşe göre *De Cerimoniis Aule Byzantinae*’de geçen *Tzitzakion* adlı elbise, vaftiz adı İrine olan Hazar Kağan’ının kızıyla ilişkilendirilmektedir. Dunlop, *De Cerimoniis Aule Byzantinae*’nin II. cildindeki açıklamalar kısmına atıfta bulunarak “*Hazar imparatoriçesinin Hazarlı Leo’nun annesi Eirene olduğunu varsaymaktadır. T_s Khazarikos t_s augoust_s metindeki sözcükler eşit şekilde Theodora’ya da uygulanabilir*³²⁶” şeklinde yaygın görüşün aksine ortaya bir fikir atmaktadır. *De Cerimoniis Aule Byzantinae*’nin I. ve II. ciltlerindeki verilen bilgilerde bu kıyafetin Hazar Augusta’sı ile ilişkili olduğu belirtilmekte ama kim olduğu net bir şekilde ortaya koyulamamaktadır. Bu yüzden değerlendirilmesi gereken bir iddiadır. “*Theodora, Θεοδώρα*³²⁷” adlı Augusta ise yine kaynaklarda vaftiz adıyla geçtiği için, bu elbiseyi Bizans imparatorluğuna tanıtan ve tören giysisi olmasını sağlayan kişinin hangi Hazar Ecesi olduğunu tespit etmek zordur.

Bir başka üzerinde durulması gereken konu ise Çiçek isminin uydurma olup olmadığı konusudur. İncelenen kaynakların hiçbirisinde bu ismin Hazar Kağan’ının kızının vaftiz olmadan önceki adı olduğuna dair bir bulgu yoktur. Literatürde “*İrine*” için “*Çiçek*” adının kullanılmasının sebebi, Dunlop’un belirtmiş olduğu, *Cerimoniis Aule Byzantinae*’yi düzenleyen editörün yapmış olduğu haşiyeden

³²³ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.201.

³²⁴ Ioannis Zonarae, s.263.; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.193.

³²⁵ Ioannis Zonarae, s.263.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.800.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.122.; Theophanes the Confessor, ss.224-225.; Theophanis, *Chronographia*, s.181.

³²⁶ Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, ss.191-192.

³²⁷ Theophanis, *Chronographia*, s.376.

kaynaklanmaktadır³²⁸. Eğer Hazar Ecesinin, bu kıyafete vaftiz olmadan önceki adını verdiği varsayımı kabul edilirse, bu ecenin İrine mi yoksa Theodora mı olduğu sorusu ile karşılaşılmaktadır. Dunlop da bu hususa dikkat çekmektedir³²⁹. “Çiçek” kelimesinin Türk lehçelerinde kadın ismi olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak metinlerde geçen “*Tzitzakion/Çiçek*” kelimesi şahıs adı olarak kullanılmamıştır³³⁰. Törenlerde soyluların giymiş olduğu bir tören kıyafeti olarak görülmektedir. Bu durumda bir başka ihtimal daha akıllara gelmektedir. “*Tzitzakion /Çiçek*” kelimesi bir tür kumaş adı³³¹ veya elbise türünü tanımlamak için kullanılmış bir sıfat³³² olabilir mi? Böyle bir durumda, vaftiz adları bilinen her iki Augusta’nın da adlarının *Çiçek* olma ihtimali ortadan kalkmaktadır³³³. Kaldı ki *Cerimoniis Aule Byzantinae*’de bu bir kıyafet olarak geçmekte ve şahıs adına atıfta bulunmamaktadır. İrine hakkında daha fazla bilgi “2.6.3. *Evlilik Yoluyla Din Değiştirme*” başlığı altında ele alınmıştır.

2.4.6. Diğer Şahıs Adları

Bu bölümde, çalışmanın ilerleyen kısımlarında yeniden ele alınması gereken bazı Hazar kökenli şahısların isimleri ve kimlikleri hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Sırasıyla Theodora, Tiberius, Hazar Leon ve Zebeel/Ziebel adları hakkında temel bilgiler sunulmaktadır. İsmi zikredilen şahısların, bu çalışmanın diğer başlıklarında daha ayrıntılı şekilde incelenecek olmasından dolayı, bu bölümde onlar

³²⁸ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.306.

³²⁹ Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, ss.191-192.

³³⁰ Constantini Porphyrogeniti Imperatoris, *De Cerimoniis Aule Byzantinae*, s.22, 86, 90, 92, 192, 213, 440.

³³¹ Rásonyi’ye göre “Bizans imparatorluk kaftanı mânasıan gelen Çiçekion (Türkçe çiçek), bezekli dokuma, Hazar’lardan Bizans sarayına gelmiştir.” Bkz. Rásonyi, a.g.e., s.115.

³³² Türkçe’deki “çiçekli elbise” ifadesinde sıfat işleviyle kullanılan “çiçek” kelimesi, Bizans kaynaklarında bir elbisenin işleme veya motif gibi özelliklerini ifade etmek amacıyla sıfat niteliğini kaybederek özel bir isim haline dönüşmüş olabilir.

³³³ Kaynaklar bu konuda ortaya net bir bilgi vermekten yoksudur ki bu Bizans tarih yazıcılığı için gayet normaldir. Çünkü kaynak yazarları Hristiyan geleneklerine bağlı olduklarından dolayı vaftiz öncesi adlandırmalardan hiç bahsetmezler.

kısaca tanıtılmakla yetinilmiştir. İlgili şahıs adlarının zikredildiği paragrafların sonunda, ilgili şahsın detaylı bir şekilde ele alındığı bölümlere atıfta bulunulmuştur.

Bizans kaynaklarına göre *Theodora*, II. Justinianus'un eşidir. “*Theodora*, Θεοδώρα³³⁴” adını vaftiz olduktan sonra almıştır. Onun Vaftiz olmadan önceki adı *Tzitzakion* / Çiçek olabilir³³⁵. Bizans kaynakları maalesef vaftiz edilmeden önceki kullandığı adlar konusunda bilgi vermez. Hazar Kağanı kendisine sığınan II. Justinianus ile kız kardeşini (*Theodora* 'yı) evlendirir³³⁶. II. Justinianus'dan, Tiberius adında bir oğlu olduğu bilinmektedir. Theodora hakkında daha fazla bilgi “2.6.3. *Evlilik Yoluyla Din Değiştirme*” başlığı altında ele alınmıştır.

Kaynaklarda ortak imparator olarak karşılaşılan, “*Tiberius*, Τιβέριος³³⁷” adlı kişi, II. Justinianus ile vaftiz adı Theodora olan Hazar kökenli Augustanın çocuğudur. O babasının girişmiş olduğu taht mücadelesi sırasında Hazar topraklarında doğmuştur. Tiberius hakkında daha fazla bilgi “2.6.3. *Evlilik Yoluyla Din Değiştirme*” başlığı altında ele alınmıştır.

Kaynaklarda IV. Leon (Hazar) hakkında çok fazla bilgi yoktur. Bizans kaynaklarında IV Leon, V. Konstantin ile Hazar kökenli Augusta İrine'nin çocuğu olarak geçmektedir. Bundan dolayı kaynaklarda onun Hazar köklerine atıfta bulunmak için “*Hazar Leon*³³⁸” veya “(*V. Konstantinos'un*) *Hazardan olan oğlu Leon*, Λέων... ἐκ τῆς Χαζάρης³³⁹” olarak geçmektedir. IV. Leon M.S. 775-800 yılları arasında saltanat sürmüştür. Kaynaklara göre o babası V. Konstantinos gibi ikona karşıtı

³³⁴ Theophanis, *Chronographia*, s.373.; *Theophanes Confessor*, ss.203-205,208.; *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.779,781.; Ioannis Zonarae, ss.236-237,239.; Manassis brevium historiae metricum, s.169.; *Leonis grammatici Chronographia*, s.167,169.; N. Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.; *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, ss.100-105.

³³⁵ Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, ss.191-192. Bu konudaki tartışma, İrine başlığı altındaki kısımda detaylıca ele aldığımız için burada tekrar tartışılmamıştır. Bkz. İlgili bölüm.

³³⁶ Bu olaya Bizans – Hazar siyasi ilişkileri incelenirken detaylıca değinilmektedir.

³³⁷ Theophanis, *Chronographia*, s.375.; *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.779,781,784.; *Leonis grammatici Chronographia*, s.167,169.; N. Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116,117.; *Theophanes Confessor*, ss.203-208, 209-215.; *Ioelis chronographia compendiaris*, s.49,50.

³³⁸ Hergenröther, *Monumenta Graeca ad Photium...*, s.173.

³³⁹ *Anecdota Bruxellensia*, s.32.; *Leonis grammatici Chronographia*, s.185,190,192.; Michaelis Glycae annales, s.528.; *Ioelis chronographia compendiaris*, s.52.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.69.; *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, s.100.

değildir. Onun döneminde ikona karşıtlığı son bulmuştur. Muhtemelen bu durumun oluşmasında onu yetiştiren Hazar İrine ile ikona taraftarı eşi Atinalı İrine'nin etkisi vardır³⁴⁰. Hazar Leon hakkında daha fazla bilgi “2.6.3. *Evlilik Yoluyla Din Değiştirme*” başlığı altında ele alınmıştır.

Kağandan sonra ikinci sırada geldiği bilinen “*Zebeel/Ziebel, Ζεβελ*”³⁴¹ ismine Herakleios dönemi hadiselerinde rastlanmaktadır.³⁴² Bu isimden sadece iki kaynakta söz edilmektedir. Bu kaynaklar *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae* ve *Theophanes Confessor*'un eserleridir. *Zebeel /Ziebel* hakkında daha fazla bilgi “2.7.1. *Erken Dönem Hazar- Bizans İlişkileri*” başlığı altında ele alınmıştır.

2.5. DİN

IX. yüzyıl sonları ile X. yüzyılın ilk çeyreğinde İslam müellifleri tarafından kaleme alınan bilgilere göre, Hazar ülkesinde İslam, Hristiyanlık, Musevilik ve eski Türk inancına inanan toplulukların yaşadığı bilinmektedir³⁴³. İslam müelliflerinin ortak olarak aktardığı bilgiye göre *Kağan* ve *İşa (Bey)* adlı kişiler ile Hazarlardan birtakım kimseler Museviliği benimsemişlerdir³⁴⁴. Ancak, İslam kaynaklarının belirttiğine göre ekseriyetle halk kitlesinin büyük bir çoğunluğu Müslüman ve Hristiyan'dır³⁴⁵. Bu iki dini gruptan sonra tek tanrılı eski Türk inancını sürdüren bir halk kitlesi, nüfus bakımından üçüncü sırada gelmektedir. Musevilik inancı ise, toplumun geneline oranla en küçük cemaati oluşturmaktadır. Musevilik, yönetici sınıfının dışında, geniş bir halk kitlesinde yayılma imkânı bulamamıştır. İslam müellifleri, Musevilere kıyasla, İslamiyet ile Hristiyanlık dinine inananların popülasyonunun daha fazla olduğunu vurgulamak için; eğer, Müslümanlar ve Hristiyanlar birleşirlerse, Kağan'ın onlara karşı duramayacağından söz

³⁴⁰ Eşinin adının da İrine (Atinalı) olması kaynaklarda Annesi ile Eşi arasındaki ayrımı tespit etmeyi zorlaştırmaktadır.

³⁴¹ Theophanes the Confessor, s.189.; *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.728.

³⁴² Theophanes the Confessor, s.189.

³⁴³ Şeşen, *İslâm*..., s.43,52,53,113,138,149.

³⁴⁴ Şeşen, *İslâm*..., s. 43,52,87,138,197-199.

³⁴⁵ Şeşen, *İslâm*..., s.113,139.

etmektedirler³⁴⁶. Yapılan inceleme neticesinde, İslam müelliflerinin Hazarların dini yapısına ilişkin sundukları bilgiler, ekseriyetle İslamiyet ve Musevilik üzerine yoğunlaştığı tespit edilmiştir. İslam kaynaklarında, Hristiyanlık hakkında neredeyse hiçbir bilgi geçmemektedir. Hazar ülkesindeki, Hristiyanlık hususunda, ancak Bizans kaynaklarında bilgiye ulaşılabilmektedir.

Bu bağlamda, incelenen Bizans kaynaklarında, Hazarların dini durumu hakkında verilen bilgilere bakılacak olursa, içerik bakımında İslam kaynaklarına kıyasla daha sınırlı olduğunu görülmektedir. Bu yüzden Hazarların dini üzerine yapılan araştırmalarda Bizans kaynakları dikkatten kaçmıştır. Bizans kaynakları, İslam kaynaklarının sunmadığı farklı bir perspektiften konuya yaklaşarak, Hazarların dini durumları hakkında yeni bir yaklaşıma olanak sağlamaktadır. Bizans kaynakları, Hazar ülkesindeki, Hristiyanlık inancına odaklanılmasına imkân vermektedir. Bizans kaynakları sayesinde, Hazarların, Hristiyanlığa geçişlerinde ne tür faktörlerin etkin olduğunu anlaşılmaktadır.

Akıllara şu soru gelmektedir: Göktürk bakiyesi olan bu halk nasıl oldu da eski Türk inancından uzaklaşıp semavi dinlere yöneldi? Bu soruya yanıt verebilmek için öncelikle Hazarların din değiştirmesinde etkili olan faktörler sırasıyla İslamiyet, Musevilik ve Hristiyanlık özelinde ele alınmıştır. Konunun bu şekilde ele alınmasının sebebi, öncelikle Hazar ülkesine nüfuz eden dinlerin, bu topraklardaki tarihsel süreçlerine dair genel bir çerçeve çizmektir. Ayrıca, bu çalışmanın ana konusunu oluşturan, Hristiyanlık dininin Hazarlar arasındaki yayılış biçiminin, diğer dinlerin yayılış biçimleriyle mukayese edilebilmesi amaçlanmıştır. Daha sonra, Bizans kaynaklarında geçen bilgileri üç alt başlık altında ele alarak, Hazar ülkesinde, Hristiyanlık dininin yayılışı hususunda bilgi vermeye çalışılmıştır. Son olarak, ihtiva ettiği bilgilerin önemi dolayısıyla Vita Constantini adlı eser ayrı bir alt başlıkta incelenerek Aziz Konstantin'in Hazar Misyonu ele alınmıştır.

³⁴⁶ Şeşen, *İslâm...*, s.53.

2.5.1. Din Değiştirmede Etkili Olan Faktörler

Hazarların çeşitli dinleri benimsemesinde etkili olan temelde dört faktör söz konusudur. Bunlar sırasıyla göç, misyonerlik faaliyetleri, savaşlar ve ticaret şeklinde özetlenebilir. Bu faktörleri çoğaltmak veya çeşitlendirmekte mümkündür ancak temelde şekilde özetleyebiliriz. Bu faktörlerin her bir din için ayrı ayrı ele incelenmesinin ve açıklanmasının daha doğru olacağı düşünülmüştür. Bu sayede Hazarların dini tarihi daha iyi anlaşılabilir.

İlk olarak Hazarlarda yönetici sınıf ve halkın küçük bir kesiminde hâkim olan Museviliğin göç hareketlerine kronolojik olarak bakacak olursak; Rasenthal, Musevilerin, Kafkasya'ya ilk göç hareketlerinin Miladi ilk yıllara dayandığını söyler³⁴⁷. Bunu takip eden süreçte Sâsânî İmparatoru II. Yezdicerd (435-459) döneminde Dağıstan'a bir Musevi göçü olduğu bilinmektedir³⁴⁸. 532 senesinde Hüsrev Anuşirvan'ın (531-579), Musevi sürgününe³⁴⁹ takiben muhtemelen 630 dolaylarında³⁵⁰ Bizans imparatoru Herakleios'un (610-641), Musevi takibi³⁵¹ onu izlemiştir. Artamonov, İsaurya'lı III. Leon (717-741)'un da bir Musevi takibi başlatıldığını belirtir³⁵². Herakleios (610-641) ve İsaurya'lı III. Leon (717-741) dönemindeki bu Musevi takibi neticesinde, baskılardan kaçan Museviler, Kırım ve Tamam Yarımadasına göç etmeleri, bölgedeki Musevi nüfusunun artmasına sebebiyet vermiştir³⁵³. Ayrıca Mes'ûdî, Bizans İmparatoru I. Romanos Lekapenos (920-944)'un

³⁴⁷ Rasenthal, "Hazarlar", s.614.

³⁴⁸ Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s.212.

³⁴⁹ G. M. Devletşin, "Hazar Kağanlığında Dinî Durum", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.13., Ocak 2007., s.58. (ss.55-64)

³⁵⁰ Golden Cambridge Belgesinden yola çıkarak 630 dolaylarında bir göçten söz etmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.146.

³⁵¹ Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.152.

³⁵² Golden, "The Conversion of The Khazars To Judaism" s.152; Rosenthal bu tarihi 723 olarak belirler. bkz. Rosenthal, "Chazars", s.3.; Topsakal, III. Leon zamanında yani 717-741 arasında, Sâsânîler'inde bir musevi takibi olduğundan söz eder. Ancak Sâsânî coğrafyası Halife Ömer döneminde fethedildiği için bunun gerçekleşmesi mümkün değildir. bkz. Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda", s.147.

³⁵³ Golden, "The Conversion of The Khazars To Judaism" s.152.

zorla Musevileri, Hristiyanlığa sokmaya çalışması neticesinde, çok sayıda Musevi'nin, Bizans topraklarından, Hazar topraklarına kaçtığını belirtir³⁵⁴. Gördükleri baskılar neticesinde Kırım, Dağıstan ve Tamam Yarımadası'na kaçan Musevilerin, zikredilen bölgelere gelmeleri Musevi-Hazar etkileşiminin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bunu *Theophanes Confessor*'de doğrular³⁵⁵. Musevilerin bu tarihlerde müstakil bir devletleri olmadığından, Emevîler gibi bir askeri güç vasıtasıyla dinî öğretilerini yaymaya imkan bulamamışlardır. Açıkçası ticaret yolu ile de ne derece yayıldığını tespit etmek mevcut bilgiler ışığında oldukça güçtür. Ancak bu gelen göçler neticesinde üste zikredilen bölgelere yerleşen Musevilerin yapmış oldukları evlilikler neticesinde yerel halkla karıştıkları bilinmektedir. Ayrıca, onların misyonerlik faaliyetlerine giriştikleri söylenebilir. Bilindiği üzere gerek *Vita Constantini*'de olsun gerekse *Kenize Mektubu* ile *Hazar Kağanı Yusuf'un Mektubunda*, Musevilerin saraya nüfuz ettiği ve Kağan ile çevresini tesir altına aldıkları açıkça gözükmemektedir³⁵⁶. Bu gelen göçler neticesinde 740'lı yıllarda Hazarlar arasında Museviliğin yavaş yavaş kabul görmeye başladığı görülmektedir³⁵⁷.

³⁵⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*'de: "Zira zamanımızdaki Bizans Hükümdarı (332/944) Romanos, ülkesindeki yahudilerin hristiyan olmalarını istemiş ve onlara bu konuda baskı yapmıştır... (s. 9). Kitabımızda anlattığımız gibi yahudilerden bir kısmı Hazar ülkesine kaçtılar." der. bkz. Ramazan Şeşen, *İslâm...*, s.52.

³⁵⁵ Theophanes the Confessor, ss.196-198.

³⁵⁶ Kantor, "The Life of the Constantine", ss.47-57.; Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, ss.270-273,293-295.

³⁵⁷ Hazarların, Museviliği ne zaman kabul ettikleri konusunda bazı tartışmalar söz konusudur. Bunlara kısaca değinmek gerekirse; A. Harkavy'ye göre Hazarların Museviliği kabul ettiği tarih 620'dir. Rosenthal, "Chazars", s.2.; Artamonov'a göre Hazarların Museviliğe geçişinin başlangıcı 730'lardır. bkz. Peter B. Golden, *Khazar studies: Achievements and perspectives*. In *The World of the Khazars*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), s.33 (ss.6-57); Dunlop'a göre, 730'lardan önce ilk geçiş aşaması başlar. 740'ta Hazar Kağan'ı, Museviliği kabul etmiştir. 800 senesine gelindiğinde ise Rabaniliğe geçtiklerini söyler. bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.151.; İlyas Topsakal'a göre 750-790 tarihleri arasında Hazarlar, Museviliğe geçmişlerdir. Hikmet Tanyu'ya göre; 732 dolaylarında onlar Gök-tanrı inancına sahiplerdir. Bkz. Hikmet Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s.40. 740 dolaylarında saray çevresinde Musevilik yayılmaya başlamıştır. Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, s.33.; 732-800 arasında bazı Hazarlar, İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, s.40.; 740 veya 800 senesinde Hazarların Tora'yı benimsediklerini söyler. Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, s.40.; 965 senesine gelindiğinde ise Kağan Yusuf döneminde Hazarların büyük bir kısmının Müslüman olduğunu söyler. Tanyu, *Türklerin Dinî*

İslamiyet'in bölgede yayılışına bakılacak olursa, Museviliğe kıyasla İslamiyet'in, Hazarlar arasında oldukça geç bir dönemde yayılmaya görülmektedir. Bunun en temel sebebi, Kafkasya hâkimiyeti için Emevîlerin, Hazarlarla girişmiş oldukları mücadeleden kaynaklanmaktadır. 642 yılında başlayan Emevîler ile Hazarlar arasındaki Kafkasya hâkimiyeti mücadelesi zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte 750 senesine kadar sürmüştür³⁵⁸. Emevî-Hazar mücadelelerini temelde iki faz halinde ele almak daha sağlıklı olacaktır. İlk faz yani 642-652 arası dönemde³⁵⁹ Emevîlerin, Kafkasya'da büyük bir başarı elde ettikleri söylenemez. Ancak, 722-737 arası dönemde Emevîlerin, Kafkasya seferlerinde Hazarlar karşısında büyük başarılar elde ettiği bir dönem olmuştur³⁶⁰. Emevî Halifesi Hişâm bin Abdülmelik (724-743)

Tarihçesi, s.40.; Pritsak'a göre, 730-740 arası ilk geçiş dönemini teşkil eder. 799-809 yani Yusuf'un mektubuna göre Obediye'nin reformlarının gerçekleştiği ve beylerin Museviliği kabul ettiği tarihtir. 837-843 arası ise Kabar isyanının gerçekleştiği tarihtir der. bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.151.; Dieter Ludwing, Pritsak'ın argümanını kabul eder. 860 senesinde Aziz Cyril'in misyonuna atıfla o tarihte saraydaki Musevi çoğunluğa dikkat çekerek Museviliğe geçilmiş olduğunu söyler. bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.151.; Peter Golden'a göre Museviliğe geçiş muhtemelen 835-840 tarihinden önce tamamlanmıştır. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.152; Golden ayrıca 850-870 arasındaki Musevi kaynaklarına da atıfta bulunarak Hazar devlet dinini Musevîlik olarak tespit eder. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.153; J. Macquart, G. Vernardsky, C. Zuckerman'a göre Hazarlar 860 senesi dolaylarında Museviliği kabul etmişlerdir. bkz. Dan Shapira, "Jews in Khazaria," in M. Avrum Ehrlich, ed., *Encyclopedia of the Jewish Diaspora: Origins, Experiences, and Culture*, vol. 3 (Santa Barbara, Ca: ABC-CLIO, 2008), s.1098. (ss.1097-1104); Zuckerman, "The Khazars and Byzantium-The First Encounter", s.168 (ss.167- 217)

³⁵⁸ 750 senesinde Emevîlerin yerini Abbasiler alır. Bunun bir neticesi olarak Abbasilerin barış teklifini Kağan Bagatur kabul etmiştir. bkz. Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s. 217.

³⁵⁹ Kordosis ve Shapira Hazar- Emevî mücadelelerini temelde iki ayrı faza ayırmaktadır. Onlara göre birinci faz 642-652 ve ikinci faz 722-737 arasındır. bkz. Stefanos Kordosis And Dan Shapira, "Fish'n'khazars", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, C.25, (2019-2020), s.139. (ss.139-156)

³⁶⁰ 652-722 arasında kesintilerle süren çatışmalar söz konusudur. Ancak konu bütünlüğünü muhafaza etmek için bunlara değinilmemiştir. Emevî-Hazar savaşları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Hüseyin Ali Dakukî, "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", (Çev. M. Faruk Toprak), *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Şerif Baştaş'a Armağan*, C.25., S.2., Ankara 1987., (ss.95- 104); Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", ss. 215-217.

(s.214-223.); Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, ss.16-19

döneminde, Azerbaycan valisi Mervân³⁶¹ önderliğindeki Emevî ordusu 737 senesinde Derbend'i aşip Hazarların başkentine doğru yürümesi üzerine Kağan³⁶² teslim olur ve rivayete göre İslamiyet'i kabul eder³⁶³. Mervân (D.688- Ö.750), yapmış olduğu anlaşma doğrultusunda, iki fakihi Hazarlar arasında bırakarak İslamiyet'i yaymayı amaçlamıştır. Anlaşılan Hazarlardan birtakım kimseler arasında İslamiyet bu tarihten sonra yer elde etmeye başlamıştır³⁶⁴. Ancak 750 senesinde Emevîlerin yerini Abbasilere bırakılması neticesinde oluşan siyasi karışıklık ortamından dolayı, Golden'a göre Kağan'ın Müslüman kalması için hiçbir siyasi baskı üzerinde kalmamıştır³⁶⁵. 750 senesinde muhtemelen Kağan Bagatur'un hâkimiyetinde Abbasiler ile Hazarlar arasında bir barış söz konusudur³⁶⁶. 762-764 senesinde ise Abbasilerin Armenya valisi bir Hazar Prensesi ile evlenir³⁶⁷. Lakin, Hazar Ecesi, hastalıktan ölünce, bir yanlış anlaşılma neticesinde Hazarların, Abbasiler üzerine yürümüş oldukları bilinmektedir. Ancak 764 sonrasında iki taraf arasında bir çatışma

³⁶¹ Mervân, bu görevinden sonra ileride son Emevî halifesi olacaktır. Mervân (II.)'ın hâkimiyet süresi 744-750 arasındır. Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Kurt, "Mervân II", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004, ss.227-229.

³⁶² Osman Karatay, bu kişinin Bulan Kağan olduğunu söyler. bkz. Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s. 217. (s.214-223.)

³⁶³ Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s. 217.

(s.214-223.); Günay ve Güngör, *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, s.207.; Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, ss.16-19; Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda", s.144. (ss.143-150); Devletşin, "Hazar Kağanlığında Dinî Durum", s.62. (ss.55-64); Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda", s.144.; Aslan, "Hazar Devleti'nde Sosyo-Kültürel Hayat", s.270.; Peter Golden, *Hazar Çalışmaları*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2019, ss.77-78.

³⁶⁴ İstahri: "Güvendiğim kişilerden birisi bana şunları söyledi: Çarşılarında/ Esvâk ekmek satan bir genç gördüm. Ona hâkânları öldüğünde, hâkânlığa ondan daha uygun birisinin olmadığını söylediler. Fakat o Müslümandı. Yahûdî olmayan birisine güvenmezlerdi." şeklinde bir anekdot aktarır. Bu da bize yönetici aile arasında İslamiyeti kabul eden kimselerin olduğunun bir göstergesidir.; Peter Golden, "İbn Ata el-Kûfî'ye göre, "onunla birlikte ev halkından ve ülkesinden pek çok kişi Müslüman oldu. "" şeklinde bir anekdot paylaşır. bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.137-138.; 737 senesindeki yenilgi neticesinde 2 fakihin tebliğde bulunmasına izin verilmesi, tebliğ faaliyetlerinin ancak askeri kazanımlar neticesinde gerçekleşebildiğini göstermektedir. Hristiyanlık da ise durum birazdan inceleneceği üzere oldukça farklıdır.

³⁶⁵ Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.137-138.

³⁶⁶ Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s. 217.

³⁶⁷ Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s. 217.

görülmemektedir³⁶⁸. Artık bu tarihten sonra iki taraf arasındaki çatışma yerini ticarete bırakmıştır³⁶⁹. İlk karşılaşmaları şiddetli mücadelelere sahne olmuş olsa da zaman içerisinde Hazar topraklarındaki en büyük dini cemaati Müslümanlar oluşturacaklardır³⁷⁰. Muhtemelen bunun olmasındaki en büyük etken, her iki toplum arasındaki ticari etkileşimden kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmanın ana konusunu teşkil eden Bizans kaynaklarındaki bilgileri ele almadan önce, son olarak Hazar ülkesindeki Hristiyanlığın nasıl yayıldığına kısaca bakmak gerekmektedir. Hazar ülkesinde Hristiyanlık temelde üç şekilde yayılma yolu izlemiştir. Erken Hazar tarihinin ilk aşamalarında, Kafkasya devletçiklerinin³⁷¹, Kafkas Hunları, Sabarlar ve Hazarlar arasında misyonerlik faaliyetlerinde bulundukları görülmektedir. Bunu takip eden süreçte yaklaşık olarak 775 ve sonrası dönemde Bizans İmparatorluğunun, Hazarlar arasında Hristiyanlık dinini yayarak onları kendi etki alanına dahil etmeyi amaçlandığı görülmektedir³⁷². Ancak *Vita Constantini*'den anlaşıldığı üzere, Bizans'ın misyonerlik faaliyetleri yoluyla, Hristiyanlık dinini Hazarlar arasında yayma politikasında oldukça geciktiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu misyonerlik faaliyetlerinin en tepe noktasını teşkil edecek

³⁶⁸ Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s. 217.

³⁶⁹ İstahri: "*Tücarlar gemilere binerek Müslüman ülkelerden Hazar ülkesine, Ran, Cil, Taberistân ve Cürcân'a giderler*" der. bkz. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.196.

³⁷⁰ İstahri: "*Hazar yöresinde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahûdiler bulunur. Aralarında puta tapıcılar da mevcuttur. Yahûdiler azınlıktadır. Çoğunluğu Müslümanlar ile Hristiyanlar oluşturur. Buna rağmen hükümdârları Yahûdîdir.*" der. bkz. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.197-198.; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*'de: "*Hazar ülkesinde müslümanlar hâkim sınıftır. Zira hükümdarın ordusunu onlar meydana getirir. Bu müslümanlar orada "Erîsiyye" diye tanınırlar.*" der. bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.52.; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*'de: "*Oradaki Müslümanlarla Hristiyanlar birleşince hükümdar onlara karşı duramaz.*" der. bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.53. Bu da Hazar ülkesindeki Müslüman ve Hristiyan toplumun nüfusunun, Musevilerden fazla olduğunu göstermektedir.; Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büdân* adlı eserinde: "*Hükümdarları yahudidir. Bunun 4000 kadar maiyeti olduğu söylenir. Hazarlar müslüman ve hristiyanıdır. Aralarında putperestler de bulunur. Hükümdarın yahudi olmasına rağmen Hazarlar arasında en küçük topluluğu yahudiler meydana getirir. Çoğu müslüman ve hristiyanıdır. Yalnız hükümdar ve maiyeti yahudidir.*" şeklinde bir bilgi geçmektedir. bkz. Şeşen, *İslâm...*, s.138.

³⁷¹ Gürcüler, Ermeniler, Albanlar ve diğer Hristiyan Kafkas halkları.

³⁷² Bu tarihten önce Bizans'ın, Hazarlar üzerinde misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğunu düşünmekteyiz. Ancak bu konuda mevcut bir bilgi ve belge olmadığı için 780 dolaylarından başlatmayı uygun gördük. bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.137.

olan Slavların Büyük Havarisi Aziz Konstantin'in (Cyrill), Hazarya Misyonu, Bizans'ın geç reaksiyon almasından kaynaklı istediği büyük dini değişimi elde edememiştir³⁷³. Bu dini değişimi elde edememesinin nedeni ise; Bizans bunu devlet politikası olarak ele alıncaya kadarki geçen sürede Musevilik, Hazarlar arasında özellikle de saray erkanında tesirde bulunmaya çoktan başlamıştı. Aynı şekilde İslamiyet de ticari temaslar neticesinde halk tabanında yavaş yavaş güçlü bir yer elde etmeye başlamıştı. Ancak Aziz Konstantin'in bu misyonu Hazarya'daki, Hristiyanlık inancının tutuşmasını tetikleyen bir kıvılcım oluşturduğu söylenebilir.

Esas sorulması gereken soru, neden Bizans'ın misyonerlik faaliyetlerinde geciktiridir. Şu açıkça söylenebilir ki, III. Leon'un (M.S. 717-741) imparatorluk dönemine kadarki sürede, Hristiyanlık dini, siyasi olarak daha çok Bizans'ın hâkimiyeti altında idi. Ancak III. Leon'un izlemiş olduğu İkonoklast politikaların bir sonucu olarak artık belirgin bir şekilde 754 tarihinden sonra Doğuda ve Batıda iki Hristiyanlık hâkimiyet merkezi ortaya çıkmıştır³⁷⁴. Batıda ayrı bir Hristiyanlık merkezin ortaya çıkmasına müteakip, Frank misyonerlerin, Bizans'ın tesir alanı olan Balkan coğrafyalarına nüfus etmeye başlamaları³⁷⁵ Bizans İmparatorluğunda endişe uyandırmıştır. Bunun neticesinde Bizans İmparatorluğu, Balkanlardaki hâkimiyetini

³⁷³ Vita Constantini'de muhtemelen Hagiograf'ın Aziz'i yüceltme niyetinden kaynaklı bir mübalağa mevcuttur. Kağan'ın Hristiyanlığı kabul ettiğini dair bariz bir ibare gözükmez. Bkz. Kantor, "The Life of the Constantine", ss.47-57.; Ancak Kenize Mektubu ile Kağan Yusuf'un mektubunda bariz bir şekilde Musevilğin kabul gördüğüne dair emareler mevcuttur. Bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, ss.270-273, 293-295.

³⁷⁴ Papa II. Gregorios, esasında III. Leon'un ikona karşıtı politikasını desteklememektedir. Ancak Lombardlara karşı Bizans'ın askeri desteğine ihtiyaç duymakta idi. III. Leon'un başlatmış olduğu ikona karşıtı hareket neticesinde Ravenna Exzarklığı'nında isyan başlamasına sebebiyet verdi. 727 senesinden sonra artık bağımsız hareket eden bir Ravenna Exzarklığı görülmektedir. 730 senesinde III. Leon'un ikona karşıtı çıkardığı ferman neticesinde 731 senesinde Papa II. Gregorios, Roma şehrinde topladığı bir Synod aracılığıyla III. Leo'yu aforoz etti. III. Leo aynı sene onun üzerine bir donanma gönderir ancak o bu olaydan önce vefat etmiştir. Yerine geçen Papa III. Gregoris de benzer bir politika sergiler ve III. Leon'u ikona düşmanlığı ile itham eder. 751 senesinde Ravenna Exzarklığı, Lombardlar tarafından işgal edilir. 754 senesinde Frank kralı Pippin ile Papa II. Stephanos'un, Lombardlar'a karşı ortak hareket etme kararı neticesi olarak, Papalık Devleti ortaya çıkar. Jung Hye Lee, *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık (İkonoklazma) Hareketinin Başlangıç Dönemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, ss.56-65

³⁷⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.214.

ve tesirini güçlendirebilmek adına geçte olsa Konstantinopolis Patriği Photios'un öncülüğünde şekillenen misyonerlik politikasını devreye sokarak Moravya başta olmak üzere Balkanlar'daki, Pagan Slav toplulukları kendi din dairesine çekmeye çalışmıştır³⁷⁶. Bu faaliyetlerin bir uzantısı da Aziz Konstantin (Cyril)'in 860 senesinde Hazar ülkesine yaptığı yolculuk ve buradaki misyonerlik faaliyetidir. Bu misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra, ilerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde ele alınacak olan Cherson'daki Piskoposluk, Hazar topraklarında çeşitli misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. Özellikle Konstantinopolis'ten gelen misyonerler ile Kafkaya'daki misyonerlere kıyasla, Cherson merkezli misyonerlik faaliyetlerinin Hazarlar arasında daha etkili olduğu tespit edilmiştir.

Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılmasında etkili olan bir diğer faktör ise Hristiyan göçleridir. III. Leon'un 726 senesinde Khalke Kapısındaki İsa heykelini söktürmesine müteakip³⁷⁷, 730 yılında yayınlamış olduğu ikona karşıtı ferman ile İkonoklazmın birinci dönemini başlatmış oldu³⁷⁸. Bu birinci İkonoklazm dönemi, 787 yılında toplanan Ekümenik II. İznik Konsiline kadarki süreyi kapsamaktadır³⁷⁹. Bu dönem aralığında çok sayıda ikona taraftarı Hristiyan, Bizans tarafından uygulanan baskılara dayanamayarak, Cherson bölgesine göç etmiştir³⁸⁰. 787 senesinden sonra kısa bir dönem ikona karşıtı politikalara ara verilmiş olsa da, V. Leon zamanında İkonoklazmın ikinci dönemi başlamış ve 843 senesinde ikonaları kabul eden bir başka konsile kadar devam etmiştir³⁸¹. Yine bu dönemde de çok sayıda ikona taraftarı olan Hristiyan'ın, Cherson şehrine gittiği bilinmektedir³⁸². Cherson'u tercih etmelerinin temel sebebi Bizans kültüründe bir şehir olmasına karşın 841 senesinde thema oluşturuluncaya kadar daha özerk bir yönetime sahip olmasından

³⁷⁶ Ostrogorsky, bu Slav toplulukları arasında Hristiyanlığın, Bizans eli ile yayıldığını ancak bu toplulukların Bizans tarafından asimile edilemediğini söyler. Bunu da Bizans'ın ön göremediği bir hata olarak nitelendirir. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.214.

³⁷⁷ Lee, *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık*, s.54

³⁷⁸ Lee, *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık*, s.57.

³⁷⁹ Lee, *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık*, s.63.

³⁸⁰ Gülşen Abbasoğlu, *Bizans dönemi'nde Kherson*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2015, s.4

³⁸¹ Lee, *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık*, s.66.

³⁸² Abbasoğlu, *Bizans dönemi'nde Kherson*, s.4

kaynaklanmaktadır³⁸³. Cherson'un konumu ve idari şekli neticesinde ikona taraftarları için bir çekim merkezi haline gelmesi, bölgedeki Hristiyan nüfusun artmasına sebebiyet vermiştir.

Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılmasında ayrıca, Cherson merkezli bir ticari etkileşimin de etkili olduğu düşünülmektedir. II. Justinianus'un tahtını tekrar geri almasından sonra, Cherson'a düzenlemiş olduğu intikam seferinde Kağanlığın bölgedeki bir temsilcisi olan Tudun ve yerlilerin ileri gelenlerinden bir kişi olan Zailos adlı kişiyi tutuklaması ve İstanbul'a gönderilmesi hadisesi ile karşılaşmaktadır³⁸⁴. Daha sonra bu iki kişi Kağana geri gönderilmek üzere yollanması³⁸⁵ akıllara Zailos'un, Hazar Kağanlığı ile ne türden bir ilişkisi olduğu sorusunu getirmektedir. Kaldı ki bu kişinin Kağanlık ile hiçbir ilişkisi olmasa dahi Tudun ünvanlı bir kişinin Bizans'ın, özerk bir bölgesi olan Cherson'da bulunuyor olması muhtemel hem siyasi hem de ticari ilişkiler sebebiyle olsa gerektir. Hazar-Bizans ticari etkileşimi edebi eserlere de tesir etmiştir. Pulologos adlı şiirde bu ticari etkileşimler edebi bir dille ima edilmektedir³⁸⁶. Kaldı ki nasıl İslam dini, Hazarlar arasında ticari faaliyetler neticesinde kendini tanıtmak imkânı bulduysa, Hristiyanlığında bu yolla kendini tanıtmış olabileceği söylenebilir.

³⁸³ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.214-215; Şehir özerk bir yapıdadır. Siyaseten Bizans'a bağlı olmakla birlikte kendine özgü bir yönetim tarzı mevcuttu. Şehir şehrin ileri gelenlerinden oluşan bir heyet ve şehrin piskoposu tarafından yönetilmekteydi. Bizans ile bir kara sınırı bulunmaması sebebiyle 841 senesine kadar bu yönetim yapısını sürdürmüştür.

³⁸⁴ Theophanes the Confessor, ss.209-215.

³⁸⁵ Theophanes the Confessor, ss.209-215.

³⁸⁶ Fabl türündeki bu edebi eserde iki yerde Hazarya hakkında bir alaycı bir tutum söz konusudur. Bunlar Hazarya'dan gelen siyah ayakkabı mevzusu ile Hazarya'ya sık gidilip gelinme meselesidir. Bizans'a uzak bir coğrafyaya sık gidilip gelinmesi ve üste bir ticari mamulün yani ayakkabının zikredilmesi bunun bir ticari sefer olabileceği sorusunu akıllara getirmektedir. Bkz. G. WAGNER, *Carmina graeca medii aevi*, s.189,193.

2.5.2. Evlilik Yoluyla Din Değişirme

Evlilik yolu ile Hristiyanlığın kabulü konusunda kaynaklarda geçen bilgiler incelenirse, bu konuda iki örnek bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla; II. Justinianus'un, vaftiz adı Theodora olan Hazar Kağan'ının kız kardeşi ile evlenmesi ve III. Leon'un oğlu V. Konstantinos'u, Vaftiz adı İrine olan Hazar Kağan'ının kızı ile evlendirme meselesidir. Bu evlilikler yoluyla bireysel bir din değiştirme olduğu gözlenmektedir. Hazar ülkesine doğrudan bir etkisi olmadığı düşünülmektedir. Ancak, vaftiz adı Theodora olan Hazar Kağan'ının kız kardeşinin, Hristiyanlığın Hazar ülkesinde tanınmasında bir tesiri olmuş olabilir. Ancak böyle bir tesir olmuş ise bu tesirin boyutunu tespit etmek mevcut bilgiler ışığında mümkün gözükmemektedir.

Hazar-Bizans siyasi ilişkiler kısmında daha detaylı ele alınacak olan II. Justinianus konusu hakkında kısaca bir özet geçmenin, yardımcı olacağı düşünülmektedir. II. Justinianus tahttan indirildikten sonra Cherson'a sürgüne yollandığı dönemde³⁸⁷, tahtını tekrardan geri almak için birtakım faaliyetlere girişmiştir³⁸⁸. Bu faaliyetlerden rahatsız olan Cherson şehri sakinleri, İmparator II. Tiberius'un (Apsimar³⁸⁹) öfkesini kendi üzerlerine çekmekten korkarak, II. Justinianus'u sağ veya ölü bir şekilde imparatora teslim etmeyi düşünürler³⁹⁰. Bunu

³⁸⁷ Ioannis Zonarae, ss.236-237.; Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169.; *Leonis grammatici chronographia*, s.167.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.778-779.

³⁸⁸ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.778-779.; Bu bilgi Apsimar'ın endişesi olarak geçer. Doğrudan onun faaliyetlere giriştiği yönünde bir bilgi yoktur. Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169.; *Leonis grammatici chronographia*, s.167.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, ss.203-205.

³⁸⁹ İmparator II. Tiberius'un adı bazı kroniklerde Apsimar olarak geçmektedir. Bkz. *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.30.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.779.; Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169.; *Leonis grammatici chronographia*, s.167.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, ss.203-205.

³⁹⁰ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.778-779.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, ss.203-205.

haber alan II. Justinianus, ilk olarak Cherson şehrinden, Got bölgesindeki Doros³⁹¹ şehrine kaçar. Daha sonra Hazar Kağanı ile görüşme isteği kabul edilince, Kağan'ı ziyarete gider. Kağan ile aralarındaki dostane ilişkinin artması neticesinde Kağan, kendi kız kardeşi (vaftiz adı Theodora) ile II. Justinianus'u evlendirir³⁹². Daha sonra Theodora ve II. Justinianus, Kağandan izin alarak Phanagouria'da bir süre yaşamışlardır³⁹³. Ancak II. Aspimar'ın, Hazar Kağanı ile anlaşması neticesinde Kağan, II. Justinianus'u öldürmek için bir suikast planlar³⁹⁴. Theodora bu suikast planını³⁹⁵ haber alıp eşini uyarması üzerine, II. Justinianus eşini Hazarya'ya gönderir. Kendisi de Karadeniz'e açılarak, Tuna Bulgar Hanı Tervel'in desteğini alarak³⁹⁶ tahtını geri alma mücadelesine girer. II. Justinianus, ikinci kez tahtını ele aldıktan sonra, muhtemelen muharebe yoluyla eşini Hazar ülkesinden almak için bir filo göndermiştir³⁹⁷. Ancak filonun batması neticesinde, Hazar Kağanı tarafından ona

³⁹¹ Bu bölgenin Got bölgesinde olduğu yönünde bir bilgi vermez. Bkz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.778-779.; Doros Şehri'nin Got topraklarında yer aldığını belirtmektedir. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.

³⁹² Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.778-779.; Ioannis Zonarae, s.236-237; Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169.; *Leonis grammatici chronographia*, s.167.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, s.203-205.; *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*'da II. Justinianus hadisesi birkaç satırla aktarılmaktadır. Bu esere göre: Theodora, Hazar Kağanının kızıdır. Bkz. *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.30.

³⁹³ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, s.203-205.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.778-779.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.

³⁹⁴ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.778-779.; Ioannis Zonarae, ss.236-237; Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169.; *Leonis grammatici chronographia*, s.167.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, ss.203-205.

³⁹⁵ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.778-779.; Ioannis Zonarae, ss.236-237; *Leonis grammatici chronographia*'de II. Justinianus'un bu bilgiyi nasıl öğrendiği aktarılmaz. Sadece onun haber aldığı belirtilir. Bkz. *Leonis grammatici chronographia*, 167.; Theodoros Skutariotes'de II. Justinianus bu bilgiyi Theodora'dan değil onun bir kölesinden öğrendiği aktarılmaktadır. Bkz. Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, ss.203-205.

³⁹⁶ Ioannis Zonarae, ss.236-237.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, ss.203-205.; *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.30.

³⁹⁷ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.781.; Theophanes the Confessor, s.208.

hakaret içeren bir mektup gönderilir³⁹⁸. Bu mektupta, Tiberius adında bir oğlu olduğu ve oğlu ile eşini savaşıla almak yerine bir elçi göndermesinin yeterli olacağı aktarılır³⁹⁹. Oğlu Tiberius ve Eşi Theodora'yı, Hazarya topraklarında getirir ve ortak imparator olarak tahta çıkarlar⁴⁰⁰. Daha sonra, Cherson'a düzenlediği intikam seferi neticesinde, ortaya çıkan isyanı bastıramaz ve tahttan indirilir. Oğlu Tiberius'da, İstanbul'da büyük ninesi Anastasia'nın onu Meryem Ana Kilisesi'nde saklamaya çalışmasına rağmen kilisenin arka bahçesinde boğazı kesilerek öldürülür⁴⁰¹.

Bizans kaynaklarında II. Justinianus'un eşi Theodora'nın vaftiz olmadan önceki adı hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamamaktadır⁴⁰². Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla o muhtemelen II. Justinianus ile evlendiği dönemde vaftiz olmuş olmalıdır. Ancak onun evlilik öncesi mi yoksa daha sonradan mı vaftiz olduğu konusunda kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Sonraki dönemlerde, Bizans İmparatorları'nın örneğin V. Konstantinos'un Hazar Kağan'ının kızı ile evlenmesi hadisesi incelenirse; Kağan'ın kızının evlilik öncesinde vaftiz olduğunu, vaftizin akabinde bir evliliğin söz konusu olduğu görülmektedir⁴⁰³. Buradan yola çıkarak, evlilik öncesinde vaftiz olduğu yönünde bir ihtimalden söz edilebilir. Bu ihtimalde Theodora vaftiz adını Kağan'ın sarayında aldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ihtimal ise, onun Phanagoria kentinde vaftiz olmuş olabileceği olasılığıdır. Bu ihtimalde oldukça muhtemeldir. Bu kent eski bir Bizans kentidir⁴⁰⁴. Bu dönemde her ne kadar şehir Hazar hâkimiyetinde

³⁹⁸ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.781.; Kağan'ın mektubundan ve Filo gönderme hadisesinden bahsetmeden direkt elçi göndererek aldığı yönünde bir bilgi geçmektedir. Bkz. Ioannis Zonarae, s.239.; Theophanes the Confessor, s.208.

³⁹⁹ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.781.; Ioannis Zonarae, s.239.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, s.208.

⁴⁰⁰ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.781.; Ioannis Zonarae, s.239.; Sathas, *Mesaionike Bibliothke*, s.117.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, s.208.

⁴⁰¹ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.784.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Theophanes the Confessor, ss.209-215.; *Ioelis chronographia compendiaria*, s.50.

⁴⁰² Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s. 50.

⁴⁰³ Ioannis Zonarae, s.263.; Theophanes the Confessor, ss.224-225.; Sathas, *Mesaionike Bibliothke*, s.122.

⁴⁰⁴ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, ss.46-48.; Andrey Mitrofanov, "The Lord's gift transformed into a tiger. A hypothesis regarding the fate of the Empress Theodora of Khazaria (705–711)." *Byzantinische Zeitschrift*, Volume 116., Issue 1., 2023., s.167. (ss.165-184)

olsa da şehirde bir kilise ve Hristiyan nüfusu mevcuttur. II. Justinianus'un Kağan'dan izin alarak Theodora ile bu bölgeye gelmesiyle⁴⁰⁵, Theodora bu bölgede vaftiz olmuş olabilir⁴⁰⁶. İster Hazar sarayında vaftiz olmuş olsun, ister Phanagoria kentinde vaftiz olmuş olsun, onun tekrardan Hazarya'ya gittiği dönemde Hristiyan olduğu açıktır. Çünkü kaynaklarda II. Justinianus'un tahtını tekrar geri aldığında, eşini Hazar ülkesinden getirmek için bir filo gönderdiği bilinmektedir. Ancak bu filonun batması neticesinde, Hazar Kağan'ının ona hakaret içeren bir mektup yazmıştır. Bu mektupta, II. Justinianus'a, Tiberius adında bir oğlu olduğunu söyler ve eşi ile oğlunu savaşıarak mı almayı düşündüğünü ona sorar⁴⁰⁷. Bu mektuptan yola çıkarak Hazar ülkesinde doğan II. Justinianus'un oğlunun adının Tiberius olması İmparatoriçenin Hazar ülkesine gelmeden önce Hristiyan olduğunu bize kanıtlamaktadır. Hatta eşinden Phanagoria'da ayrıldıktan sonra⁴⁰⁸ Hazarya'da eski dinine dönmediği sonucunu buradan yola çıkarak tespit edilebilir. Bu tespiti destekleyecek şekilde Theodora, Hazarya'dan, Konstantinopolis'e geldiğinde ortak imparator ilan edilir⁴⁰⁹. II.

⁴⁰⁵ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, s.203-205.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.778-779.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.; Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s. 50.; Andrey Mitrofanov, "The Lord's gift transformed into a tiger", s.167.

⁴⁰⁶ Bir başka ihtimal ise, onun zaten II. Justinianus'la karşılaşmadan önce Hristiyan olabileceği ihtimalidir ki bu olasılık oldukça düşüktür. Çünkü, Hazar Hanedanı içerisinde Hristiyanlığın (Theodora ve İrine hariç) kabulüne dair hiçbir kanıt ve belge yoktur. Kaldı ki böyle bir hadise olmuş olsa, Bizans için ihtiva ettiği önem açısından incelenirse, Bizans yazarlarının gözünden kaçması çok ihtimal dahilinde değildir.

⁴⁰⁷ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.781.; Ioannis Zonarae, s.239.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, s.208; Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s. 53.; Mitrofanov, II. Justinianus'un "Cibicularius" isimli bir elçi gönderdiğinden bahsetmektedir. Ancak bu isme nereden ulaştığı konusunda bir bilgi vermez. Bkz. Mitrofanov, "The Lord's gift transformed into a tiger", s.168. (ss.165-184)

⁴⁰⁸ Theodora'nın, Hazarya'ya nasıl gittiği konusunda kaynaklarda bir bilgi sunulmamaktadır. Ancak II. Justinianus'un Tervel'in yanına, taraftarlarıyla gittiğini bildiğinden dolayı ihtimal dahilinde onunla birlikte Hazarya'ya giden belki Hristiyan bir birlik veya kimseler olup olmadığını sorusu sorulabilir.

⁴⁰⁹ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.781.; Ioannis Zonarae, s.239.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.117.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, s.208.; Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, ss. 53-54.; Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, s.43.; Taşağıl, "Hazarlar".; Bizans geleneklerine göre onun ortak imparator olabilmesi için Hristiyanlığı kabul etmiş olması gereklidir.

Justinianus'un ikinci saltanat döneminde (705-711) bastırılmış olduğu üzerinde Tiberius'un resminin bulunduğu iki paradan⁴¹⁰ yola çıkarak Theodora'nın Hazar ülkesinde en az 7-10 ay arası geçirdiği söylenebilir⁴¹¹. Theodora'nın yeni kabul ettiği dine ne derece hâkim olduğu sorusu bir kenara bırakıldığında, Hristiyanlık dininin, Hazar sarayında bu yolla en az 7-10 ay boyunca bir etkileşim içinde olduğu ifade edilebilir. Ancak bu temasın etkisi ve tesiri hususunda kaynaklarda mevcut bir bilgi

⁴¹⁰ Dumbarthon Oaks koleksiyonunda II. Justinianus'un ikinci saltanat dönemine ait 2 farklı basım tarihine sahip para tespit edilmiştir. Bkz. BZC.1971.25.20, (<https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1971.25.20/view>, 16.12.2024 tarihinde erişildi.); BZC.1986.2, (<https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1986.2/view>, 16.12.2024 tarihinde erişildi.)

⁴¹¹ II. Justinianus'a ait Dumbarthon Oaks koleksiyonundaki bu paralardan en eskisi 705-711 arasına tarihlenirken, diğer para ise 708-710 arasına tarihlenmektedir. Bu durumda II. Justinianus'un aralık ayı başlarında 711 senesinde isyan neticesinde öldürüldüğü hesaba katılırsa 711 sonundan önce en erken paraların basılmış olması gerekir. II. Justinianus'un, Tervel'in desteği ile tahtını 705 yılı ağustos ayında geri aldığı bilinmektedir. bkz. Uçar, H. (2021). Kesik Burunlu (πρωτόμνητος) İmparator II. Justinianos ve Tuna Bulgarları. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 7(46), s.2215 (ss.2212-2218.) Bu durumda Tiberius'un en geç doğum zamanı 705'in ilk yarısından önce olmalıdır. Kaynaklarda Hazar kağanı ona bir oğlu olduğunu müjdeler. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere II. Justinianus, oğlu Tiberius doğduğunda eşi ve oğlunun yanında değil, Konstantinopolis şehrindeydi. O halde Theodora, II. Justinianus Phanagoria'dan ayrılmadan önce hamile kalmıştır. Onun ağustos ayında şehri alır almaz hemen bir filo yolladığını ve filonun batması sonucu Kağanın ona yazdığı mektup aracılığıyla bir oğlu olduğunu müjdelemesi hesaba katılırsa, Theodora'nın ve Tiberius'un en erken gelebileceği süre eğer deniz yolu kullanılmışsa yaklaşık 60 gün olduğu da hesaba katıldığında onlar İstanbul'a en erken Ekim- Kasım arasında varmış olmalıdır. Bu 60 günlük süre *De Administrendo Imperio*'da Tuna'dan Sarkel için belirtilen süredir. Bkz. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson." s.213. Zuckerman'ın hesaplamasından yola çıkarak yaklaşık olarak 60 gün civarlarında olacağı sonucuna vardık. Eğer mektup teâtisi Eylül ayna denk gelirse Kasım-Aralık aylarında Konstantinopolis'e varmış olmaları gerekir ki yeni yıldan önce belirtilen paraların basımı gerçekleştirilebilsin. Bu durumda gebelik süresi de hesaba katıldığında, yaklaşık olarak en geç 704 yılı sonu ile 705 ocak ayı dolaylarında II. Justinianus'un Phanagoria'dan ayrılmış olması gerekmektedir. Bu da yaklaşık olarak Theodora'nın Hazarya'da kaldığı süreyi artı ve eksi süreler hesaba katıldığında yaklaşık olarak en az 7-10 ay arası olduğu sonucuna götürmektedir.

yoktur⁴¹². II. Justinianus, eşi Theodora ve oğlu Tiberius ile 705 senesinde⁴¹³ ortak imparator olarak taç giydikten sonra kaynaklarda onun hakkında başka hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Theodora'ya ne olduğu konusunda kaynaklarda bilgi geçmez. Tiberius ise 711 senesinde Babası II. Justinianus'a karşı çıkan isyan neticesinde, Babaannesi Anastasia tarafından Meryem Ana Mabedindeki sunağa saklandı. İsyancılar onu elinde bir haç tutarken ve üzerinde filakterler⁴¹⁴ dizilmiş bir halde bulup kilisenin arka bahçesinde öldürdüler. Kaynaklarda onun ölüm hadisesinden yola çıkarak dindar bir Hristiyan olarak yetiştirildiği sonucuna varılabilir⁴¹⁵.

Bir diğer evlilik hadisesi yolu ile Hristiyanlığın kabulü ise III. Leon (741-775) oğlu V. Konstantinos'u (741-775), Hazar Kağan'ının kızı ile evlendirmesidir⁴¹⁶.

⁴¹² Çünkü, kaynaklarda Theodora'nın yanında birilerinin gidip gitmediği konusunda bir bilgi mevcut değildir. II. Justinianus'un, Tervel'in yanına giderken takipçileri olduğunu kaynaklar yazmaktadır. Muhtemelen, II. Justinianus'un taraftarlarından birtakım kimseler, Theodora'ya bu yolculuğunda eşlik etmiş olabilirler. Ancak elde mevcut bir veri olmadığı için bu husus, tahminden öteye gitmez.

Bkz. Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.; Theophanes Confessor'da onun takipçilerinin de Hristiyan olduğu açıktır. Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Ancak Theodora'nın Hazarya'ya giderken yanında biri olduğu konusunda bir bilgi mevcut değildir. Kaldı ki yanında birileri olmuş olsa bile onların dini durumları hakkında elimizde mevcut bir bilgi olmadığı için söylenecekler yorumdan öteye geçemez.

⁴¹³ 704 senesi sonu olması ihtimal dahilindedir.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.781.; Ioannis Zonarae, s.239.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.117.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Theophanes the Confessor, s.208.

⁴¹⁴ Bir tür muska, bkz. (<https://logeion.uchicago.edu/φυλακτήριον>_15.01.2025 tarihinde erişildi.)

⁴¹⁵ Tiberius 711 senesinde öldürüldüğünde 6-7 yaşlarında olmalıdır.; Bkz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.784.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Theophanes the Confessor, ss.209-215.; *Ioelis chronographia compendiaria*, s.50.; İsmi zikredilen kroniklerin yazarları, konu II. Tiberius'un öldürülmesi hadisesine geldiğinde oldukça kapsamlı bir tasvir sunmaktadırlar. Önceki anlatılarına kıyasla daha detaylı bir tasvire başvurmaları muhtemelen onların bu olayın tesirinde kaldıklarının bir göstergesi olabilir.

⁴¹⁶ Ioannis Zonarae, s.263.; *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.800; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.122.; Altay Tayfun Özcan, Hazarların Kafkaslarda Emevîlere karşı kazanmış oldukları başarılar neticesinde Bizans'ın Hazarların askeri gücünden yararlanmak amacıyla 730 senesi dolaylarında İmparator III. Leon'un, Hazarya'ya elçi gönderdiği ve iki hanedan arasında evlilik teklif ettiğini söylemektedir. 732-733 senesinde Kağanın kızı ile V. Konstantinos evlendirilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.63.; Meltem Akıncı, bu evlilik ittifakı neticesinde Bizans imparatorlarının Hazarların askeri gücünden faydalandıklarına dikkat çekmektedir. Bkz. Meltem Akıncı, "Pax Khazarica", *History Studies*, C.11., S.4., Ağustos 2019, s.1129.

Kaynaklarda onun Hristiyanlığı kabul etmeden önceki adı geçmez. Vaftiz olduktan sonra İrine adını aldığı bilinmektedir⁴¹⁷. O vaftiz olduktan sonra kutsal yazıyı öğrenmiştir⁴¹⁸. Bu kutsal yazıdan kastın, Yahudi İncili olduğu yönünde bazı iddialar mevcuttur. Kaynaklarda onun Hristiyanlığı kabulünden ve kutsal yazıyı öğrenmesinden⁴¹⁹ sonra Tanrısızları eleştirdiği⁴²⁰ yönünde bir bilgi geçmesi bazı araştırmacılar tarafından Hazarların dinsizliğini eleştirdiği şeklinde yorumlanmaktadır⁴²¹. Ancak bu eleştiriyi kime yaptığı açıkça belirtilmemektedir.

(ss.1123-1135.); Osman Karatay, bu evliliğin 732 senesinde Hazar Kağanlığı'nın, Mervan ile savaştığı bir zamanda gerçekleştiğini söylemektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Osman Karatay, Hazarlar Yahudi Türkler, Kripto Yayınları, Nisan 2024, s.114-115.; Akıncı, "Pax Khazarica", ss.1129-1130.

⁴¹⁷ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.800.; Ioannis Zonarae, s.263.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.122.; *Historia Schismaticorum*, s.173.; Theophanes the Confessor, ss.224-225. Augusta Hazar İrine'nin adı Augusta İrine / Hazar Leon ve V. Konstantinos hakkında bilgi veren: *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, Constantinos Laskares *Anekdotos Synophis Historion*, *Leonis grammatici chronographia*, *Michaelis Glycae annales*, Nikephoros Patriarch of Constantinople *Short History*, *Ioelis chronographia compendiaria* kısaltmalı eserlerde geçmez. Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani'da geçen İrine ismi Hazar İrine değil, Atinalı İrine'ye atıfta bulunmaktadır. Hazar IV. Leon'un Annesi Hazar İrine ile eşi Atinalı İrine arasındaki ayrıma dikkat edilmelidir.; Saadetin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinde Hazarlar", Tümlürlü Tarihine Adanmış Bir Ömür75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s.418. (ss.413-430.)

⁴¹⁸ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.800.; Theophanes Confessor'da Mukaddes Kitabı öğrendiği şeklinde bir bilgi geçmektedir. Bkz. Theophanes the Confessor, ss.224-225.; Bu bilgi Augusta İrine / Hazar Leon ve V. Konstantinos hakkında bilgi veren: *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, Ioannis Zonarae, Constantinos Laskares *Anekdotos Synophis Historion*, Theodoros Skutariotes, *Leonis grammatici chronographia*, *Hergenröther: Monumenta graeca ad Photium...*, *Michaelis Glycae annales*, Nikephoros Patriarch of Constantinople *Short History*, *Ioelis chronographia compendiaria*, kısaltmalı eserlerde geçmez.

⁴¹⁹ Theophanes the Confessor, ss.224-225.; Dunlop burada kastedilenin, muhtemelen Musevi incili olarak bilinen Yuhanna İncili olduğunu söylemektedir. Bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, ss.191-192

⁴²⁰ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.800.; Theophanes the Confessor, ss.224-225.; Bu bilgi Augusta İrine / Hazar Leon ve V. Konstantinos hakkında bilgi veren: *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, Ioannis Zonarae, Constantinos Laskares *Anekdotos Synophis Historion*, Theodoros Skutariotes, *Leonis grammatici chronographia*, *Hergenröther: Monumenta graeca ad Photium...*, *Michaelis Glycae annales*, Nikephoros Patriarch of Constantinople *Short History*, *Ioelis chronographia compendiaria*, kısaltmalı eserlerde geçmez.

⁴²¹ Hatice Aydın'da Theophanes'in çevirisinde böyle bir açıklama yapar. Bkz. Theophanes the Confessor, ss.224-225.

Özellikle ikona taraftarı olduğunu düşünölen bazı kronik yazarları⁴²² eserlerinde V. Konstantinos için açık bir şekilde küfür ve hakaret içeren yazılar kaleme aldıklarını görölmektedir⁴²³. Bunun temel sebebi V. Konstantinos'un İkonoklast bir imparator olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu ikona taraftarı kronik yazarları, konu Augusta İrine'ye geldiğinde İrine'nin buna katılmadığını keskin bir şekilde vurgular⁴²⁴. Muhtemelen kaynaklarda kocası V. Konstantinos gibi eleştiriye uğramamasının sebebi, muhtemelen ikona taraftarı olmasından dolayıdır. İrine'nin Tanrısızları eleştirdiği yönünde geçen bilgi belki de ikonoklastları eleştirdiği şeklinde düşünölebilir⁴²⁵. Ancak bilgi eksikliğinden dolayı kesin bir hükme varmak zordur. V. Konstantinos ve Augusta İrine'nin evliliği neticesinde Hazar Leon olarak bilinen IV. Leon dünyaya gelmiştir⁴²⁶. Kaynaklarda İrine hakkında, IV. Leon'un doğumundan sonra bir bilgi geçmemektedir. IV. Leon'un (775-780) döneminden bahseden kaynaklar onun sapkınlığı üzerinde yoğunlaşmıştır⁴²⁷. Kaynaklar onun kilisede bulunan tören kıyafetlerini, uygun olmayan bir vakitte (tören dışı) giymesini sapkınlık

⁴²² Bu yazarlar; Ioannes Zonaras, Konstantinos Laskaris, Symeon Magistros/Symeon Logothetes, Theodoros Skutariotes, Anonim bir yazar tarafından yazılan *Hergenröther: Monumenta graeca ad Photium*.

⁴²³ Ioannis Zonarae, s.269.; Constantinos Laskares, *Anekdotos Synophis Historion*, s.74.; *Leonis grammatici chronographia*, s.190.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.122.; *Hergenröther: Monumenta graeca ad Photium...*, s. 173.

⁴²⁴ Ioannis Zonarae, s.263.; Theophanes the Confessor, ss.224-225.

⁴²⁵ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.800.; Theophanes the Confessor, ss.224-225.

⁴²⁶ *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.32.; Ioannis Zonarae, s.269.; Constantinos Laskares, *Anekdotos Synophis Historion*, s.74.; *Leonis grammatici chronographia*, s.190,192.; *Michaelis Glycae annales*, s.528.; *Hergenröther: Monumenta graeca ad Photium...*, s.173.; Theophanes the Confessor, s.225.; *Ioelis chronographia compendiaria*, s.52.; *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, s.100.; bu bilgi Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, Theodoros Skutariotes, Nikephoros Patriarch of Constantinople- *Short History*, kısaltmalı eserlerde geçmez.

⁴²⁷ *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.32.; Constantinos Laskares, *Anekdotos Synophis Historion*, s.74.; *Michaelis Glycae annales*, s.528.; *Ioelis chronographia compendiaria*, s.52.; bu bilgi Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, Theodoros Skutariotes, Nikephoros Patriarch of Constantinople *Short History*, Ioannis Zonarae, *Leonis grammatici chronographia*, *Hergenröther: Monumenta graeca ad Photium...*, Theophanes the Confessor adlı eserlerde geçmez.

ve saygısızlık olarak nitelendirmektedir⁴²⁸. Bu yaptığı faaliyet neticesinde hastalanıp (ateşlenip) öldüğü aktarılmaktadır⁴²⁹. Görüldüğü üzere Hazar bir anneden doğan IV. Leon’da Hristiyanlığı kabul etmiştir. Hem Augusta İrine’nin hem de IV. Leon’un Hristiyanlık dinini benimsemesinin Hazarlar üzerinde bir tesiri gözükmemektedir⁴³⁰.

2.5.3. Göç yoluyla Din Değiştirme

Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılmasında bir başka etkili faktör ise göç veya sürgün yoluyla olmuştur. Bu göçler ve sürgünler hem Hazar ülkesinden Bizans’a hem de Bizans’tan, Hazar ülkesine gerçekleşmiştir. V. Konstantinos’un, ikonoklast bir imparator olduğu bilinmektedir. Onun döneminde ikona taraftarı çok sayıda asker ordudan ayrılıp, Aziz Stefanos’un yönlendirmesiyle keşiş olmuşlardır⁴³¹. V. Konstantinos’un (741-775) bu duruma çok kızdığı anlaşılmaktadır çünkü Aziz Stefanos’un öldürülmesine binaen, bu askerlere ağır cezalar ve türlü işkenceler uygulamış olduğu *Vita Sodalium Stephani*’de aktarılmaktadır⁴³². İşte bu askerlerden birisi de Sostenios’dur⁴³³. V. Konstantinos önce onu hapis atmıştır. Daha sonra bununla da yetinmeyip önce onun burnunu kestirdiği daha sonra ise onu Cherson’a

⁴²⁸ *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.32.; Constantinos Laskares, *Anekdotos Synophis Historion*, s.74.; *Michaelis Glycae annales*, s.528.; *Ioelis chronographia compendiaria*, s.52.; bu bilgi Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, Theodoros Skutariotes, Nikephoros Patriarch of Constantinople *Short History*, Ioannis Zonarae, *Leonis grammatici chronographia*, *Hergenröther: Monumenta graeca ad Photium...*, Theophanes the Confessor adlı eserlerde geçmez.

⁴²⁹ *Ioelis chronographia compendiaria*, s.52.; *Michaelis Glycae annales*, s.528.; Constantinos Laskares, *Anekdotos Synophis Historion*, s.74.

⁴³⁰ İlyas Topsakal’a göre İrine’nin vaftiz olması Hristiyanlığın, Hazar ülkesinde yayılmasında büyük bir etken olduğunu söyler. Bkz. Topsakal, “Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda”, s.146. Bu görüşe katılmadığımızı kesin bir şekilde ifade etmek isteriz. Çünkü İrine’nin Konstantinopolis’e geldikten sonra Hazar ülkesi ile herhangi bir etkileşimi olduğunu gösteren hiçbir veri elde mevcut değildir. Buradan yola çıkarak İrine’nin, Hristiyanlığı benimsemesinin, Hazarları nasıl etkilediği hususunda bir yorum yapmak çok doğru olmaz.

⁴³¹ *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.263-264.

⁴³² *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.263-264.

⁴³³ *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.263-264.

sürdüğü anlatılmaktadır⁴³⁴. Sostenios adlı asker Cherson'a vardığında, öldürüleceğinden korkarak Hazarlara kaçmıştır⁴³⁵. Vita Sodalium Stephani'de, Sostenios'un Hazarya'da bir piskopos olduğu anlatılmaktadır⁴³⁶.

Göçler sadece Hazar ülkesine olmamıştır. Hazar ülkesinden bazı kişilerin, Bizans İmparatorluğu'na paralı asker olmak için gittiği bilinmektedir.⁴³⁷ Bu askerlerin dini durumunu tespit etmek oldukça güçtür. Kaynaklarda tespit edilebilen tek kişi, Bardanes Turkos lakaplı bir Hazar Türküdür⁴³⁸. Muhtemelen o ve ailesi V. Leon zamanında doğuda Ermeni kilisesinde vaftiz edilmiş olmalıydılar⁴³⁹. Talat Koçak'a göre vaftiz olduktan sonra aldığı Bardanes adı Ermenice Vartan adından geliyor olması, bu durumu doğrular niteliktedir⁴⁴⁰. Onun önce Thrakasion Themasi'nda, Strategos olduğu⁴⁴¹ daha sonra ise Bizans'ın en önemli Themasi olan Anatolikon Themasi'nin başına⁴⁴² Strategos unvanı ile atandığı bilinmektedir. Hazar Leon'un eşi Augusta İrine'nin⁴⁴³ Abbasi Halifesine vergi vermeyi kesmesine müteakip, Harun Reşit'in savaş yanlısı bir mektup yollaması neticesinde Bardanes Turkos,

⁴³⁴ *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.263-264.

⁴³⁵ *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.263-264.

⁴³⁶ *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.263-264.

⁴³⁷ GEORG CONT, s.853.; *Theophanes continuatus*, ..., s.358. Bizans ordusunda görev veya paralı askerlik yapan Hazarlar hususuna daha sonra değinilecektir.

⁴³⁸ *Genesius*, ss.8-9; Iosephi Genesii, *Regum Libri Quattuor*, ss.6-7.; John Skylitzes, s.9-12.; Cüneyt Güneş, "A Strategos of "Turk" Origin Exiled to The Island of Protē (Kınalıada): Bardanes Tourkos". *Ahbar*, no.2 (November 2024), s.17 (ss.15-23);

⁴³⁹ Ermeni kilisesinin Kafkasya Hunları arasındaki misyonerlik faaliyetleri için bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.74.; Aleksandr Kazhdan'a göre o Ermenidir. Bkz. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C.1, s.255. Ancak Alexandr Khazdan burada onun Tourkos olarak anılmasının sebebini açıklamaz.; Talat Koçak "Muhtemelen Bardanes Tourkos veya babası imparator IV. Leo döneminde vaftiz olarak Bizans hizmetine girmiş Hazar kökenli bir Türk'tü." der. Bkz. Talat Koçak, "Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Türk Kökenli Bir Komutan", s.69.; John Wortley'e göre onun lakabı olan Tourkos kelimesi onun Hazar kökenli olduğuna bir işarettir. Bkz. John Skylitzes, s.9.

⁴⁴⁰ Talat Koçak'a göre, "Bardanes adı Vartan adının Yunanca söylenişidir ve Ermenicedir." bkz. Talat Koçak, "Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Türk Kökenli Bir Komutan", s.68.

⁴⁴¹ Bkz. Talat Koçak, "Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Türk Kökenli Bir Komutan", s.69.

⁴⁴² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.182.

⁴⁴³ Atinalı İrine olarak da bilinmektedir.

Monostrategos unvanıyla tüm Bizans Themaları'nın başına getirildi⁴⁴⁴. Bardanes, Nikephoros'un ayağını kırmasını fırsat bilerek M.S. 803 tarihinde bir isyan başlattığı⁴⁴⁵ bilinmektedir⁴⁴⁶. İstanbul'a kadar giden Bardanes'in ordusundaki en önemli iki komutanın saf değiştirmesi sonucunda⁴⁴⁷, Bardanes Turkos bu mücadelesinde başarılı olamayacağının farkına vararak teslim olur⁴⁴⁸ ve Prote (Kınalıada) adasına sürgüne yollanır⁴⁴⁹. Ömrünün geri kalanını bu adada keşiş olarak geçirecektir.

Bir başka Hazarya'dan Bizans'a göç eden kişi Keşiş ve Ressam⁴⁵⁰ Lazaros'dur⁴⁵¹. Onun Hazar kökenli bir keşiş olduğu bilinmektedir⁴⁵². İkonoklast İmparator Theophilos tarafından ikona taraftarı olduğu gerekçesiyle tutuklanmış ve

⁴⁴⁴ Kazhdan, The Oxford Dictionary of Byzantium, C.1., s.255.; Bkz. Talat Koçak, “Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Türk Kökenli Bir Komutan “, s.69.; Cüneyt Güneş, “A Strategos of "Turk" Origin Exiled to The Island of Protē (Kınalıada): Bardanes Tourkos”. Ahbar, no.2 (November 2024), s.19 (ss.15-23)

⁴⁴⁵ *Genesius*, ss.8-9; Iosephi Genesii, *Regum Libri Quattuor*, ss.6-7.

⁴⁴⁶ Bkz. Talat Koçak, “Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Türk Kökenli Bir Komutan”, s.70.

⁴⁴⁷ Bkz. Talat Koçak, “Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Türk Kökenli Bir Komutan”, s.73.; John Skylitzes, s.9-12.

⁴⁴⁸ John Skylitzes, s.9-12.

⁴⁴⁹ Bu sürgünden sonra Ioannes Skylitzes'e göre belki de imparatorun kışkırtması neticesinde Prote adasına gelen askerler Bardanes Tourkos'u kör ederler. John Skylitzes, s.9-12. Bu durum muhtemelen onun bir daha Bizans tahtı üzerinde bir hak iddiasında bulunamaması için yapılmıştır. Çünkü Bizans'ta tahta çıkma geleneklerine bakılacak olursak, İmparatorun hiçbir uzuv eksikliği olmaması gerekmektedir. Genellikle devrilen imparatorların burunları kesilerek sürgüne yollandıkları bilinmektedir. Muhtemelen bu gelenek, II. Justinianus'un ikinci kez tahta çıkmış olmasından sonra, terk edilmiş olmalıdır. Bilindiği üzere II. Justinianus burnu kesilerek Cherson'a yollanmış olmasına rağmen ikinci kez tahtını ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Bundan dolayı daha kritik bir organ olan gözün çıkarılması veya dağlanması adeti benimsenmiş olmalı.; Bkz. Talat Koçak, “Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Türk Kökenli Bir Komutan”, s.73.

⁴⁵⁰ Kazhdan, The Oxford Dictionary of Byzantium, C.1., s.255.

⁴⁵¹ John Skylitzes, s.63.; Muhtemelen o yaklaşık 810 yıllarında doğmuştur. 867 senesinde Roma'ya yaptığı seyahatte vefat etmiştir. Bkz. Steven Bigham, *Heroes Of The Icon*, Published by Steven Bigham 2015, ss.47-48.

⁴⁵² John Skylitzes, s.63.; Kazhdan, The Oxford Dictionary of Byzantium, C.1., s.255.; Muhtemelen o da Bardanes Tourkos gibi Ermeni kilisesinde vaftiz olmuş olmalıdır.

türlü işkencelere maruz kalmıştır⁴⁵³. Ancak Theophilos'un ölümünden sonra Augusta İrine'nin naipliği sırasında, ikona karşıtı mücadelenin azalmasına binaen, Augusta İrine'nin, Keşiş Lazaros'dan kocası adına af dilediği bilinmektedir⁴⁵⁴. Augusta Theodora'nın oğlu III. Michael (842-867)'in tahta çıkmasıyla birlikte Keşiş Lazaros hak ettiği saygınlığı elde ettiği düşünülmektedir. Çünkü Keşiş Lazaros, III. Michael tarafından, Romalı Papa III. Benedict'e gönderilecek hediyeleri taşımakla görevlendirilmiştir⁴⁵⁵.

Son olarak kaynaklarda 1016 senesinde George Tzoulas adlı bir Hazar yöneticisi ile karşılaşılmaktadır⁴⁵⁶. Sylatoslav'ın saldırısından sonra bazı Hazar bakiyelerinin Kırım ve çevresinde varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir⁴⁵⁷. Bizans kaynaklarına göre Kırında'ki son Hazar siyasi varlığı bu kişinin öldürülmesi ile son bulmuştur⁴⁵⁸. Kaynaklarda onun dini inancı hakkında bir bilgi yoktur. Ancak isminden yola çıkarak onun Hristiyan olduğu değerlendirilebilir⁴⁵⁹. Onun, Hristiyan olmasında Cherson merkezli piskoposluk etkili olmuş olabilir.

⁴⁵³ John Skylitzes, s.63.; Keşiş Lazaros hakkında daha fazla bilgi için bkz. St. Augustine's Abbey, *The Book of Saints*, s.163

⁴⁵⁴ John Skylitzes, s.63.

⁴⁵⁵ John Skylitzes, s.63.; Bigham, *Heroes Of The Icon*, ss.47-48.; Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C.1., s.1197.

⁴⁵⁶ Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum*, s.354.; John Skylitzes, s.336.

⁴⁵⁷ Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda", s.145.; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.78.

⁴⁵⁸ Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum*, s.354.; John Skylitzes, s.336.

⁴⁵⁹ Ahmet Taşağıl, "Son Hazar hakanı Kırım'da Bizans'ın yardımını sağlamak için Hristiyanlığı devletin resmî dini olarak kabul etmiş, fakat Bizans'tan beklediği yardımı alamayınca eski dinine geri dönmüştür." şeklinde bir ifade aktarmaktadır. Burada kastettiğinin George Tzoulas olduğundan yola çıkarak, kaynaklarda böyle bir bilgiye ulaşmadığımızı belirtmemiz gerekmektedir. Taşağıl bu bilgiye nereden ulaştığı konusunda bir kaynak göstermemektedir. Taşağıl, "Hazarlar"; Cherson ve Bosporus bölgesindeki kiliselerin tesiri ile Hristiyanlık dinini kabul etmiş olabilirler.

2.5.4. Misyonerlik Faaliyetleri

Hazarlar arasında Hristiyanlığın yayılmasında başka etkili bir faktör ise hiç tartışmasız Bizans'ın misyonerlik faaliyetleridir. Bizans'ın temelde misyonerlik faaliyetleri iki şekilde gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki Konstantinopolis Patrikliğine bağlı Cherson ve çevresini kapsayan bir Exzarklık/ Piskoposluk tesis ederek⁴⁶⁰ burası üzerinden Hristiyanlığı yayma, ikincisi ise bölgeye din adamları göndererek⁴⁶¹ bu dini yayma politikası olarak özetleyebiliriz. İlk olarak Exzarklık/Piskoposluk⁴⁶² teşkil edilmesine bakılacak olursa, Hierokles tarafından yazıldığı düşünülen⁴⁶³ M.S.535 tarihinden önceye tarihlendirilen *Notitiae Episcopatum /B* adlı eserde Konstantinopolis Patrikliği'nin sınırları listelenmektedir⁴⁶⁴. Bu eserde Konstantinopolis Patrikliği'nin sınırlarının Hazarya'ya kadar uzandığı ifade edilmektedir. Muhtemelen, 535 sonrasında esere yapılan bir ekleme sonucu bu bilgi karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu dönemde bir Hazar varlığından söz etmek mümkün

⁴⁶⁰ *Acta et diplomata*..., adlı eserde geçen bilgiler Hazar sonrası dönemi anlatmaktadır. Ancak bahsetmiş olduğu Exzarklığı kurumunun temelleri Hazarların hâkimiyeti dönemine uzanmaktadır. *Acta et diplomata*..., ss.249, 257-258.; Hierocles, *Synecdemus et Notitiae graecae episcopatum*, s.139, 140.; Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.131-132, 132-133.

⁴⁶¹ Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.131-132, 132-133.; Kantor, "The Life of the Constantine", ss.41-65; *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.263-264.; I. Basil (867-886) döneminde kuzeydeki toplulukları Hristiyanlaştırmak için birtakım faaliyetleri olduğunu görülmektedir. Metinde Kuzey bölgelerinde yaşayan Slavlara yollanan bir din adamının onları Hristiyan yapması anlatılmaktadır. Metinde Hazarlar geçmez ancak I. Basil döneminde bir misyonerlik politikası olduğunu görülmesi açısından önemlidir. Bkz. John Skylitzes, ss.159-160.;

⁴⁶² Exzarklık ile piskoposluk arasında temelde ufak bir ayrım söz konusudur. Piskoposluk daha çok ülke sınırları içerisindeki bir şehir veya bölgeyi temsil eden dini bir organizasyon iken Exzarklık ise daha çok diasporadaki dini organizasyon ile ilişkilendirilmektedir. Bizans kaynakları bu farkı çok iyi ortaya koymadığı için her iki ifadeyi de kullandıklarından dolayı bu çalışmada, ikisini birlikte vermenin daha doğru olacağı düşünülmüştür. Açıkçası yazarların bu hususta ikilemde kalmaları normal karşılanabilir. Çünkü gerek Cherson olsun gerekse Kırım yarımadasındaki bazı kentlerin Hazarlar ile Bizans arasında zaman zaman el değiştirdiği görülmektedir. Bundan dolayı buradaki kilisenin de statüsü değişmektedir.

⁴⁶³ "Hierokles." *Oxford Referansı*.
(<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095935525>, 14.12.2024 tarihinde erişildi.).

⁴⁶⁴ Hierocles, *Synecdemus et Notitiae graecae episcopatum*, s.139, 140.

değildir⁴⁶⁵. Ancak bu eklemenin hangi tarihte yapıldığını tespit etmek imkansızdır. Ancak, Avar çağından bölgede bir Exzarklığın / Piskoposluğun mevcut olduğu görülmektedir⁴⁶⁶.

Cherson piskoposluğunun haricinde, Kırımdaki Got bölgesinde de bir Piskoposluk mevcuttur. Got Piskoposu Jordanesin 780-784 senesinde İstanbul'a yaptığı seyahat⁴⁶⁷ sonrasında, Got bölgesinde bir isyan çıkarttığı bilinmektedir⁴⁶⁸. Bizim ulaşamadığımız, lakin Artamonov tarafından kullanılan ve Parthey tarafından yayınlanan Notitia VI sayılı eserden yola çıkarak, 780'li yıllardaki Got isyanı neticesinde "Sugdeya, Fullı ve Tamatarha gibi Kırım ve Taman"⁴⁶⁹ şehirlerindeki piskoposlukların listede yer almadığını sadece Bosporus piskoposluğunun listede yer aldığını söyler⁴⁷⁰. Artamonov'a göre Gothia'da çıkan isyan sonucu Hazarlar Gothia'yı ilhak etmiştir⁴⁷¹. Ancak bu ilhaktan hemen sonra 820-830 arasında patlak veren Kabar isyanı neticesinde Hazarya'daki kilise teşkilatının ortadan

⁴⁶⁵ Hierokles'in 535 tarihinden önce yaşadığı bilinmektedir. Hazarya tabirinin eserde geçiyor oluşu esere daha sonradan birtakım eklemeler yapıldığının alametidir. "Hierokles." *Oxford Referansı*.; Hierocles, Synecdemus et Notitiae graecae episcopatum, s.140.

⁴⁶⁶ Eserde Konstantinopolis Patrikliğine dahil olan yerleri tek tek sıralar ve son olarak Avarların ve İskitlerin sınırlarına kadar uzanır der. Avarlardan önce var olup olmadığına dair bir bilgi yoktur. Ancak 555 dolaylarında Avarların hareketlenerek batıya geldiğini bilindiği için bu tarihten önce veya sonra teşkil edilmiş olabilir. Bkz. Hierocles, *Synecdemus et Notitiae graecae episcopatum*, s.139.

⁴⁶⁷ James Howard-Johnston'a göre bu ziyaretin neticesinde patlak veren isyandan yola çıkarak; Bizans'ın bölgeyi hazarlara karşı kışkırtmış olabileceğini söyler. Bkz. James Howard-Johnston, "Byzantine Sources For Khazar History", In *The World of the Khazars*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), ss.169-170, 174. (ss.163-193)

⁴⁶⁸ James Howard-Johnston'a göre, bu isyanın temel nedenini Cherson'un doğusuna yayılmak isteyen Bizans'a karşı olduğunu söylemektedir. Bkz. Johnston, "Byzantine Sources For Khazar History", ss.169-170. Buna bir kısma kadar katılmakla birlikte, ana kaynaklarda Gothia Piskoposu Ioannes sadece Hazarlara karşı mücadele ediyor olarak tasvir edilmektedir. Bkz. *Acta Sanctorum Junii*, s.191, 193,194; *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.772-774. Hatta ona çeşitli kerametler yüklenerek bir aziz görünümü verilmektedir. Bkz. *Acta Sanctorum Junii*, s.193. Bu muhtemelen hagiograf'ın onun dini kişiliğinin etkisinde kalmasından kaynaklanmaktadır.

⁴⁶⁹ Artamonov, *Hazar Tarihi*, ss.418-419.

⁴⁷⁰ Artamonov, *Hazar Tarihi*, ss.418-419

⁴⁷¹ *Acta Sanctorum Junii*, s.191. Hazarlar ile Gotların mücadelesi ve Doros Kalesi'nin ele geçirilmesi anlatılmaktadır.; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.421.

kaldırıldığını/yasaklandığını söyler⁴⁷². Petronas'ın, Sarkel Kalesi'ni inşasından sonra imparatora vermiş olduğu öneri neticesinde Cherson bölgesi thema seviyesine yükseltilmişti⁴⁷³. Artamonov, Cherson Thema'sı Strategos'unun unvanında geçen Klimata ifadesinden yola çıkarak Kırım Gothia'sının, Bizans imparatorluğunun idaresi altına geçtiğini belirtir⁴⁷⁴. Muhtemelen Bizans, Hazarya'da yükselmekte olan Musevilikten rahatsızdır⁴⁷⁵. Bu yüzden Hazarya Piskoposluğunu tekrardan oluşturma niyetindedir. Ve anlaşılacağı üzere bunu Cherson'daki piskoposluk üzerinden yürütmeye çalışmaktadır.

Bu Cherson ve çevresini kapsayan Piskoposluğun, Hazarya üzerindeki tespit edilebilen en erken faaliyetleri oldukça geç bir zamana denk gelmektedir. Bunun sebebi 841 senesine kadar Cherson bölgesinin özerk bir yönetim yapısına sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Cherson'un 841 senesinde thema seviyesine yükseltilmesinden⁴⁷⁶ sonra muhtemelen Bizans'ın gerek Gothiae çevresinde hâkimiyet kurmaya çalışmasından kaynaklı, gerekse Hazarlar ile olan ilişkilerinden dolayı Hazarya'daki piskoposluğun yeniden ihdas edildiğine dair bir bilgi kaynaklarda gözükmez. Zaten 861 senesinde Aziz Konstantin'in bölgeye geldiği dönemde Hazarların⁴⁷⁷ ve Macarların⁴⁷⁸ bölgede hâkim olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷⁹ Bizans'ın

⁴⁷² Bu bilgidan yola çıkarak Hazarya piskoposluğunun lav edildiğini söyler. Bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, ss.418-419; Artamonov kaynak belirtmeden 834 senesinde Petronas'ın, Sarkel inşası için bölgeye geldiğinde kalenin içinde bir kilise yapmak istediğini bunun için yanında mermerler getirdiğini söyler. Ancak Hazarlar izin vermediği için yapılamadığını söyler. Ancak bu bilgiye hangi kaynaktan ulaştığı yönünde bir bilgi vermez. Bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.423.

⁴⁷³ Constantine Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.214-215.

⁴⁷⁴ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s.419,422

⁴⁷⁵ Marcello Garzaniti, "The Constantinopolitan Project of the Cyrilo- Methodian Mission According to the Slavonic Lives of the Thessalonican Brothers", *Διεθνές Επιστημονικό Συνεδριο Κυρίλλος και Μεθοδιος: το Βυζάντιο και ο Κοσμος των Σλαβων*, Θεσσαλονίκη 2015, s.55. (ss.51-67)

⁴⁷⁶ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.214-215.

⁴⁷⁷ Kantor, "The Life of the Constantine" Bir Hazar komutanın birlikleriyle birlikte Hristiyan bir şehri kuşattığından söz eder. Bkz. Kantor, "The Life of the Constantine", s.43.

⁴⁷⁸ Kantor, "The Life of the Constantine", s.45.

⁴⁷⁹ Aziz Konstantin'in Misyonusunu ayrı bir başlıkta ele alınmıştır. Daha fazlası için bkz. 2.5.5. *Vita Contantini*'ye göre Aziz Konstantin'in Hazar Misyonusu.

bölgede tekrardan Hazarya piskoposluğunu teşkil etmeye çalışması ancak X. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayacaktır⁴⁸⁰.

Hazarya'da bir piskoposluğun tekrardan oluşturulmasına ait en erken kayıt 919-920 tarihlerinde Konstantinopolis Patriği I. Nikholas'ın, Cherson askeri yöneticisine yazdığı mektupta tespit edilebilmektedir⁴⁸¹. Bu mektupta Konstantinopolis Patriği I. Nikholas, Cherson'a yeni atanmış ismi geçmeyen bir askeri yöneticiye Cherson piskoposu hakkında bazı bilgiler vermektedir⁴⁸². Vermiş olduğu bilgilerde Hazarya'dan, Cherson'a gelenlerin kendilerine Hristiyanlığı anlatacak ve rahiplik yapacak birini talep etiklerinden bahsedilmektedir⁴⁸³. Bunun üzerine I. Nikholas'ın Cherson'a bir piskopos atadığı aktarılmaktadır⁴⁸⁴. Mektupta I. Nikholas, Cherson askeri yöneticisinden bu atanan piskoposa, Hazarya görevinde ve görev dönüşünde yardım etmesini talep ettiği görülmektedir⁴⁸⁵. 920'nin ikinci yarısına tarihlenen yine Konstantinopolis Patriği I. Nikholas'a ait olan ve Cherson Başpiskoposuna yazılmış bir başka mektupta, Cherson Başpiskoposunun, Hazarlar arasında yürüttüğü Hristiyanlığı yayma faaliyetlerinin taktir edildiği görülmektedir⁴⁸⁶. Mektuptan anlaşıldığı üzere Cherson piskoposunun misyonerlik faaliyetleri, Konstantinopolis Patrikliği nazarında başarılı bulunmaktadır. I. Nikholas, Hazarlar arasına atanacak Başpiskoposun seçimi için Cherson Başpiskoposunu görevlendirdiği aktarılmaktadır⁴⁸⁷. Kaynaklarda bundan sonra Hazarya piskoposluğu hakkında sadece 3 tane mahkeme tutanağı geçmektedir⁴⁸⁸. Ancak bu mahkeme tutanakları Hazar devletinin yıkılmasından çok sonraki bir tarih olan 1395 senesine tarihlendirilmektedir. Bu tutanaklarda geçen, Hazarya piskoposu Mathaios

⁴⁸⁰ Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.131-132.

⁴⁸¹ Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.131-132. Muhakkak ki Cherson piskoposluğu bu tarihten önce de Hazarlar arasında misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş olmalıdır. Ancak Bizans kaynaklarında bu piskoposluğun daha önceki misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi yoktur.

⁴⁸² Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.131-132.

⁴⁸³ Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.131-132.

⁴⁸⁴ Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.131-132.

⁴⁸⁵ Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.131-132. Anlaşılabacağı üzere merkezden atama ve askeri destek sayesinde bunun Bizans politikasına dönüştüğü söylenebilir.

⁴⁸⁶ Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.132-133.

⁴⁸⁷ Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.132-133.

⁴⁸⁸ *Acta et diplomata...*, ss.249, 257-258.

Palaeologus⁴⁸⁹ isimli kişiden yola çıkarak Hazar devleti yıkıldıktan sonra bile bölgede bir Hazarya piskoposluğundan söz edilebilir. Bu da Bizans'ın Hazarya'da bir piskoposluk tesis etme politikasında başarılı olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Ancak bu piskoposluğun, Hazar Devleti yıkılmadan önce mi yoksa sonramı tesis edildiği konusunda mevcut bir veri yoktur.

VI. Leon döneminde yaşayan Philotheos isimli kişi tarafından 899 senesinde kaleme alınan eserde Bizans saray teşrifatına dair çeşitli bilgiler geçmektedir. Bu bilgilerden iki tanesi bu çalışma açısından dikkatleri üzerine çekmiştir. İlk olarak, Hz. İsa'nın doğumunu kutlamak için Bizans sarayında verilecek yemekli davet için katılacak milletler listelenmiştir. Bunlar Franklar, Hazarlar, Agarenoslar⁴⁹⁰ ve Farganlar⁴⁹¹ olarak sayılmaktadır⁴⁹². Ayrıca, 7 gün süren Paskalya Yortusu⁴⁹³ için Bizans imparatoru tarafından büyük bir ziyafet ve kutlama düzenlendiği anlatılmaktadır⁴⁹⁴. Bu kutlamaya Hazarlarında davet edildiği gözükmemektedir. Bu bağlamda, bu yemeklere katılan Hazar temsilcileri eğer Hristiyan değillerse, ister istemez Hristiyanlık dinine ait öğelerle doğrudan veya dolaylı olarak maruz kalmaları da bir tür misyonerlik faaliyeti olarak ele alınabilir. Kaldı ki, katılan Hazarlar eğer Hristiyan ise, bu da bu çalışmada bahsedilen misyonerlik faaliyetlerinin bir neticesi olsa gerektir.

⁴⁸⁹ *Acta et diplomata...*, ss.249, 257-258. Soyadından dolayı bu kişi belki de Palaeologus Hanedanı'nın bir üyesi olabilir. Muhtemelen Palaeologus kelimesi Palaiologos'un yazımının bir varyantı olsa gerektir. Belirtilen tarihlerde Bizans tahtında Palaeologusların oturduğu da hesaba katılırsa bu ihtimal göz ardı edilemez.

⁴⁹⁰ Sarazenler kastedilmiştir. Sarazenler olarak kaynaklarda geçen ifade Müslüman Araplara atıfta bulunmatadır.

⁴⁹¹ Acaba bu kelime ile Fergana bölgesi mi kastediliyor? Arapça Fergana kelimesinin yazılışı, Eski Yunancaya böyle geçmiş olabilir mi? Maalesef bu isimle kimin veya hangi toplumun kastedildiği tespit edilememiştir.

⁴⁹² Burry, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, s.160.

⁴⁹³ Hz. İsa'nın dirilişinin kutlandığı bir tür bayram.

⁴⁹⁴ Burry, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, s.171.

2.5.5. Vita Constantini'ye göre Aziz Konstantin'in Hazar Misyonu

Hazarlar arasına aleni bir şekilde misyonerlik faaliyetleri için gönderildiği bilinen tek kişi Aziz Konstantin (Cyril) olmuştur⁴⁹⁵. Onun hakkında Vita Constantini⁴⁹⁶ ve Vita Methodius⁴⁹⁷ adlı eserlerde bilgi bulunabilmektedir. Vita Methodius'da, onun Hazarya misyonu hakkında sadece birkaç satır geçmektedir⁴⁹⁸. Bu yüzden kapsam bakımında en yoğun bilgiyi anonim bir yazar tarafından ele alınan Vita Constantini'de bulunabilmektedir. Kağan Yusuf'un mektubu ve Kenize mektubuna kıyasla dini tartışmanın içeriği konusunda en detaylı bilgiyi Vita Constantini'de aktarmaktadır⁴⁹⁹. Ancak anonim Hagiograf'ın bu tartışma konularının içeriğine ne kadar hâkim olduğu ve bazı eklemeler yapıp yapmadığını tespit etmek mümkün değildir. O yüzden, tartışmanın içeriğinden ziyade olaylara odaklanmanın daha doğru olacağı düşünülmüştür.

Vita Constantini'de, III. Mikhael'e (842-867), Hazarlardan bir elçi geldiğinden bahsedilmektedir⁵⁰⁰. Eserde Konstantinopolis'e elçinin hangi tarihte geldiğini yazmaz.

⁴⁹⁵ Kantor, "The Life of the Constantine", s.41-43.; Sostenios adlı kişi de Hazarlara gitmiştir ancak onun bu misyonu bir devlet misyonundan daha ziyade canını kurtarmak içindir. Bu konu daha sonra detaylıca ele alınacaktır. Bkz. *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.263-264.

⁴⁹⁶ Slavların büyük havarisi aziz Cyril'in hayatını anlatan anonim bir yazar tarafından muhtemelen onun ölümünden sonra kaleme alınmış bir eserdir.

⁴⁹⁷ Aziz Cyril'in kardeşi Methodius'un hayatını anlatan bir eserdir. Eserde kısmi olarak Aziz Cyril'in hayatı hakkında bilgiler bulmak mümkündür.

⁴⁹⁸ Marvin Kantor, "The Life of the Methodius", s.109.

⁴⁹⁹ Gülşah Hasgüçmen, "Slav Yazı Dili'nin Başlangıcı", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2. C.2., Güz 2017, ss.155-156 (ss.155-166)

⁵⁰⁰ Kantor, "The Life of the Constantine", ss.41-43.; Marcello Garzanti'ye göre, Kırımdaki Musevi varlığının artması ile Hazarlar arasındaki Müslüman sayısındaki artış Konstantinopolis Patriği Photius'u korkutmaktadır Bkz. Garzaniti, "The Constantinopolitan Project of the Cyrilo-Methodian Mission", s.55.; Belki de Bizans'ı bu tartışmalara müdahil olmaya iten etkilerden birisi de 860 senesindeki Rus saldırısı olabilir. Çünkü Marcello Garzantini'ye göre; Photius'un 860 Haziran ayındaki bu olaydan sonra Dinyeper'in denize döküldüğü bölgeye misyon için birilerini gönderdiği bilinmektedir. Ayrıca bu Rus tehlikesi karşısında Photius'un 867 senesinde doğu patriklerine mektuplar yolladığını söyler. Bkz. Garzaniti, "The Constantinopolitan Project of the Cyrilo- Methodian Mission", s.55.; Sarkel Kalesi inşasında da görüleceği üzere, Bizans'ın Hazarları, Ruslara karşı bir müttefik olarak kazanmaya çalıştığı görülmektedir. Herhalde Sarkel ile başlayan Ruslara karşı olan diyalog muhtemelen 860 senesindeki

Bu çalışma özelinde, Aziz Konstantin'in hayatından yola çıkarak 860 dolaylarında geldiği tespit edilmiştir⁵⁰¹. Bu gelen elçi, III. Mikhael'e, başlangıçtan beri tek bir tanrıya inandıklarından bahseder⁵⁰². Elçinin, imparatora, eski utanç verici geleneklerinden şikâyet ettiği görülmektedir⁵⁰³. Hazar ülkesindeki Musevilerin onlara inançlarını kabul ettirmek için propaganda ve teşviklerde bulunmasından ve ayrıca Sarazenler⁵⁰⁴ olarak adlandırılan Müslüman Arapların hediyeler ve baskı yoluyla dinlerini kabul ettirmeye çalıştıklarını imparatora iletir⁵⁰⁵. Bu durum karşısında Hazar elçisi, III. Mikhael'den, Hazar Kağan'ının huzurunda yapılacak dini bir münakaşa için bilgili bir kişi göndermesini istemektedir. Eğer bu gönderilen din adamı Müslümanlar ve Museviler karşısında münazarayı kazanırsa, Hristiyanlığı kabul edecekleri yönünde bir malumat aktarmaktadır⁵⁰⁶.

Rus saldırısı sonucunda daha da önem kazanmış olmalı. 860 senesindeki Rus saldırısı hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Boba, Nomads, Northmen and Slavs Eastern Europe in the Ninth Century, s.31.

⁵⁰¹Muhtemelen elçi teatisi ile misyon aynı sene içerisinde başlamış olabilir. Ancak onun Cherson'da geçirdiği zaman ele alınırsa İtil'e varması 861 senesine sarmaktadır. Kantor, "The Life of the Constantine", s.5.; Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.151.; Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.215-216.; Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, ss.73-74.; Özkaya, "Yeni Bulgular Işığında Kabar İsyanı ve Sonuçları", ss.248-249. ; Muallâ Uydu Yücel'e göre 861-862 senelerinde İtil'dedir. bkz. Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, ss.72-73; Ahmet Taşağıl'a göre 860 yılında Başkent İtil'e ulaşmıştır. Bkz. Taşağıl, "Hazarlar"; Celal Aslan 860 senesinde İtil'e vardıkları görüşündedir. Bkz. Celal Arslan, "Hazarların Museviliği Kabulü ve Din Anlayışları" [The Khazars' Acceptance of Judaism and Their Understanding of Religion], *International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, C.7, S.35., Ocak 2021, s.55. (ss.54-58); Celal Aslan bir başka makalesinde bu tarihi 860-861 olarak yazmaktadır. Bkz. Aslan, "Hazar Devleti'nde Sosyo-Kültürel Hayat", s.272.; İlyas Topsakal'da 860 senesinde İtil'e vardığını savunur. Bkz. Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda", s.146.; Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda", s.146. (ss.143-150.); Şerif Baştav'a göre ise 863 senesinde İtil'e varmıştır. Bkz. Şerif Baştav "Kalizler, Hazarlar ve Macarlar". *Türkiyat Mecmuası* 7, Aralık 2010, s.354. (ss.351-356)

⁵⁰² Kantor, "The Life of the Constantine", s.41.

⁵⁰³ Kantor, "The Life of the Constantine", s.41.

⁵⁰⁴ Müslüman Araplar için kullanılan bir adlandırma.

⁵⁰⁵ Kantor, "The Life of the Constantine", s.41.

⁵⁰⁶ Kantor, "The Life of the Constantine", s.41-43.

Vita Constantin'den anlaşılacağı üzere Hazar sarayında dini tartışmalar son bulmuş değildir⁵⁰⁷. Kağan, huzurunda yapılacak münazara aracılığıyla üç dinin temsilcisini bir araya getirerek, artık bu tartışmaya bir son vermek istediği anlaşılmaktadır. III. Mikhael, Hristiyanlığı savunmak için Hazar sarayına Aziz Konstantin'i göndermeye karar verir⁵⁰⁸. Vita Constantini'ye göre esasında o dini münazara konusundaki hünerlerini daha önce iki kez göstermiştir⁵⁰⁹. Muhtemelen imparatorun onu seçmesinde bu durum etkili olmuş olmalıdır⁵¹⁰. Vita Constantini'ye göre, bunun sıradan bir din yayma misyonu olmadığı ve İmparatorluk misyonu olduğu III. Mikhael tarafından defaatle ona söylenmiştir⁵¹¹. III. Mikhael'in, Aziz Konstantine yapacağı bu görev için bütün devlet imkanlarından yararlanmasını nasihat etmesi, bu misyonun Bizans açısından önemini göstermektedir.

İmparator'dan aldığı görev neticesinde onun 860 senesinde Cherson şehrine gittiği bilinmektedir⁵¹². Vita Constantini'de onun Cherson'a vardıktan sonra,

⁵⁰⁷ Kantor, "The Life of the Constantine", ss.45-63.; Kenize mektubunda, tartışmalardan ziyade dışarıdan Halifelik ile Bizans'ın bir baskısı neticesinde yapıldığı görülür. Bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s.270-273.; Kağan Yusuf'un Mektubunda da bir dış baskı gözükmemektedir. Mektubun çevirisi için bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s.293-295.; Golden 861 senesinde bu tartışmaların devam ettiğini söyler bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.140.

⁵⁰⁸ Kantor, "The Life of the Constantine", s.43.

⁵⁰⁹ Vita Constantini'ye göre; ilk münazarasını ikonoklast olduğu için görevden alınan Konstantinopolis Patriği Ioannes karşısında kazanmıştır. İmparator, Ioannes karşısında İkonacı görüşü savunması için Konstantinos'u (Cyril) gönderir. bkz. Kantor, "The Life of the Constantine", ss.33-35. Onun diğer muhazarası ise Sarazenler ile. O bu münazarada Sarazenler karşısında Teslis inancını başarıyla savunmuş ve münazarayı kazanmıştır. Ancak Vita Constantini'ye göre Sarazenler bu durumu hazmedemezler ve onu zehirlerler. Ancak o bu zehirden dolayı ölmez ve memleketine sağ bir şekilde döner. Muhtemelen hagiograf'ın aziz kerametlerini vurgulamak için eklemiş olduğu bir bilgi olsa gerektir. bkz; Kantor, "The Life of the Constantine", ss.35-41

⁵¹⁰ Aziz Konstantin ve kardeşi Aziz Methodius'un faaliyetleri (Özellikle Moravya üzerindeki) Konstantinopolis Patriği Photius tarafından tasarlanmış bir projedir. Bkz. Garzaniti, "The Constantinopolitan Project of the Cyrilo- Methodian Mission", s.58.; Muhtemelen Hazarya misyonunda seçilmelerinde Konstantinopolis Patriği Photius etkili olmuş olmalı.

⁵¹¹ Aziz Konstantin eğer imparator isterse yalın ayak bile gideceği yönünde bir vaazda bulunması üzerine, imparator görevin ehemmiyetine dikkat çekmek ve başarıya ulaşması için Bizans imparatorluğunun desteği ile bunu gerçekleştirmesi yönünde bir telkinde bulunmaktadır. bkz. Kantor, "The Life of the Constantine", s.43.

⁵¹² Kantor, "The Life of the Constantine", s.43.

Hazarya'ya gitmeden önce birtakım hazırlıklarda bulunduğu gözükmetedir⁵¹³. Muhtemelen o bir yıla yakın bir süre bu bölgede kalmış olmalıdır. Vita Constantini'de o ilk olarak Cherson'a varır varmaz İbrani dilini ve kutsal yazıyı öğrenmiştir⁵¹⁴. Daha sonra Samiriyeli bir adamla münazaraya girer ve Samiriyeli kişi ona kutsal yazıyı gösterir⁵¹⁵. Vita Constantini'de onun odasına kapanıp bu yazıyı kendi kendine öğrenildiği aktarılmaktadır. Samiriyeli kişi onun bu yazıyı öğrendiğini görünce oğlu ile birlikte Hristiyanlığı kabul etmiştir. Burada kafa karıştıran husus ise İbrani dili ile Samiri dilinin farklı olup olmadığı hususudur⁵¹⁶. Yapılan incelemeler neticesinde burada bir karışıklık söz konusudur⁵¹⁷. Diğer bir dil öğrenme hadisesi ise o yine Cherson'da iken Rus alfabesiyle⁵¹⁸ yazılmış İnciller ve Mezburlar kitabı⁵¹⁹ bulur⁵²⁰. Bu dili bilen bir kişiden, dili konuşmayı ve okumayı öğrenir⁵²¹. Vita Constantini'den de açıkça anlaşıldığı üzere onun Cherson'da geçirmiş olduğu süre esasında Museviler ile girişeceği münazara için bir hazırlık safhasını oluşturmaktaydı⁵²². O zaten Vita Constantini'ye göre, daha önce Sarazenler ile bir münazaraya girmiş ve bu münazarayı başarı ile kazanmıştı⁵²³. Muhtemelen o Musevi literatürüne ve inancına hâkim bir şekilde münazaraya girmek istemiş olmalıdır. Onun bu süreçte Cherson

⁵¹³ Kantor, "The Life of the Constantine", s.43. Bu esasında münazara için bir hazırlık safhasıdır.

⁵¹⁴ Kantor, "The Life of the Constantine", s.43.

⁵¹⁵ Kantor, "The Life of the Constantine", s.43.

⁵¹⁶ Makdisi'ye göre onlar Musevilerden bir gruptur. bkz. Bkz. Mahmut, Salihoğlu, "Sâmirîler", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.36, İstanbul 2009, s.79. Karaim ile Rabbani mezhabine inanan museviler Kitab-ı Mukadesin üç bölümü olan Tora, Neviî, Ketuvim'i kabul ederken, Samiriler sadece Tora'yı kabul etmektedir. Daha detaylı bilgi için Bkz. Salihoğlu, "Sâmirîler", s.80.

⁵¹⁷ Muhtemelen Samiri İbranicesi ile ilk öğrendiği Tevrat yazısının farklılığı vurgulanmış olsa gerektir. Ancak metnin bu kısmı çok açık olmadığı için farklı yorumlara da açıktır.

⁵¹⁸ Burada kastedilen kitapların, Glagolitik alfabede yazılmış olması çok mümkün değildir. Çünkü 863 senesinde Hazarya misyonundan sonra Aziz Konstantin ve kardeşi tarafından icat edilecektir. Burada ya hagiograf'ın bir hatası söz konusudur ya da henüz tespit edilemeyen erken dönem bir Slav alfabesine işaret edilmektedir. Ancak muhtemelen hagiograf tarafından onun yeteneklerini abartmak için eklenmiş bir ifade olmalıdır.

⁵¹⁹ İslami literatürdeki karşılığı Zebur'dur.

⁵²⁰ Kantor, "The Life of the Constantine", s.43.

⁵²¹ Kantor, "The Life of the Constantine", s.43.

⁵²² Kantor, "The Life of the Constantine", s.43.

⁵²³ Kantor, "The Life of the Constantine", ss.35-41.; Daha önce onlar ile münazaraya girdiği için İslami literatüre ve gelebilecek potansiyel soruları az çok tahmin edebiliyor olmalıdır.

Piskoposluğundan yardım aldığını Aziz Clement'in naaşının bulunması hadisesinden anlamaktayız⁵²⁴. Bu hadiseden sonra, Vita Constantini'de, onun Hazarlar arasındaki ilk misyonerlik faaliyetleriyle karşılaşmaktayız. O, Hazarlar tarafından kuşatılan bir şehrin kuşatmasının kaldırılmasına vesile olmuştur⁵²⁵. Kuşatmayı gerçekleştiren Hazar komutanına vermiş olduğu vaaz neticesinde ondan vaftiz olma sözü almıştır⁵²⁶. Vita Constantini'de onun Macarlar tarafından saldırıya uğradığı aktarılmaktadır⁵²⁷. Vita Constantini'den yola çıkarak onun Macarlar arasında da misyonerlik faaliyetleri yürütmüş olabileceği sonucuna varılabilir. Çünkü, bu Macar saldırısından onlara telkin vererek kurtulmuştur⁵²⁸.

Cherson'daki hazırlık sürecini tamamladıktan sonra, Azak denizi üzerinden, Kafkas dağlarına, oradan Hazar kapılarını aşarak, Hazar başkentine ulaştığı aktarılmaktadır⁵²⁹. Aziz Konstantin, Hazar ülkesine ulaştığında çeşitli münazaralara katılmıştır. Biz Vita Constantini'de geçen bu münazaraları ilk karşılama, şölen, Kağanın huzurunda birinci ve ikinci münazara olarak dört başlık altında değerlendirmenin daha uygun olacağı düşünülmektedir⁵³⁰. Bu sayede münazaraların içeriği daha iyi anlaşılabilir.

⁵²⁴ O eserde Aziz Clement'in naaşını denizden çıkartırken Cherson piskoposluğundan yardım aldığı gözükmektedir. Buradan onun Cherson'daki piskoposlukla iletişim halinde olduğu ve belkide yardım aldığı sonucunu çıkarabiliriz. Bkz. Kantor, "The Life of the Constantine", s.43. Çünkü imparator ona yolculuğa çıkmadan önce imparatorluğun bütün imkanlarından faydalanması gerektiğini söylemiştir. Bkz. Kantor, "The Life of the Constantine", s.43.

⁵²⁵ Kantor, "The Life of the Constantine", ss.43-45 Johnston, "Byzantine Sources For Khazar History", s.170.

⁵²⁶ Kantor, "The Life of the Constantine", ss.43-45.

⁵²⁷ Kantor, "The Life of the Constantine", s.45.; Johnston, "Byzantine Sources For Khazar History", s.170.

⁵²⁸ Kantor, "The Life of the Constantine", s.45.

⁵²⁹ Muhtemelen o Cherson'dan, bindiği gemi ile Azak denizine geldi, oradan Kafkas Dağları boyunca doğuya ilerleyip Derbent üzerinden İtil Şehrine ulaşmış olmalıdır. Bu çalışma içindeki tespitlere göre, ilk olarak kara yolunu denemiş olabilir ancak Vita Constantini bu konuda açık değildir. Lakin Macarların saldırısına uğraması akabinde deniz yolu ile gittiği vurgulanmaktadır. bkz. Kantor, "The Life of the Constantine", s.45.

⁵³⁰ Kenize mektubunda böyle bir bilgi geçmez. Kağan Yusuf'un mektubunda ise önce Kağan ile birebir bir diyalog daha sonra ise her üç dinin temsilcilerinin katıldığı bir münazara gerçekleştiği gözüktür. Mektubun çevirisi için bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s.293-295.

Hazar ülkesine vardığında, Vita Constantini'ye göre Hazarlar onu karşılamak üzere aralarından bilge bir kişiyi yollarlar⁵³¹. Bu kişi ile Aziz Konstantin arasında kısa bir münazara gerçekleşmiştir. Bilge kişi, Aziz Konstantine; Hazarların yöneticilerinin tek bir soydan gelmesine karşın, Bizans'ın neden farklı hanedanlardan imparatorlar seçtiğini sorar⁵³². Ayrıca, Hazarların ibadet için yazılı bir kitaba ihtiyaç duymamasına karşın, neden Hristiyanların bir kutsal kitaba ihtiyaç duyduğunu sorar⁵³³. Aziz Konstantin bu soruları cevapladıktan sonra metinde, bilge kişinin sustuğu vurgulanır. Bu da onun ilk münazarasını kazandığı göstermektedir⁵³⁴. Ancak Konstantin'in onu ikna edip edemediği yönünde bir sonuca rastlanmamıştır⁵³⁵. Vita Constantini'den anlaşıldığı üzere, gönderilen bilge kişinin, eski Türk inancını sürdüren biri olduğu gayet açıktır⁵³⁶. Esasında anlaşılabileceği üzere bu ilk münazara Hristiyanlık ile eski Türk inancı arasında gerçekleşmiştir.

Aziz Konstantin'in Hazar ülkesindeki ikinci münazarası, Kağan'ın düzenlemiş olduğu bir şölen sırasında gerçekleşmiştir⁵³⁷. Bu münazarada şöledeki Müslüman varlığına dair bir bilgi geçmemektedir. Münazaranın başlamasındaki en temel sebep Tanrı'nın niceliği meselesinden ortaya çıkmıştır. Kağan'ın, kadehini tek yaratıcı olan Tanrı adına kaldırmasına binaen, Aziz Konstantin'in buna karşı çıkarak, teslis adına kadehini kaldırması neticesinde, teslis meselesi ilk olarak tartışılmıştır⁵³⁸. Daha sonra Musevilerin de tartışmaya dahil olması neticesinde teslis inancı üzerinden hulûl kavramının tartışıldığı görülmektedir⁵³⁹. Ancak bu tartışmada bir neticeye varılamadığı açıktır.

Daha sonra Kağan'ın huzurunda ilk münazara gerçekleştirilir. Bu ilk münazarada, daha çok Musevilik ile Hristiyanlık arasındaki farklılıkların tartışıldığı

⁵³¹ Kantor, "The Life of the Constantine", s.45.

⁵³² Kantor, "The Life of the Constantine", s.45. Bu ilk münazaradan anlaşıldığı üzere Hazarlar'da yönetici aile aynı soy ağacından gelmektedir.

⁵³³ Kantor, "The Life of the Constantine", s.45.

⁵³⁴ Kantor, "The Life of the Constantine", s.45.

⁵³⁵ Hem din değiştirmede hem de verdiği cevaplar hususunda Aziz Konstantin'in, Bilgi kişiyi ikna edip edemediği metinden anlaşılamamaktadır.

⁵³⁶ Kantor, "The Life of the Constantine", s.45.

⁵³⁷ Kantor, "The Life of the Constantine", ss.45-49.

⁵³⁸ Kantor, "The Life of the Constantine", s.47.

⁵³⁹ Kantor, "The Life of the Constantine", s.47.

gözükmemektedir⁵⁴⁰. İslamiyet'i temsil eden kişiler yine bu münazarada görülmemektedir⁵⁴¹. Kağan'da sadece dinleyici olarak gözükmemektedir. Vita Constantini'ye göre Kağan münazaraya müdahil olup, tartışmaya yarınki münazara da devam edileceğini söyler. Anlaşılabacağı üzere, Kağan'ın huzurundaki ilk münazaradan bir sonuç elde edilememiştir.

Kağanın huzurundaki ikinci münazarada ise, bu sefer Müslümanlarında tartışmalara katıldığı gözükmemektedir. Ancak hagiograf, Müslümanların münazarada söyledikleri hususunda çok fazla bilgi aktarmaz⁵⁴². Yapılacak bu tartışma için Kağanın, taraflardan çeşitli örnekler ve mantıksal izahlar talep ettiği görülmektedir⁵⁴³. Vita Constantini'de "ilk danışman"⁵⁴⁴ olarak adlandırılan bir kişinin tartışmaya müdahil olduğu görülmektedir⁵⁴⁵. Ve açıkçası o bu tartışmayı sonlandırır ve tartışmayı kimin kazandığı yönündeki görüşünü bildirir⁵⁴⁶. İlk danışman, Aziz'in, Musevilere üstün gelmiş olduğunu ancak Sarazenleri⁵⁴⁷ ise tamamen bertaraf edilmiş olduğunu argo bir dille ifade eder⁵⁴⁸.

⁵⁴⁰ Hagiograf'ın eklemelerini tespit etme olanağı olmadığı için hangi konuların gerçekten tartışılıp tartışılmadığını belirlemek oldukça zordur. Ancak Vita Constantini'ye göre; Yasa ve Ahit arasındaki fark, Musevilerin bunlara uyup uymadığı meselesi, Mesih'in gelip gelmediği, Sünnet kavramı, İkonanın, put olup olmadığı yönünde izahat, Domuz ve Tavşan yeme meselesi ele alınan konular arasında karşılaşılmaktadır. Bkz. Kantor, "The Life of the Constantine", ss.49-59.

⁵⁴¹ Osman Karatay'da bu tartışmaya Müslümanların resmi olarak katılmasının kuşkulu olduğu konusunda görüşünü bildirir. Detayları için bkz. Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", s.8.; Vita Constantini'ye bakıldığında, onların tartışmaya katıldıklarını sadece bir yerde görmekteyiz ki bu hususa ikinci münazarada değinilecektir.

⁵⁴² Muhtemelen bu kişiler resmi birer temsilci değildi. Yani Aziz Konstantin gibi bir devlet tarafından yollanmış kimseler değil, Hazar ülkesinde yaşayan Müslüman cemaatindendir. Bundan dolayı bu münazara konusunda bilgi veren Vita Constantini, Kenize Mektubu ve Kağan Yusuf'un mektuplarındaki tartışmalar ekseriyetle Hristiyanlık ve Musevilik arasında geçmektedir. Burada Museviliğinde bir devleti temsil etmediği sorusu akıllara gelebilir lakin muhtemelen Kağan bu dönemde Museviliği çoktan kabul etmiştir.

⁵⁴³ Kantor, "The Life of the Constantine", s.59.

⁵⁴⁴ Muhtemelen İslam kaynaklarındaki İsa ünvanlı kişi olsa gerektir.

⁵⁴⁵ Kantor, "The Life of the Constantine", s.61.

⁵⁴⁶ Kantor, "The Life of the Constantine", s.61.

⁵⁴⁷ Müslüman Araplar kastedilmektedir.

⁵⁴⁸ Kantor, "The Life of the Constantine", s.61.

Bu münazara neticesinde Vita Constantini’de, Hazarlardan 250 kişinin, Aziz tarafından vaftiz edildiği anlatılmaktadır⁵⁴⁹. Artamonov’un değinmiş olduğu Hristiyanlığın yasaklanması hadisesinin⁵⁵⁰ artık ortadan kalkmış olduğuna işaret eden bir bilgi dikkatleri üzerine çekmiştir; Vita Constantini’ye göre Hazar imparatoru münazara neticesinde, gönüllü vaftize izin vereceğini söyler⁵⁵¹. Buradan yola çıkarak, belki Hristiyanlık faaliyetlerinin bir süre yasaklandığı yönündeki Artamonov’un iddiasının doğru olduğu sonucuna varılabilir⁵⁵². Münazara sonrası, Kağan, imparatora mektup yazarak, bu bilge adamın sözlerinin ikna edici olduğunu vurgular ve gönüllü vaftize izin vereceğini açıklar⁵⁵³. Ayrıca mektupta Hazar-Bizans dostluğunun vurgulanması dikkat çekicidir⁵⁵⁴. Kağan, Aziz Konstantin’i, Cherson’a yolcu etmeden önce ona çeşitli hediyeler vermek ister. Ancak Aziz bu hediyeleri reddederek, ellerindeki tüm Bizanslı esirlerin bırakılmasını ister. Bunun neticesinde Vita Constantini’de onun 200 kadar Bizanslı esiri kurtardığı anlatılmaktadır⁵⁵⁵.

Hagiograf tarafından, esere, Aziz’i yüceltmek için ona çok sayıda keramet yüklendiği açıktır. Muhtemelen, münazaranın sonucu anlatıldığı gibi olmamıştır⁵⁵⁶. Çünkü, Hazar Hanedanı arasında bu münazara sonucunda Hristiyanlığın yayılmış olduğuna dair bir emare yoktur. Kağan Yusuf’un İspanya’ya yazdığı mektuba, Kenize Mektubuna ve El-Bekri’nin aktardıklarına bakılacak olursa, kazananın Museviler

⁵⁴⁹ Kantor, “The Life of the Constantine”, s.61.

⁵⁵⁰ Artamonov, *Hazar Tarihi*, ss.418-419

⁵⁵¹ Kantor, “The Life of the Constantine”, s.63.

⁵⁵² Mektuba göre bundan önce gönüllü vaftize izin verilmediği sonucu değerlendirilebilir ki bu bilgi Artamonov’un söylediklerini doğrular niteliktedir. Bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, ss.418-419

⁵⁵³ Kantor, “The Life of the Constantine”, s.61-63.

⁵⁵⁴ Kantor, “The Life of the Constantine”, s.63.

⁵⁵⁵ Kantor, “The Life of the Constantine”, s.63.

⁵⁵⁶ Vita Constantini’de ilk Hazar elçisi eğer Hristiyanların temsilcisi münazarayı kazanırsa Hazarların Hristiyanlığı kabul edeceği yönünde bir bilgi sunmaktadır. Kantor, “The Life of the Constantine”, s.43. Ancak yine ilgili metnin son kısmında Kağan’ın vaftiz olduğuna dair bir bilgi yoktur. O sadece gönüllü vaftize izin vermiştir. Kantor, “The Life of the Constantine”, s.63. Anlaşılabileceği üzere mektubun ilk kısmı ile son kısmı arasında bir tutarsızlık mevcuttur. Bu tutarsızlığın Kağan’ın davranışından dolayı mı yoksa Hagiograf’ın mübalasından kaynaklı mı olduğu tespit edilememiştir. Ancak Gerek Kenize mektubu olsun gerek Kağan Yusuf’un mektubunda olsun Kağan’ın Museviliği benimsediği açıktır. İlgili mektupların çevirisi için bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s.270-295.

olduğunu görülmektedir⁵⁵⁷. Musevilik açısından metin incelenecek olursa, metinde Hazar sarayında en baskın grubun Museviler olduğu açıktır. Zaten Vita Constantin’de tartışmaların neredeyse tamamına yakını Hristiyanlık ve Musevilik özelinde geçmektedir. Kağanın, Museviliği benimseyip benimsemediğine dair metinde bir bilgi geçmez⁵⁵⁸. Ancak, genel kanı onun bu dönemde Museviliği kabul ettiği yönündedir⁵⁵⁹. Kağanın, Museviliği bu dönemde kabul ettiğini varsayılırsa, neden bir münazara topladığı sorusu ile karşılaşılır. Muhtemelen 861 senesinde yani münazaranın gerçekleştiği yılda Hazar ülkesindeki din tartışmaları henüz son bulmamıştır ki Golden’da bu görüşü destekler⁵⁶⁰. Metnin vurgulanması gereken bir başka kısmı ise ilk kez toplu bir şekilde Hazar ülkesinde Hristiyanlığa geçiş olduğu yönündeki bir bilgidir. Kaynakta 250 kadar Hazar’ın vaftiz olduğu anlatılmaktadır. Muhtemelen 861 senesinden sonra, Hazar ülkesindeki Artamonov’un iddia ettiği yasaklar bu hadise neticesinde kalktıktan sonra, bireysel geçişler devam etmiş olmalıdır⁵⁶¹. Çünkü

⁵⁵⁷ Kağan Yusuf’un İspanya’ya gönderdiği mektubunda Kağan her üç dininde temsilcisini çağırarak bir münazara ortamı oluşturmuştur. Sonra ilk gün önce Hristiyanlığın temsilcisine, ikinci gün ise İslam’ın temsilcisine kendi dinleri hariç münazaraya gelen dinlerden birini seçmeleri gerekseydi hangi dini seçeceklerini dürüstçe cevaplamalarını ister. Bunun neticesinde her iki dinin temsilcisi de Museviliği işaret etmesi üzerine üçüncü günkü buluşmada Kağan, Museviliği benimsediğini ilan eder. bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, ss.293-295. Benzer bir anlatı Kenize Mektubunda da vardır. Ancak Kağan Yusuf’un Mektubuna göre daha yüzeysel bir anlatıya sahiptir. bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, ss.270-273.; El-Bekrî’de her üç dinin bir münazara gerçekleştiğini aktarır. Ancak El Bekrî, Musevi’nin, Hristiyan piskoposu tartışmada yendiğini daha sonra ise Müslüman rakibini zehirlettiğini anlatır. Bu sayede münazarayı Museviler kazanmıştır. bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.149.

⁵⁵⁸ Kenize Mektubunda ise Kağan’ın Museviliği çoktan kabul ettiği görülmektedir. Kenize mektubuna göre bu tartışma ortamının toplanmasının sebebi Bizans ve Halifelğin baskısından dolayıdır. bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, ss.270-271.

⁵⁵⁹ 837-837 tarihlerinde Hazarya’da basıldığı tespit edilen ve İsveç’te bulunan paralardan yola çıkarak bu sonuca varılabilir. Bu paralar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.156; Shapira, "Jews in Khazaria," s.1098; Osman Karatay Üzerinde "Musa" yazılı bu paraların en erken versiyonlarının 835 kadar indiğini söylemektedir. Daha fazlası için bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s.219-220

⁵⁶⁰ bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.140.

⁵⁶¹ Artamonov, *Hazar Tarihi*, ss.418-419

Hazarya'dan, Cherson'a gelenlerin din görevlileri talep ettiklerine dair kayıtlar bunu desteklemektedir⁵⁶².

2.6. Siyasi ve Askeri İlişkiler

Bizans kaynaklarının, Hazarlar hakkında aktarmış olduğu bilgilere bakılacak olursa, vermiş olduğu bilgilerin büyük bir kısmını siyasi ve askeri ilişkilerin oluşturduğu görülmektedir. Hazarlar ile Bizans arasında Cherson ve Kırım hâkimiyeti için zaman zaman bozulan ilişkileri görmezden gelinirse, iki taraf arasında genellikle ılımlı bir siyasi ilişki olduğu söylenebilir. Bu pozitif ilişkiden dolayı, Bizans kaynaklarının, Hazarlar hakkında daha fazla sosyo-kültürel bilgi vermesi beklenmektedir. Lakin, Bizans'ın temasa geçtiği diğer bozkır kavimlerine kıyasla, en az sosyo-kültürel bilginin, Hazarlar hususunda geçtiği saptanmıştır. Bunun en temel sebebi bilindiği üzere Hazar ülkesinin sınırlarının Bizans'a uzak olmasından dolayıdır. Hazar ülkesi hakkındaki bilgiler sadece Cherson ve Bosporus bölgesi ile Kafkasya üzerinden Bizans'a ulaşmaktadır. Bundan dolayı kaynaklarda onlar hakkında ulaşılan bilgilerin büyük bir çoğunluğu siyasi ve askeri ilişkilerle ilgilidir.

Bu başlık altında, Hazar-Bizans siyasi ve askeri ilişkileri ele alınacak olup, bu bağlamda konu üç alt başlık altında incelenecektir. Bunlar sırasıyla; erken dönem Hazar-Bizans ilişkileri, orta dönem Hazar-Bizans ilişkileri ve geç dönem Hazar-Bizans ilişkileri olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırmanın tercih edilmesinin sebebi, Hazar-Bizans ilişkileri konusunda kaynaklardaki bilgilerin doğrusal olarak artmamasından kaynaklanmaktadır. Bazı hanedanlar veya imparatorlar döneminde kaynaklarda onlar hakkında çok büyük veriler elde edebilirken, bazı dönemlerde onlar hakkında bilgi bulmak neredeyse imkansıza yakındır. Bunun nedeni, Bizans'ın dış politikasının çıkar ilişkisi üzerine kurulmuş olmasından dolayıdır. Yalnızca ihtiyacı olduğu zaman ya da zorunda kaldığında Bozkır kavimleri ile temasa geçmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun Hazarlara olan ihtiyacı da zaman içerisinde giderek azaldığı için böyle bir tasnif ile incelemenin daha sağlıklı olacağı düşünülmüştür. Bu üç dönemi ele alırken Rus, Alan, Macar, Peçenek, Büyük Bulgar Hanlığı, İtil Bulgar Hanlığı, Emevî

⁵⁶² Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları*, ss.131-132.

ve Uzlar ile Hazarların arasındaki ilişkileri ilgili yerlerde ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu zikredilmiş olan toplulukların Hazar-Bizans ilişkisine etkilerinden söz edilmiştir.

2.6.1. Erken Dönem Hazar-Bizans İlişkileri

Bu dönem, Bizans imparatorluğunda, Herakleios Hanedanı dönemini kapsamaktadır. Bu dönem aralığı, İmparator Herakleios'un 624-625 yılında Hazarlar ile ilk temas kurmasıyla başlayıp, Hazarların desteklediği muhaliflerin, II. Justinianus'u öldürülmesi ile 711 senesinde son bulmuştur. Bu çalışmada ele alınan, üç dönem içerisinde, Hazarlar hakkında en kapsamlı bilgilere bu zaman aralığında ulaşılabilmektedir. Yapılan tespitler neticesinde, Hazarların bu dönem aralığının oluşmasında ve kapanmasında büyük bir rol oynadıkları gözlemlenmiştir. Hazarlar, Bizans-Sâsânî savaşlarına dahil olarak, uzun zamandır süregelen bu mücadelenin neticelenmesine katkı sağlamışlardır. Hazarlar, bu mücadelenin Bizans tarafından kazanılmasını sağlayarak, Herakleios Hanedanı'nın başlangıç aşamasında çok hayati bir rol oynamışlardır. Hazarların üstlendikleri bu rol sayesinde, Herakleios hanedanı sağlam bir temel üzerinde yükselme fırsatı bulmuştur. II. Justinianus'un tahtan indirilmesine vesile olarak yine bu dönemi sonlandırılmasında büyük bir rol oynadıkları görülmektedir. Herakleios Hanedanı'nın oluşum ve yıkılış aşamaları dışında, bu dönem aralığında Bizans ile olan ilişkileri hususunda mevcut başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Bizans kaynaklarında Hazarlar ile ilk karşılaşılması, Bizans imparatoru Herakleios'un iktidarının ikinci on yılına denk gelmektedir⁵⁶³. Bizans kaynaklarında,

⁵⁶³ Bu dönemde onların hala Batı Göktürk Kağanlığına bağlı olup olmadıkları hususunda birtakım tartışmalar mevcuttur. Dunlop'a göre Herakleios zamanında onların Göktürklerden bağımsızlık kazanıp kazanmadıkları net değildir. bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, ss.22-23.; Topsakal'a göre 630 senesinde kadar Göktürlere tabilerdir. Bkz. Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda", s.143.; Boba'ya göre yedinci yüzyılın başlarında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bkz. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs Eastern Europe in the Ninth Century*, 1967., s.41.; Karatay'a göre 640'lı yıllar dolaylarında Şad kendi kağanlığını ilan etmiştir. Bkz. Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s. 214.

Herakleios dönemi Hazar-Bizans ilişkileri hakkında bilgi veren eserlere bakılacak olursa bunlar sırasıyla; *Chronicon Bruxelense*, *Georgios Kedrenos*, *Konstantinos Laskaris*, *Nikephoros-Breviarium Historicum*, *Theophanes Confessor-Chronographia* adlı eserlerdir. Bu eserlerden *Nikephoros-Breviarium Historicum* ile *Theophanes Confessor-Chronographia* adlı eserler, yukarıda zikredilen eserlere kıyasla daha detaylı ve titiz bir şekilde olayları ele almaktadır.

Hazar-Bizans siyasi ilişkilerinin başlangıcını anlayabilmek için öncelikle kısaca M.S. 603 dolaylarında başlayan Sâsânî istilasından bahsedilmesi gerekmektedir. Bu sayede Bizans'ı, Hazarlar ile ilişki kurmaya mecbur bırakan şartlar daha iyi anlaşılacaktır. Bizans uzun bir süre Balkanlar'da, Avarlara ve onların kontrolündeki kalabalık Slav kütlelerine karşı sınırlarını korumakla meşguldü⁵⁶⁴. Bizans'ın, Balkanlar'daki bu uzun süren mücadelesi neticesinde hem aldıkları az maaştan ötürü hem de kışı Balkanlar'da mevzide geçirmek istemeyen askerler 602 senesinde Mavrikos'a karşı bir isyan başlatarak Phokas önderliğinde Konstantinopolis'e yürüdüler ve onu imparator ilan ettiler⁵⁶⁵. Mavrikos'un öldürülmesi üzerine, onun intikamını almayı bahane eden Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev, Bizans'a karşı büyük bir savaş başlatmıştır⁵⁶⁶. 603 senesinde başlayan bu istila neticesinde Sâsânî kuvvetleri Bizans'a ait pek çok mevkiyi ele geçirmiştir.⁵⁶⁷ Hatta bir Sâsânî birliğinin, Kadıköy önlerine kadar ulaştığı aktarılmaktadır⁵⁶⁸. Bu sırada Balkanlarda, Avarlar ve onlara tabi Slav topluluklarının hareketlenmeye başladığı görülmektedir. İmparator Phokas'ın, Avarlara vermiş olduğu vergiyi artırması sorunu çözmemiştir⁵⁶⁹. Görüldüğü üzere, Bizans, doğudan Sâsânîler ile batıdan Avar ve onlara tabi Slav toplulukları ile adeta kuşatılmış durumdadır.

⁵⁶⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss.76-77.

⁵⁶⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.76-77.

⁵⁶⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.78.

⁵⁶⁷ Altay Tayfun Özcan 605-610 arasında Sâsânîlerin; Mezopotamya, Suriye, Filistin, Armenia, Kapadokya, Apamea ve Edessa'yı işgal ettiklerinden söz etmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.28.

⁵⁶⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.78.

⁵⁶⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.78.

Yaşanan bu hadiseler neticesinde Kartaca'nın yöneticisi Herakleios, ordu tarafından imparator ilan edilir⁵⁷⁰. O, 610 senesinde Konstantinopolis'e gelir. Patrik Sergius tarafından taç giydirilerek imparator ilan edilmiştir⁵⁷¹. Herakleios tahta oturduğunda Bizans'ın durumu o kadar vahimdi ki, o, geçici bir süre için başkenti Kartaca'ya nakletmeyi dahi düşünmüştür⁵⁷². İmparatorluk her iki cephede de savaştığı için çok yıpranmıştır ve bu yüzden Herakleios bu düşüncededir. 611 senesinde, Sâsânîlerin batı istikametindeki ilerleyişleri kısmi olarak durdurulmuştur⁵⁷³. Lakin, Sâsânîler, 613 senesinde Bizans'ı, Antakya'da büyük bir yenilgiye uğratmışlardır⁵⁷⁴. Buna müteakip aynı yıl içerisinde Şam, Tarsus, Armenia, Sâsânî kuvvetlerinin eline geçmiştir⁵⁷⁵. Sâsânîler, 614 senesinde Kudüs'ü ele geçirerek, "Kutsal Haç"⁵⁷⁶ kendi ülkelerine götürdüler. 615 senesine gelindiğinde, Konstantinopolis hem Sâsânîler tarafından hem de Avar tarafından saldırıya uğramaktaydı⁵⁷⁷. 619 senesinde Avarlar ile anlaşılan imparator Herakleios batı cephesindeki ordusunu, doğuya kaydırma fırsatı buldu⁵⁷⁸. 619 senesinde Mısır, Sâsânîler tarafından işgal edildi⁵⁷⁹. İmparatorluk için önemli bir tahıl kaynağı olan Mısır'ın elden çıkması, Herakleios'un izlemiş olduğu politikada adeta bir kırılma noktası teşkil edecektir.

Bu zamanda kadar savunma pozisyonunda kalan ve bir takım hazırlık faaliyetlerinde bulunan Herakleios, artık 620'den sonra daha agresif bir tutum içerisinde. 622 senesinde Armenia bölgesinde Şahrabaz isimli Sâsânî komutanını bozguna uğrattır⁵⁸⁰. Aynı yıl içerisinde Avarların anlaşmayı bozup Konstantinopolis'e

⁵⁷⁰ *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.29.

⁵⁷¹ Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019., s.33.

⁵⁷² Georg Ostrogorsky, *Byzantine Empire in the World of Seventh Century*, *Dumbarton Oaks Papers*/13, 1959, s.9. (ss.3-21); Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s.34.; İ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.157-158.

⁵⁷³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.88.

⁵⁷⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.88.

⁵⁷⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.88.

⁵⁷⁶ Hazreti İsa'nın çarmığa gerildiği haç.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.88.

⁵⁷⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.88.

⁵⁷⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss.93-94.; Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s.35.

⁵⁷⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.89.; Işın Demirkent, "Herakleios", TDV İslâm Ansiklopedisi, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/herakleios>, 24.12.2024 tarihinde erişildi.).

⁵⁸⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss.94-95.

saldırması⁵⁸¹ neticesinde, geri dönerek onlara verdiği vergi miktarını artırarak, sulhu tekrardan sağlamıştır. 623 senesine gelindiğinde Lazkia bölgesi üzerine sefere çıkar⁵⁸². Sırasıyla aynı sene içerisinde, Dvin'i ve Gence'yi alır⁵⁸³. Kutsal Haçın intikamını almak için buradaki Zerdüş mabedini tahrip ettiğini kaynaklar yazmaktadır⁵⁸⁴. 5000 kadar Sâsânî esiri ile birlikte, 623 senesinde kışı geçirmek için Lazkia'ya yönelir⁵⁸⁵. Bölgedeki Abaza ve Gürcülerden ordusuna asker topladığı bilinmektedir⁵⁸⁶. 623-624 senelerinde, Armenia bölgesinin hâkimiyeti için Sâsânîler ile çeşitli muharebelere giriştiği bilinmektedir⁵⁸⁷. 625 senesinde, imparator Herakleios, Kilikya bölgesi üzerinden Sâsânî topraklarına sızmayı denemiştir. Ancak, bu başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁵⁸⁸. Muhtemelen bu mücadeleler neticesinde, Kafkasya'dan topladığı yerli Hristiyan askerlerin yeterli gelmediğini görmüş olmalıdır⁵⁸⁹. Bu sırada 624-625

⁵⁸¹ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, 'de Avarların ve Perslerin Bizans kıtlık ve veba ile uğraşırken saldırdığı yönünde bir bilgi geçmektedir. Ancak net tarih belirtmez 619 veya 622 senesini kastediyor olabilir. Metnin gidişatında dolayı muhtemelen 622'deki Avar saldırısı kastediliyor olmalıdır. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; *Short History*'de diğer kaynaklarda karşılaşmadığımız bir bilgi daha geçmektedir. Sâsânîler üzerine giderken eşini de yanına almış ve Herakleios adlı bir oğlu olduğu konusunda bilgi verir. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Ancak Herakleios adlı oğlu daha Kartaca'dan, Konstantinopolis'e gelmeden önce doğmuştur. Bkz. Demirkent, "Herakleios".

⁵⁸² Nik'de Lazkia üzerine sefere çıktığı bilgisi geçmektedir. Amacı Lazkia bölgesi üzerinden Pers topraklarına saldırmak olduğu yazar. Muhtemelen Kafkaslar üzerinden Armenia bölgesine gelen Pers saldırılarını önlemek için olmalıdır. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae'da onun Karadeniz üzerinden gemilerle sefere çıktığı bilgisi yer almaktadır. Bkz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.719.; Ostrogorsky ise Armenia bölgesine gittiğini söyler. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss.93-95.

⁵⁸³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.95.; Demirkent, "Herakleios".

⁵⁸⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.95.; Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s.36.

⁵⁸⁵ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s. 29.

⁵⁸⁶ Georgios Kedrenos' Türklerden ve diğer halklardan asker toplandığı aktarılmaktadır. Eğer burada kastedilen elçi ile gelen askerler değilse yazar kronolojik bir hata yapmış olmalıdır. Bkz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.719.; Theophanes the Confessor, s.186.; Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s. 31.

⁵⁸⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.95.

⁵⁸⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.95.

⁵⁸⁹ Theophanes Confessor, a.g.e.'de Lazlar ile Abhazlar'ın korkuya kapılmaları neticesinde Bizans ile olan ittifaklarını bozarak ülkelerine döndükleri hususunda bir bilgi geçmektedir. Bkz. Theophanes the Confessor, s.186.

yıllarında II. Hüsrev, Sâsânî topraklarında zorunlu askerlik uygulaması başlatır⁵⁹⁰. 625 dolaylarında II. Hüsrev, Sarbaros adlı komutanını Avarlar ve Slavlar arasında bir ittifak oluşturarak Konstantinopolis'i kuşatması için gönderir⁵⁹¹. Bu hadiseler yaşanırken, Herakleios ordusunu güçlendirmek için müttefik arayışına girer. Çünkü başkenti korumak için ordusunu üç ayrı kola ayırmak zorunda kalmıştır. O, ilk kolu kuşatma altındaki Konstantinopolis'e yollar. İkinci kolu kardeşi Theodore'nin emrine vererek, Sâsânî komutanı Sain ile savaşması için gönderir⁵⁹². Kalan askerlerle⁵⁹³ ile birlikte Herakleios ise 624 senesi sonu ile 625 senesi başlarında kışı geçirmek için Lazkia'ya gelerek Hazarların yöneticisine⁵⁹⁴ elçi gönderir⁵⁹⁵.

Bu giden elçi yanında götürdüğü hediyeleri Hazarlara sunar ve Hazarlardan yardım sözü alır⁵⁹⁶. 625- 626 dolaylarında Kağandan sonra ikinci sırada yer alan

⁵⁹⁰ Theophanes Confessor'da geçen bir bilgiye göre; bu zorunlu askerlik uygulaması neticesinde ülkedeki hür, köle, yerli ve yabancı herkes silah altına alındığını kaydeder. Bu toplanan askerler Sain'in emrine verilir. Ayrıca ona Sarbaros'un ordusundan 50.000 ek asker daha vermiştir. Bkz. Theophanes the Confessor, s.138.

⁵⁹¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss.95-96.; Avarlar bu sırada şehrin surlarına kadar ilerlemişlerdir. Kaynaklarda onların surlara kadar olan bölgeyi yağmaladığı anlatılmaktadır. Bkz. Constantinos Laskares, *Anekdotos Synophis Historion*, ss.58-59.

⁵⁹² Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.727; Hatice Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s.138.

⁵⁹³ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.727; Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler*, s.138.

⁵⁹⁴ Muhtemelen Yabgu Kağan olmalıdır. Ancak Bizans kaynakları bu hususta bir isim zikretmez.

⁵⁹⁵ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.727; Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler*, s.139.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.727.; *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.29.; *Georgii monachi chronicon*, s.670.; Constantinos Laskares, *Anekdotos Synophis Historion*, ss.58-59.

⁵⁹⁶ Açıkça elçi gönderilmesi ve hediye teatisi sadece Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, de geçmektedir. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Dunlop Kalantaklı Movses'in vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak Hazarların bin kişilik bir birliği elçi ile birlikte yolladıklarını aktarır. Bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, ss.43-44.; Özcan'da yine Movses'den bir aktarımla Tong'yabgu'nın bin kişilik bir birliği elçi Andre ile yolladığını söyler. Bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s.39.; Ancak Movses'in aktardığı elçi Andre ismi ve bin kişilik bir birliği yollanma hadisesi Bizans kaynaklarında geçmemektedir.

kumandanları⁵⁹⁷ Ziebel⁵⁹⁸ önderliğinde Hazar kapılarını aşarak Adraigan⁵⁹⁹ topraklarına saldırdılar⁶⁰⁰. Kasaba ve köyleri yağmalayarak ve esirler alarak Tiflis’e doğru ilerlediklerini kaynaklar aktarmaktadır⁶⁰¹. Bu sırada Herakleios’da, Hazarlara doğru Lazkia topraklarında ilerler ve Tiflis önlerinde Ziebel ve Herakleios buluşurlar⁶⁰².

⁵⁹⁷ Aydın onun Yabgu ünvanlı olduğunu söyler bkz. Aydın, Bizans Kaynağı Theophanes Confessor’un Kroniğinde Türkler, s.139

⁵⁹⁸ Georgius Cedrenus’da “Ζεβεήλ” bkz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.728; Nikephoros’da Türk “Τούρκ” şeklinde bir adlandırma geçmektedir. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Theophanes’de “Ζιέβηλ” şeklinde geçmektedir. Bkz. Theophanis, *Chronographia*, s.316.; Sebeos’da “Çepetuks” şeklinde geçmektedir. Bkz. Sebeos, *Herakleios Tarihi*, s.59.; Kalankatlı Moses’de “Cebu Kağan” şeklinde geçmektedir. Bkz. Moses, *Alban Tarihi*, ss.160-161.; Bu adlandırmanın diğer formları için bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, ss.37-38.

⁵⁹⁹ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.727.; Theophanes the Confessor, s.189.; Azerbaycan kastedilmektedir. Theophanes the Confessor, s.139

⁶⁰⁰ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.727.; Theophanes the Confessor, s.189.

⁶⁰¹ Onların Tiflis önlerinde buluştukları bilgisi sadece Theophanes’de geçmektedir. Bkz. Theophanes the Confessor, s.189.; Nikephoros’da onların tam buluşma noktaları verilmez. Onda sadece Herakleios’un, Lazkia bölgesinden, Hazarlara doğru gittiği bilgisi mevcuttur. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Theophanes’e göre Tiflis bu dönemde Sâsânîlerin egemenliği altındadır. Metinde bir kuşatmadan açıkça söz edilmemesine rağmen Tiflis’ten, Sâsânîlerin onları izlediği bilgisi kuşatmaya işaret etmektedir. Bkz. Theophanes the Confessor, s.189.; Kalankatlı Moses’de Herakleios ve Cebu Kağan’ın ittifak halinde Tiflis’i kuşattığını söylemektedir. Bkz. Moses, *Alban Tarihi*, ss.160-161.; Bu kuşatma hususunda ayrıca bkz. Zuckerman, “The Khazars and Byzantium- The First Encounter”, ss.180-181; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, ss.43-44.; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.162.; Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, ss. 35-38.; O Karatay, “Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar”, s. 215.; Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, s.49-50.

⁶⁰² *Georgii monachi chronicon*, s.670.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.728.; Constantinos Laskares, *Anekdotis Synophis Historion*, ss.58-59.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Theophanes the Confessor, s.189.

Nikephoros'a göre⁶⁰³ Ziebel⁶⁰⁴ ve ordusu atlarından inerek Herakleios'un önünde yere kapanarak saygılarını sunmuşlardır⁶⁰⁵. Herakleios, Avarlar ile yaşadığı hadiseden ötürü olsa gerek, eğer dost iseler atlarının üstünde de kendisini selamlayabileceklerini iletir⁶⁰⁶. Nikephoros'a göre; Herakleios, Ziebel'i kendi oğlu ilan eder⁶⁰⁷. Akabinde başındaki tacını çıkaran imparator, bu tacı Ziebel'in başına takar ve bir ziyafet düzenler⁶⁰⁸. Bu ziyafetten sonra, Herakleios, Ziebel'e çeşitli eşyalar, elbiseler ve inci küpeler hediye etmiştir⁶⁰⁹. Aynı şekilde, Ziebel'in ordusundaki asillere de inci küpe hediye edildiği hususu Nikephoros tarafından vurgulanmaktadır⁶¹⁰. Nikephoros'da diğer kaynaklarda geçmeyen bir söz/nişan hadisesinin aktarılması dikkat çekicidir⁶¹¹. Nikephoros'a göre Herakleios, Avarlar ile

⁶⁰³ Bu buluşma hadisesinin aktarımına bakacak olursak Nikephoros ile Theophanes'in anlatıları arasında büyük bir fark mevcuttur. Theophanes olayları biraz daha yüzeysel olarak ele almaktadır. Birkaç cümle ile buluşma hadisesini özetlediğini görmekteyiz. O yüzden incelemeye Nikephoros'un aktarımı üzerinden deva edilecektir.; Georgius Cedrenus'da bu buluşma hadisesi anlatılırken, Ziebel'in, imparatoru ve yanındakileri büyük bir sevinçle karşıladığı tek bir cümle ile anlatılmaktadır. Bkz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.728.

⁶⁰⁴ Nikephoros'da Türk diye adlandırılmaktadır. Biz *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae* ve *Theophanes*'in vermiş olduğu adlandırmanın kullanılması tercih edilmiştir.. Bkz. Theophanis, *Chronographia*, s.316; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.728.

⁶⁰⁵ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Bu hadise Theophanes'de farklı anlatılmaktadır. Theophanes'e göre; Ziebel, Herakleios'un yanına koşarak boynundan öper ve saygılarını sunar. Askerleri de yere yüz üstü kapanarak saygılarını sunarlar. Bkz. Theophanes the Confessor, s.189.

⁶⁰⁶ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Bunun sebebi Herakleios 617 senesinde Avarlar ile barış anlaşması yapmak için buluştuğunda, Avarlar tarafından düzenlenen bir suikast girişiminden son anda kurtulur. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss.88-89. Bundan dolayı Herakleios dikkatli davranmaktadır.

⁶⁰⁷ Bu hadise sadece Nikephoros'da geçmektedir. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶⁰⁸ Bu hadise sadece Nikephoros'da geçmektedir. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶⁰⁹ Bu hadise sadece Nikephoros'da geçmektedir. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶¹⁰ Bu hadise sadece Nikephoros'da geçmektedir. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶¹¹ Bu söz hadisesi sadece Nikephoros'da geçmektedir. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

yapmış olduğu anlaşmaların bozulmasından dolayı, Hazarlarla yaptığı anlaşmayı garantiye almak için Ziebel'e, kızı Eudokia'nın resmini gösterir⁶¹². Eğer Ziebel, düşmanları karşısında Herakleios'un yanında durursa kızını ona vereceğini söyler⁶¹³. Nikephoros'dan anlaşıldığı üzere Ziebel, resmini gördüğü Bizans Agusta'sı Eudokia'ya âşık olur⁶¹⁴. Daha sonra Theophanes'e göre 40.000⁶¹⁵ kadar bir askeri Herakleios'un emrine vererek ülkesine döner⁶¹⁶.

⁶¹² Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶¹³ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶¹⁴ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶¹⁵ Bu sayı sadece Theophanes'de geçmektedir. Bkz. Theophanes the Confessor, s.189.; Nikephoros bu husus da net bir sayı belirtmemekle birlikte sadece miktarın çok olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; *Chronicon Bruxelense*'de sadece Hazarlardan yardım alındığı belirtilir. Bkz. *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.29.; Georgius Cedrenus'a göre, ittifak işareti olarak Ziebel'in, oğlunu verdiği anlatılmaktadır. Buradan Herakleios'a verilen ordunun başındaki kişinin Ziebel'in oğlu olduğu sonucunu çıkarılabilir. Bkz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.728.; Nikephoros'a göre, Ziebel'in, bir komutan altında birçok asker teslim ettiği aktarılmaktadır. Ancak Nikephoros'da Ziebel'in bir oğlu olduğu yönünde hiçbir ibare geçmez. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Theophanes ise Ziebel'in oğlu konusunda diğerlerine göre daha detaylı bir anlatıma sahiptir. Theophanes'e göre; Ziebel, oğlunu, Herakleios ile tanıştırır. Theophanes'e göre Ziebel'in oğlu, Herakleios'un görünüşü ve bilgeliğinden etkilenmiştir. Ancak Theophanes'de de Herakleios'a verilen ordunun başında Ziebel'in oğlunun olduğu yönünde bir ibare geçmemektedir.; *Movses*'de ise "626 senesinde "Kuzeyin kağanı, Hazarların arasında şehzade unvanına göre Şad adlandırılan kardaşının oğlunun başbuğluğu altında" söz verdiği askerleri gönderir. Herakleios Hüsrev üzerine yürürken Türkân isimli Şad ile Hüsrev'in aralarında mektuplaştığı anlaşılmakta ve bunun neticesinde Türkân ülkesine geri döner. " şeklinde bir ifade geçmektedir. Bkz. Moses, *Alban Tarihi*, ss.163-165.

⁶¹⁶ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.728.; *Movses*'de Herakleios, Cebu Kağan'ın sıcaklara dayanamaması üzerine bu sene ülkesine gitmesini ve dinlenmesini söyler. Gelecek sene tekrar gelmesi için sözleşirler. Bkz. Moses, *Alban Tarihi*, ss.160-161.; Ancak *Movses*'in verdiği tarihlerde birtakım sıkıntılar mevcuttur. Çünkü bu Tiflis kuşatmasını M.S. 628 senesine tarihlendirir. Ancak kesin bir şekilde 627 senesinde Ninova muharebesinin gerçekleştiğini ve 628 senesinde ise Hüsrev'in kaçtığı Destgird'i Herakleios'un ele geçirdiği bilinmektedir. *Movses*'den yola çıkarsak 629'da ancak Ninova muharebesi gerçekleşmeli ve 630'da Destgird'e girilmelidir. Bundan dolayı *Movses*'in tarihlendirmesinde birtakım hatalar söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Demirkent, "Herakleios".

Herakleios, Ziebel'den almış olduğu bu askerlerle birlikte Sâsânîler üzerine taarruza geçer⁶¹⁷. 626 senesinde Sarbaros isimli Sâsânî komutanı Chalkedon'u kuşatmıştır⁶¹⁸. Avarlar da Herakleios ile olan anlaşmalarını bozarak Konstantinopolis'e saldırdılar⁶¹⁹. II. Hüsrev (Chosroes), Herakleios'un, Hazarlar ile ittifak yaptığını duyunca, Sarbaros isimli komutanına Hazar-Bizans ittifakından bahseden bir mektup gönderir⁶²⁰. Mektupta Sarbaros'un hızlı bir şekilde Bizans topraklarından geri dönerek Herakleios üzerine yürümesi emredilmektedir. Nikheophoros'a göre II. Hüsrev'in ordusu, Hazar-Bizans ittifakının asker sayısı karşısında duramayacak bir vaziyette idi⁶²¹. Bu mektup Bizanslılar tarafından ele geçirilerek, Herakleios'a teslim edilir. Herakleios, II. Hüsrev'in ağzından mektubu değiştirerek Sarbaros'a gönderir⁶²². Değiştirilen mektubun içeriğinde; II. Hüsrev'in, Hazar-Bizans ittifakını haber aldığı ve onlar üzerine ordu sevk ederek bu ittifakı bertaraf ettiği bilgisi anlatılmaktadır. Sarbaros'a, Chalkedon kuşatmasına devam etmesi emredilmektedir⁶²³. Anlaşılabacağı üzerine Herakleios, II. Hüsrev üzerine giderken, arkadan gelecek bir saldırıyı önlemek için böyle bir yol tercih etmiştir. Eylül ayı itibariyle Hazar-Bizans ittifakının İran üzerine taarruzu başlamıştır⁶²⁴. Burada Nikephoros ile Theophanes'in anlatımında bir farklılık söz konusudur⁶²⁵. Theophanes'de kış şartlarından ve Sâsânîlerin bitmek tükenmek bilmeyen

⁶¹⁷ *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376*, s.29.

⁶¹⁸ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, ss.729-730.

⁶¹⁹ Constantinos Laskares, *Anekdotas Synophis Historion*, ss.58-59.

⁶²⁰ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶²¹ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.; Muhtemelen o Sâsânî ileri taarruzu için ordusunun büyük bir kısmını Sarbaros önderliğindeki kuvvetlerle göndermiştir. Herakleios'un ordusuna karşı yeteri miktarda askeri Sâsânî topraklarını korumak için ayırmış olmalıdır. Ancak Bizans'ın Hazarlar ile ittifak yapması neticesinde 40.000 kişilik ekstra bir birliğin Herakleios saflarında yer alması muhtemelen II. Hüsrev'in savunma planlarını bozmuş olmalıdır.

⁶²² Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶²³ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶²⁴ Özcan'a göre 9 Ekim'de Gence'ye ulaşılmıştır. Daha sonra Nahçıvan üzerinden Urmiye'ye geçilmiştir. Urmiye üzerinden de İran içlerine girilmiştir. 12 Aralık 627'de ise Ninive muharebesi gerçekleşmiştir. Bkz. Özcan, Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya, ss.52-53.

⁶²⁵ Georgius Cedrenus'un bu husuda vermiş olduğu bilgiler Theophanes'in aktarımıyla birebir aynıdır. Kanaatimizce o bu kısmı yazarken Theophanes'den de faydalanmıştır. Bkz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, ss.729-730.

taarruzlarından dolayı Türklerin ordudan ayrıldığı anlatılmaktadır⁶²⁶. Ancak bu hususta bir bilgi Nikephoros'da geçmez⁶²⁷. 12 Aralık 627 senesinde gerçekleşen Ninive Muharebesi neticesinde, II. Hüsrev kaçmak zorunda kalır. Sâsânî komutanları, II. Hüsrev'e karşı bir tutum almaya başlayacaklardır. II. Hüsrev'in, Merdas adlı oğlunu veliaht bırakması neticesinde, en büyük oğlu Siroes taht üzerinde hak iddia eder⁶²⁸. Ve Sâsânîler de iç karışıklık dönemi başlar. Theophanes, bu iç karışıklık döneminde, Siroes'in, bir Sâsânî Komutanını, kendi saflarına çekmek amacıyla yazmış olduğu bir mektubu alıntılanmaktadır⁶²⁹. Mektuba göre; Siroes ordudaki askerlerin maaşlarını yükselteceğini, Bizanslılar ve Türkler (Hazarlar) ile barış yapacağını anlatmaktadır⁶³⁰. Nikephoros'da daha önce bilindiği üzere Herakleios, kızı Eudokia'yı, Ziebel ile evlendirmek için söz vermişti⁶³¹. Herakleios, Sâsânî topraklarında iken, sözünü yerine

⁶²⁶ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, ss.729-730.; Theophanes'de Hazarların ayrılması neticesinde imparatorun orduyu cesaretlendirmek için olsa gerek dini motifler taşıyan bir konuşma yaptığı görülmektedir. Bkz. Theophanes the Confessor, s.190.; Ancak muhtemelen bu Theophanes'in eklemesi olmalıdır.; Özcan'a göre, Hazar- Bizans ordusu 9 Ekim'de Gence'ye ulaştığında iki hafta kadar bölgede dinlenmiştir. Daha sonra Ninive Muharebesini kazandıktan sonra da tekrar Gence'ye gelerek bölgede kışlamışlardır. Bundan dolayı bu kışlama hadisesini Özcan'a göre Theophanes karıştırarak bir geri çekilme olarak aktarmıştır. Bkz. Özcan, Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya, ss.52-53.; Theophanes'e bakılırsa, kış mevsimine kadar bir mücadelenin söz konusu olduğunu görülmektedir. Ninive muharebesinin de 12 Aralık 627'de gerçekleştiği bilindiği için bu muharebeden önce bir kışlama veya geri çekilme hadisesinin mevcut olmadığı belirlenmiştir. Çünkü Herakleios'un tek başına Sâsânîler ile karşılaşabilecek bir gücü olmadığı tespit edilmiştir. Zuckerman'a göre; Herakleios, Lazkia'ya deniz yolu ile geldiği için yanında kalabalık bir ordu yoktur. Zuckerman, "The Khazars and Byzantium- The First Encounter", s.182-183 (ss.167-217); Georgios Kedrenos'un eserinde de onun deniz yoluyla geldiği bilgisi vurgulanmaktadır. Bundan dolayı Ninive muharebesi için Hazarların onun yanında olduğu tespit edilmiştir.

⁶²⁷ Muhtemelen Theophanes imparatorun başarısını daha da parlatmak için böyle bir söylem eklemiş olabilir. Çünkü Sâsânî ülkesine yürüyebilecek bir kuvveti mevcut olmadığından dolayı Hazarlar ile ittifak yapmak zorunda kalmıştır. Zuckerman'da buna benzer bir görüş ifade etmektedir. Bkz. Özcan, Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya, ss.52-53.

⁶²⁸ Theophanes the Confessor, s.192.

⁶²⁹ Theophanes the Confessor, s.192.

⁶³⁰ Theophanes the Confessor, s.192.

⁶³¹ Bu bilgiyi sadece Nikephoros'da görmekteyiz. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.64-67.

getirebilmek için, kızından gelmesini ister⁶³². Ancak Herakleios'un, Ziebel'in vefat haberini alması üzerine bu söz/nişan anlaşması iptal olmuştur⁶³³.

Görüldüğü üzere Bizans'ın, Hazarlar ile kurmuş olduğu bu ilk ittifak neticesinde, Bizans için uzun süredir sıkıntı teşkil eden Sâsânî tehdidi son bulmuştur. Sâsânî tehdidinin son bulmasıyla, Bizans tarihinde önemli bir yer tutacak olan Herakleios Hanedanı'nın da kuvvetli bir başlangıç yaptığı görülmektedir. Ancak Herakleios Hanedanı'nın sonunu getirecek olaylar silsilesinde, birazdan ele alınacağı üzere, yine Hazarların büyük bir rolü olduğu görülmektedir.

Din alt başlığı altında II. Justinianus ile Theodora'nın evlilik meselesi incelenirken, bu husustaki bazı kültürel tartışmalara yer verilmişti. Bu başlık altında daha önceden kısa bir özet geçilen II. Justinianus dönemi Hazar ilişkileri, Bizans kaynakları mukayese edilerek detaylı bir şekilde ele alınacaktır. İlk olarak Bizans kaynaklarında II. Justinianus dönemi Hazar-Bizans ilişkileri hakkında bilgi veren kaynaklar listelenecek olursa; *Chronicon Bruxelense*, *Georgios Kedrenos*, *Ioannis Zonarae-Epitomae Historiarum*, *Constantini Manassis-Breviarium Historiae*, *Symeon*, *Michaelis Glycae annales*, *Theodoros Skutariotes-Chronographia*, *Nikephoros-Breviarium Historicum*, *Theophanes Confessor-Chronographia*, *Ioelis-Chronographia Compendiaria*, *Nikephoros-Kronografikon* adlı eserlerde bilgi geçtiği görülmektedir. İsmi zikredilen eserlerde geçen bilgiler arasında çok büyük farklar gözükmemektedir. En kapsamlı bilgiyi veren kaynaklar ise *Theophanes Confessor-Chronographia* ile *Nikephoros-Breviarium Historicum* adlı eserlerdir.

IV. Konstantinos'un 685 tarihinde ölmesi üzerine yerine 16 yaşına yeni basmış olan oğlu II. Justinianus (685-695) tahta çıkar⁶³⁴. Ostrogorsky'e göre o bu ilk saltanatında oldukça fevri kararlar aralan bir imparatorudur⁶³⁵. Onun aristokrasiyi ortadan kaldırmaya çalışması ve külfetli inşaat faaliyetlerine girişmesi neticesinde

⁶³² Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.54-59.

⁶³³ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.64-67.; 627 senesindeki Ninive muharebesinden sonra Hazarların uzun bir süre Bizans İmparatorluğu ile temas kurmadığı bilinmektedir. Onlar 640-650 dolaylarında Batı Göktürk Kağanlığı'nın dağılmasını müteakip bağımsızlıkları ilan etmişlerdir. Bağımsızlıkları sonrası Büyük Bulgar devletini ile mücadeleye giriştiklerini Theophanes aktarmaktadır. Bkz. Theophanes the Confessor, ss.198-199.

⁶³⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.120.

⁶³⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.120.

oluşan mali yükümlülük, kendisine karşı tepki oluşmasına sebebiyet vermiştir⁶³⁶. Bunun neticesinde 695 senesinde Mavililer Partisi tarafından Leontios imparator ilan edilir⁶³⁷. 695 senesinde II. Justinianus, burnu kesilerek Cherson'a gönderilir⁶³⁸. Bu sırada Bizans'ta saltanat mücadelesinin devam ettiği görülmektedir. Leontios sadece 695-698 seneleri arasında tahta kalabilmiştir. III. Tiberius⁶³⁹, onu 698 senesinde devirerek tahta geçmiştir⁶⁴⁰. II. Justinianus'dan sonra Bizans tahtında istikrar bir türlü sağlanamamıştır.

Anlaşıldığı üzere, Konstantinopolis'teki bu taht değişikliği, II. Justinianus'un tahtını geri alma düşüncesini tekrardan filizlendirmiş olmalıdır⁶⁴¹. Kaynaklarda onun Cherson'da sürgün döneminde, bölge halkına tahtını tekrar geri alacağı yönünde açıklamalar yaptığından söz etmektedir⁶⁴². Sonuç olarak, Cherson ahalisi, III. Tiberius'un⁶⁴³ tepkisinden korktukları için, bu devrik imparatoru ölü ya da diri bir şekilde III. Tiberius'a teslim etmeyi planladıklarını kaynaklarda görmekteyiz⁶⁴⁴. II. Justinianus bu durumu fark etmesi üzerine Gotların sınırları

⁶³⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.130.

⁶³⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.131.

⁶³⁸ Bunun sebebi Bizans geleneklerine göre İmparator olacak kişinin uzuvlarının sağlam olması gereklidir. Aksi halde tahta iddiada bulunamazdı. Ancak görüleceği üzere bu II. Justinianus ile birlikte değişecektir.; *Michaelis Glycae annales*, s.518.; Zuckerman, "The Khazars and Byzantium- The First Encounter", s.194.; Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s.216.; Gömeç, "Türk Tarihinde Hazarlar", s.418.

⁶³⁹ Ostrogorsky'e göre bu kişi II. Tiberius'tur. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.132; eğer burada Türkçe çeviri sırasında bir hata olmamışsa, bir tarih karışıklığı söz konusudur. Çünkü II. Tiberius, Herakleios Hanedanı'ndan önce 578-581 tarihlerinde Bizans tahtındadır. III. Tiberius olarak adlandırdığımız kişi ise 698-705 dönemlerinde imparatorudur. J. Bury'ye göre bu dönemde tahta III. Tiberius vardır. Bkz. J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire From Arcadius to Irene (395 A. D. To 800 A. D.)*, Vol. II., Macmillan and Co, London 1889, s.342.

⁶⁴⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss.131-132.;

⁶⁴¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.132.

⁶⁴² Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, ss.778-779.; *Leonis grammatici chronographia*, s.167.; Sathas, *Mesaionike Bibliothek*, s.116.

⁶⁴³ Kaynaklarda Apsimaros olarak da geçmektedir.

⁶⁴⁴ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, ss.778-779.; Sathas, *Mesaionike Bibliothek*, s.116.

içerisinde kalan Doros adlı kaleye kaçmıştır⁶⁴⁵. Doros Kalesi'nde iken, Hazar Kağanı ile iletişime geçerek, onun ziyaret etmek için izin ister⁶⁴⁶. Hazar Kağan'ı bu istek karşısında II. Justinianus'u büyük bir hürmetle kabul eder ve kız kardeşi Theodora⁶⁴⁷ ile onu evlendirir⁶⁴⁸. Daha sonra II. Justinianus ve Theodora, Kağan'dan izin alarak Phanagoria'ya⁶⁴⁹ gelirler⁶⁵⁰.

III. Tiberius, II. Justinianus'un, Hazar Kağan'ının kız kardeşi ile evlendiğini ve Phanagoria kentine yerleştiklerini duyunca endişeye kapılarak Hazar Kağanına bir mektup gönderir⁶⁵¹. III. Tiberius, eğer kağan, II. Justinianus'u ölü ya da diri bir şekilde

⁶⁴⁵ Theophanes'de sadece Doros Kalesi'nin adı geçmektedir. Bkz. Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Doros Kalesi'nin Got topraklarında yer aldığı bilgisini biz Nikephoros'da görmekteyiz. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Ioannis Zonarae, ss.236-237.

Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, ss.778-779.; Özcan, *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu ilişkileri*, ss.49-50.

⁶⁴⁶ Baştav'a göre Kırım'daki Gotlar onu bölgenin hâkimi olan Kağan'a zorla teslim etmişlerdir. Ancak Baştav bu bilgiye hangi kaynaktan ulaştığını belirtmez. Bizans Kaynaklarında böyle bir bilgi geçmemektedir. Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", s.142.

⁶⁴⁷ İrine alt başlığı altında ve Theodora alt başlığı altında bu ismin ihtimalleri tartışılmıştır. Ayrıca onun hakkında daha fazla bilgi alınmak istenirse bkz. 2.5.2. *Evlilik Yolu İle Din Değiştirme*.

⁶⁴⁸ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Ioannis Zonarae, ss.236-237. *Chronicon Bruxelense*, II. Justinianus dönemi hakkında bilgi veren eserler arasında en az bilgiye sahip olanıdır. Eserde Theodora adına geçmemektedir. Eserde sadece, II. Justinianus'un, Hazar Kağanının kızını aldığı yazmaktadır. Diğer incelenen eserlerde, Theodora, Kağanın kız kardeşi iken, bu eserde ise Kağanın kızıdır. *Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376.*, s.30; Ioannis Zonarae'de onun Cherson'dan kaçma hadisesi öncesi tahtta çıkma planları yaptığından bahsedilmemektedir. Bkz. *Ioannis Zonarae*, ss.236-237.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.

⁶⁴⁹ Kelç Boğazının doğu yakasında yer alan eski bir Yunan Kentidir. Muhtemelen bu dönemde Hazar hâkimiyeti altındadır.; Ioannis Zonarae'de bu yerin adı geçmez. Bkz. *Ioannis Zonarae*, ss.236-237.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.

⁶⁵⁰ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.

Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, ss.778-779.; Ioannis Zonarae'da Kağandan izin alma hadisesi ve Phanagoria adları geçmez. Bkz. *Ioannis Zonarae*, ss.236-237.

⁶⁵¹ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.779.; Constantini Manassis'de III. Tiberius tahinlerin söylemleri neticesinde Kağan ile ortak suikast planı düzenledikleri anlatılmaktadır. Bkz. Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169.; Michaelis Glycae ise Leontios'un astrologların

kendisine gönderir ise ona para ve hediyeler vereceğini söyler⁶⁵². Kağan bu teklifi kabul eder⁶⁵³. Akabinde, Kağanın, II. Justinianus’a korumalar gönderdiğini kaynaklar yazmaktadır⁶⁵⁴. Kağan’ın, II. Justinianus’un yanına korumalar yollamasının görünen sebebi, Bizans vatandaşları tarafından, ona karşı düzenlenebilecek herhangi bir saldırı karşısında II. Justinianus’u korumak içindir⁶⁵⁵. Ancak Nikephoros’da anlatıldığı üzere esasında bu korumalar, onun Phanagoria’dan kaçmasını önlemek maksadıyla gönderilmiştir⁶⁵⁶. Ayrıca Kağanın bölgedeki temsilcisi olan Papatzys’e⁶⁵⁷ ve Bosporus kumandanı Balgitzis’e⁶⁵⁸, II. Justinianus’un öldürülmesi yönünde haber yolladığı

kehanetlerinden rahatsız olduğu için böyle bir işe giriştiğini söylemektedir. Ancak burada bir anakronizm söz konusudur. Çünkü bu hadise III. Tiberius’un döneminde yaşanmıştır. bkz. *Michaelis Glycae annales*, s.518.

⁶⁵² Theophanes’de bu hadise daha yumuşak bir dille anlatılmıştır. Karşılıklı anlaşma izlenimi verir. Bkz. Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Ancak Nicephoros’da III. Tiberius’un, Kağan’a tekrar tekrar baskı yaptığı ibaresi geçmektedir. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.779.; Ioannis Zonarae, ss.236-237.; Michaelis Glycae II. Justinianus’un Hazarlara kaçması ve evlilik mevzularından bahsetmemektedir. Eserinde sadece Leontios’un Kağan ile anlaştığı anlatılmaktadır. Ancak burada bir anakronizm söz konusudur. Çünkü bu hadise III. Tiberius zamanında gerçekleşmiştir. Bkz. Michaelis Glycae annales, s.518.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.

⁶⁵³ Theophanes’de, Kağan’ın bu teklifi kabul ettiği yazmaktadır. Theophanes’e göre, gönüllü bir kabul gibi gözükmemektedir. Bkz. Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Lakin Nicephoros’da, Kağan’ın bu isteğe mecburi olarak boyun eğdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.

Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.779.

⁶⁵⁴ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.74-75.

Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.779.

⁶⁵⁵ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.

Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.779.

⁶⁵⁶ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.

⁶⁵⁷ Bu isim sadece Theophanes’de geçer. Bkz. Theophanes the Confessor, ss.203-205; Nikephoros’da bu adı geçen kişinin II. Justinianus ile dost olan bir kabilenin reisi olduğu anlatılmaktadır. Bkz. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.

⁶⁵⁸ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.

bilinmektedir⁶⁵⁹. Babasının bir hizmetlisi sayesinde bu suikast planından haberdar olan Theodora, durumu hemen kocası II. Justinianus'a haber vermiştir⁶⁶⁰. II. Justinianus bu durum üzerine, önce dostu olan Papatzys'i yanına çağırarak yay kırı⁶⁶¹ ile boğdurur. Daha sonra Kağan'ın Boğazlardan sorumlu olan komutanı Balgitzis'i de yanına çağırarak aynı şekilde boğdurduğunu kaynaklar yazmaktadır⁶⁶².

II. Justinianus, bu durumdan hemen sonra Theodora'yı babasının yanına, Hazar ülkesine gönderir⁶⁶³. Kendisi de en geç 704 yılı sonu ile 705 yılı başlarında⁶⁶⁴, Phanagoria'dan kaçarak⁶⁶⁵, Tomis denilen sahil bölgesine iner⁶⁶⁶. Daha sonra Karadeniz üzerinden, İstiros⁶⁶⁷ Nehri'nin ağız kısmına gelmiştir. Stephen adlı

⁶⁵⁹ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Ioannis Zonarae'da onların adlarını zikretmez. Bkz. Ioannis Zonarae, ss.236-237.

⁶⁶⁰ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.779.; Mitrofanov, "The Lord's gift transformed into a tiger. A hypothesis regarding the fate of the Empress Theodora of Khazaria (705–711).", ss.167-168.

⁶⁶¹ Yay kırı kullanılması dikkat çekicidir. Çünkü kılıç, bıçak vb. bir silah kullanarak daha az eforla bu kişiler öldürülebilecek iken daha çok efor sarfedilen zorlu bir yöntem seçildiği görülmektedir. Burada akıllara gelen soru acaba bu ismi geçen kişiler Hazar Hanedanı'ndan olabilirler mi? Türk kültüründe hanedanın kanının dökülmesinin uğursuzluğa sebebiyet verdiği yönündeki bir inançtan dolayı bu kişiler belki de Theodora'nın isteği doğrultusunda bu yolla idam edilmiş olabilirler. Ancak kaynaklarda bu husus hakkında bir bilgi tespit edilememiştir.

⁶⁶² Bu bilgi sadece Theophanes'de geçmektedir. Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros'da ise sadece öldürüldükleri anlatılır detay bilgi vermez. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Ioannis Zonarae'de idam edildikleri bilgisi geçmektedir. Bkz. Ioannis Zonarae, ss.236-237.; Georgios Kedrenos'da adamları öldürdüğü yazmaz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.779.

⁶⁶³ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Ioannis Zonarae, ss.236-237.; Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, s.116.

⁶⁶⁴ Bu tarihin hesaplaması, *evlilik yoluyla din değiştirme* başlığı altında detaylıca incelenmiştir.

⁶⁶⁵ Zikredildiği üzere, belki de burası, belirtilen dönemde Hazar Kağanlığı sınırları içerisinde olmalıdır. O can güvenliğinden endişe etmiş olmalıdır.

⁶⁶⁶ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Georgios Kedrenos'da sadece Phanagoria'dan kaçtığı söylenmektedir. Georgios Kedrenos

⁶⁶⁷ Tuna Nehri.

arkadaşını, Tuna Bulgarları'nın Hanı olan Tervel'e gönderir⁶⁶⁸. Stephen, Tervel'den, II. Justinianus adına yardım talep eder. Ona, çok sayıda hediye ile II. Justinianus'un kızıyla evlenmeyi vaat etmiştir⁶⁶⁹. Tervel'inde desteği ile Ağustos 705 senesinde tahtını geri alır⁶⁷⁰. Daha sonra II. Justinianus, tahtan indirilmesine sebep olan kişilere karşı bir takım intikam faaliyetlerine girişmiştir⁶⁷¹.

II. Justinianus tahtını geri aldıktan sonra eşi Theodora'yı, Hazar ülkesinden geri getirmek üzere bir donanma kuvveti gönderir. Ancak bu filo, Hazar ülkesine ulaşmadan batır. Bunun üzerine Nikephoros'da geçmeyen lakin, Theophanes tarafından bize aktarılan bir mektup ile karşılaşmaktayız. Hazar Kağan'ı yaşanan bu olay sebebiyle, II. Justinianus'a hakaret içerikli bir mektup yollamıştır.

Mektupta Kağan, II. Justinianus'a; *“Ey ahmak! Eşini iki ya da üç gemiyle, bu kadar büyük sayıda ölüme sebebiyet vermeden alıramaz mıydın? Sen onu savaşıla mı alacağını düşündün? İşte, bir de oğlun dünyaya gelmiştir. Adamlarını gönder de onları alıp götürsünler!”*⁶⁷² der. Daha sonra eşi Theodora ve oğlu Tiberius ile birlikte 705 senesinde taç giyer⁶⁷³.

Eşi ve oğlu ile ortak imparator olarak tahta çıktıktan⁶⁷⁴ sonra, II. Justinianus, Cherson halkının, kendisini III. Tiberius'a teslim etmeyi planladığını hatırlar. Bunun neticesinde onlara karşı bir takım intikam faaliyetlerine giriştiği kaynaklarda

⁶⁶⁸ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Ioannis Zonarae'da kendisinin gittiği bilgisi geçmektedir. Bkz. Ioannis Zonarae, ss.236-237.

⁶⁶⁹ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Hediye telatisi hakkında bilgi vermemektedir Bkz. Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.169.

⁶⁷⁰ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.; Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, s.170.; Ioelis chronographia compendiaria, s.49.; Baştav, “Hazar Kağanlığı Tarihi”, s.143.

⁶⁷¹ Theophanes the Confessor, ss.203-205.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.100-105.;

⁶⁷² Theophanes the Confessor, s.208.; bu metnin aynısı Georgios Kedrenos'da da geçmektedir. Bu metinden ve önceki yazılardan yola çıkarak Georgios Kedrenos'un eserinin bu bölümünün Theophanes Confesor'dan kopyalandığı söylenebilir. Bkz. Georgios Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.781.

⁶⁷³ Ioannis Zonarae, ss.236-237.; *Leonis grammatici Chronographia*, s.169.

⁶⁷⁴ Sathas, *Mesaionike Bibliothek*, s.117.

anlatılmaktadır⁶⁷⁵. Bu bilgiye farklı bir perspektiften bakılacak olursa, malum olduğu üzere, II. Justinianus tahtını geri almak için bir isyan başlatmıştı. Bu isyan hadisesi sırasında, Kırım bölgesindeki bazı topraklar Bizans egemenliğinden çıkmıştır. Anlaşıldığı üzere, esasında o bu toprakları tekrardan geri almak istemektedir⁶⁷⁶. Nikephoros'a göre yaklaşık 100.000⁶⁷⁷ kişilik bir ordu toplayarak 710 senesinde Cherson'a gönderir⁶⁷⁸. Bu filonun komutanı Stephan'idi⁶⁷⁹. II. Justinianus ayrıca Cherson'a vali olarak Helias adlı bir kişiyi atamıştır⁶⁸⁰. Şehirde hiç kimsenin hayata kalmaması hususunda komutanlarına emir verdiği kaynaklarda yazmaktadır⁶⁸¹. Stephen isimli komutanı, esir alındığı söylenen bir grup çocuk hariç herkesi öldürür⁶⁸². Hazarların Cherson valisi olan Toudounos'u ve ilk vatandaş olarak adlandırılan Zoilos ile kırk adet tanınmış esiri, II. Justinianus'a göndermişlerdir⁶⁸³. Hazarların bölgede bir valisinin/Tudun'unun bulunması, bu bölgenin, Hazarların eline geçtiğinin bir işaretidir. Görüldüğü üzere II. Justinianus, Hazarlara kaybetmiş olduğu Cherson gibi önemli bir liman kentini geri almaya çalışmaktadır⁶⁸⁴. Geri kalan tanıtılmış sözü geçen

⁶⁷⁵ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, ss.782-783.; Ioannis Zonarae, ss.240-241.

⁶⁷⁶ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.54.

⁶⁷⁷ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.;

⁶⁷⁸ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, ss.782-783.

⁶⁷⁹ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁶⁸⁰ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁶⁸¹ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Ioannis Zonarae, ss.240-241.

⁶⁸² Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Georgios Kedrenos, Helias ismini vermeden bu olayı anlatır. Bkz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, ss.782-783.; Ioannis Zonarae'de, Helias isminden bahsetmez. Bkz. Ioannis Zonarae, ss.240-241.; Sathas, *Mesaionike Bibliotheka*, s.118.

⁶⁸³ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Özcan, *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu ilişkileri*, s.56.; Gömeç, "Türk Tarihinde Hazarlar", s.418.; Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi"; ss.143-144.

⁶⁸⁴ Özcan ayrıca II. Justinianus'un Phanagoria kentini alma niyetinde olduğunu da söylemektedir. Ona göre II. Justinianus kırım yarımadasından Hazarları komple atma niyetindedir. Bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.54.

kişiler ile soylu kişileri çeşitli yollar ile öldürürler⁶⁸⁵. Açıkçası II. Justinianus'un niyeti burada kendisine karşı gelebilecek bir güç odağı bırakmamaktır. Stephen'ın esir alındığı çocukları öldürmemesi üzerine, II. Justinianus, onu derhal geri çağırır⁶⁸⁶. Ekim ayında Cherson'dan ayrılan Stephan'ın donanması denize açıldığında bir fırtınaya yakalandı ve 73.000 kadar kişi yaşanan bu gemi enkazında hayatını kaybetti⁶⁸⁷. II. Justinianus bu yaşanan hadiseden sonra bölgeye bir filo daha gönderir⁶⁸⁸. Bu filonun hangi kent için gönderildiği net değildir⁶⁸⁹. Bir filo gönderildiğini haber alan bölgenin ileri gelenleri Hazar Kağan'ına bir elçi göndererek, Kağan'dan kendilerini korumasını isterler⁶⁹⁰. Bu sırada II. Justinianus'un Cherson'a vali olarak atadığı Helias ve sürgündeki Bardanes'inde⁶⁹¹ II. Justinianus'a isyan ettiği görülmektedir⁶⁹².

II. Justinianus, Cherson ve Kırım bölgesindeki kaybettiği hâkimiyetini tekrardan tesis edebilmek için, Hazarların desteğini alması gerektiğinin farkına varmıştır. Aradaki bozuk ilişkileri düzeltmek amacıyla Konstantinopolis'de tutulan Tudunos ve Zoilos'u içinde yaklaşık 300 kadar asker bulunan filo ile birlikte

⁶⁸⁵ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁶⁸⁶ Theophanes'de bu ad geçmez bkz. Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁶⁸⁷ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Ioannis Zonarae'de kişi sayısı hakkında bir bilgi yoktur. Bkz. Ioannis Zonarae, ss.240-241.; Özcan'a göre, Konstantinopolis'e dönmek için değil, Phanagoria'yı fethetmek için denize açılmıştır. Bu fırtına hadisesi de bu sırada gerçekleşmiştir. Bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.55.

⁶⁸⁸ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁶⁸⁹ Özcan'a göre Kırım'daki birçok kenti kapsamaktadır. Bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.55.

⁶⁹⁰ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, s.45.

⁶⁹¹ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Özcan'a göre kıyıdaki birçok kenti kapsamaktadır. Bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.55.

⁶⁹² Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

gönderir⁶⁹³. Cherson'a gelen filodaki Patrik George ve John isimli kişilerin görevi isyancılar ile konuşup Helias'ı teslim almaktır⁶⁹⁴. İlk başta reddedilen bu görüşme talebi daha sonradan kabul edilir⁶⁹⁵. Ancak kalenin içine alındıkları anda, isyancılar tarafından ismi geçen iki kişi öldürülür⁶⁹⁶. Cherson Şehri kapısının önünde bekleyen 300 Bizans askeri ile Tudunos ve Zoilos isyancılar tarafından Kağan'a gönderilir⁶⁹⁷. Bilinmeyen bir sebepten ötürü Tudunos'un, Kağan'a giderken ölmesi üzerine Hazarlar 300 Bizans askerini öldürürler⁶⁹⁸.

Bu hadise üzerine Cherson ahalisi Bardanes'i imparator ilan ederler⁶⁹⁹. Bardanes'in imparator ilan edilmesini duyan, II. Justinianus, Mauros komutasında bir donanmayı Cherson'a gönderir. Bu gönderilen donanmada koç başı ve çeşitli kuşatma silahları da mevcuttu⁷⁰⁰. II. Justinianus, Mauros'dan kendisini sürekli bilgi vermesini ve Cherson kentinde kimseyi sağ bırakmamasını⁷⁰¹ ister. Kaynaklarda Bardanes'in, Kağan'ın yanına kaçtığı aktarılmaktadır. Ancak bu hadise Mauros'un kuşatması sırasında mı yoksa önce mi kaynaklarda açık değildir. Mauros'un, Cherson'daki bazı kuleleri yıktığını Theophanes aktarmaktadır. Cherson kuşatma altındayken yardımına Hazar ordusunun yetiştiği görülmektedir. Kuşatmada başarısız olan Mauros, II. Justinianus'un öfkesinden korktuğu için Chersonlular ile anlaşma yapar. Bu anlaşma neticesinde, Mauros ve askerleri de isyancılara katılmıştır. Bardanes'in adını Philippikos olarak değiştirip imparator ilan ederler. Daha sonra Hazar Kağanından

⁶⁹³ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁶⁹⁴ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁶⁹⁵ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁶⁹⁶ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁶⁹⁷ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁶⁹⁸ Özcan'a göre bu 300 asker "Tudun'un ruhu için" öldürülmüştür. Bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.57.

⁶⁹⁹ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.783.

⁷⁰⁰ Theophanes the Confessor, ss.209-215; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.783.

⁷⁰¹ Sathas, *Mesaionike Bibliothke*, s.118.

kendisine sığınmış olan Bardanes'i isterler⁷⁰². Ancak Kağan onlara güvenmediği için Bizans ordusuna yemin ettirir ve adam başı birer nomisma/altın alır⁷⁰³.

II. Justinianus, Mauros'dan haber gelmeyince Tervel'den bir kez daha yardım ister. Tervel'den aldığı 3000 kişilik bir destek aldığını Nikephoros aktarmaktadır⁷⁰⁴. Durumdan haberdar olmak için Sinop'a geldiği sırada Philippikos'un donanmasını görür. Onlardan önce Konstantinopolis'e yetişmeye çalışsa da başarılı olamaz. Philippikos'un askerleri hiçbir direnişle karşılaşmadan şehre girerler ve Tiberius'u öldürürler⁷⁰⁵. Daha sonra da II. Justinianus'u yakalayıp kafasını keserek Roma'ya kadar gönderirler⁷⁰⁶.

2.6.2. Orta Dönem Hazar-Bizans İlişkileri

Bu başlık altında V. Konstantinos ile Hazar Kağanı'nın kızının evlenmesi, İmparator Theofilos dönemi ile VI. Leon dönemlerindeki Hazar-Bizans ilişkilerini ele almaya çalışılmıştır. Bu dönemi anlatırken kaynaklarda geçen Emevî Halifeliği ile Tuna Bulgarları hakkındaki bilgileri de olaylar içerisinde ele almaya çalıştık. Şunun belirtilmesi gerekir ki 775-912 arasındaki kaynaklar detay bakımından Herakleios Hanedanı dönemi kaynaklarına kıyasla Hazarlar hakkında daha az bilgi aktarmaktadır. Bunun temel sebebi Emevî ve sonra Abbasi halifeleri ile olan mücadeleler sebebiyledir. Bu dönem hakkında bilgi veren Bizans kaynakları, bu konulara yoğunlaşmışlardır.

⁷⁰² Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.783.

⁷⁰³ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.783.

⁷⁰⁴ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.

⁷⁰⁵ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.784.; Özcan, *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu ilişkileri*, s.60.

⁷⁰⁶ Theophanes the Confessor, ss.209-215.; Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ss.106-112.; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae, s.784.; Leonis grammatici'de onun başının İskitlere yollandığı yönünde bir bilgi geçmektedir. Muhtemelen, burada kastedilen Tuna Bulgarları olmalıdır. Bkz. *Leonis grammatici Chronographia*, s.169.; Abbasoğlu, *Bizans dönemi'nde Kherson*, s.27.

II. Justinianus'un 711 senesinde tahtan indirilmesinden sonra yaklaşık olarak 19 yıl kaynaklarda Hazar-Bizans siyasi münasebetleri hususunda bir bilgi geçmez. Onların arasındaki ilişkilerin bozulmasının temel sebebi, Cherson meselesinden kaynaklı olsa gerektir. Muhtemelen II. Justinianus sonrası, Cherson için Hazarlar ile yapılan mücadele unutulmamış olmalıdır. Ancak bu hususta kaynaklarda mevcut bir bilgi olmadığı için söylenecekler yorumdan ileri gitmemektedir.

711 senesinde Emevîlerin, Konstantinopolis kuşatması sırasında Hazarların Armenia bölgesine bir sefer düzenledikleri bilinmektedir⁷⁰⁷. Ancak onların birbirleri ile iletişim halinde olduklarına dair mevcut bir bilgi yoktur⁷⁰⁸. *Theophanes Confessor*'da biz Hazarlar ile Emevîler arasında Kafkasya bölgesi için birtakım mücadeleler olduğu görülmektedir. Muhtemelen bu başarısız Konstantinopolis kuşatması neticesinde, batı yönündeki ilerleyişlerini tehdit eden bir gücün arkalarında kalmasını istemediklerinden olsa gerek, Emevîlerin yönünü Kafkaslara çevirmiş olmalıdır.

Theophanes Confessor bize bu hususta 728/729 dolaylarında yani III. Leon'un tahta olduğu dönemde Mesleme⁷⁰⁹ adlı Emevî komutanının Kafkas dağlarını aşarak Hazarlara saldırdığından bahsetmektedir⁷¹⁰. Yine III. Leon döneminde 730/731 senesi dolaylarında Mesleme'nin tekrardan Türkiye'ye⁷¹¹ saldırdığı ancak korkarak geri çekilmek durumunda kaldığını *Theophanes* anlatmaktadır⁷¹². Korkarak kaçtı ifadesinden kasıt Hazarlar tarafından bozguna uğratılmasına bir işarettir.

Hazarlar, Kafkasya'da Emevîler ile mücadele ettiği sırada, Bizans imparatoru III. Leon 730 senesi dolaylarında Hazarlar'a bir elçi göndererek iki hanedan arasında

⁷⁰⁷ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.62.

⁷⁰⁸ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.62.

⁷⁰⁹ Mesleme bin Abdülmelik.

⁷¹⁰ *Theophanes the Confessor*, s.223.; Savaş Alan bölgesinde gerçekleşmiştir. Bkz. Hasan Kurt, "Mesleme B. Abdülmelik", TDV İslâm Ansiklopedisi, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/mesleme-b-abdumelik>, 27.12.2024 tarihinde erişildi.); Bu savaş, çamur hadisesi olarak da bilinmektedir. Mesleme kötü hava şartlarından dolayı çok fazla ilerleyemez. Daha fazla bilgi için bkz. Dakukî, "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", s.99.; Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s.216.; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.77.

⁷¹¹ Türkiye ifadesi ile Hazar toprakları kastedilmektedir. Bkz. *Theophanes the Confessor*, ss.223-224

⁷¹² *Theophanes the Confessor*, ss.223-224

evlilik yolu ile ittifak kurmak istediğini söyler⁷¹³. Esasında bu evliliğin amacı kaynaklarda yazmasa da Hazarların askeri gücünden faydalanmak olduğu aşıkardır.

Yaklaşık 732-733 senesinde III. Leon'un oğlu V. Konstantinos ile Hazar Kağanının kızı evlenirler⁷¹⁴. Hazar kağanının kızı Hristiyanlığı kabul eder ve İrine adını alır⁷¹⁵. Kaynaklar onun dindarlıkta öne çıktığından ve kutsal yazıyı öğrendiğinden bahsetmektedir. İrine hakkında daha fazla bilgi için bkz.2.4.5. *İrine*. V. Konstantinos ile İrine'nin 18 yıl sonra çocukları IV. Leon dünyaya geldi⁷¹⁶. Bu kadar geç olmasının muhtemelen sebebi evlendiklerinde her ikisinin de küçük olmasından kaynaklıdır⁷¹⁷. 750 yılı dolaylarında, V. Konstantinos ile İrine'nin çocukları olan Leon dünyaya gelmiştir⁷¹⁸. Kaynaklarda onun Hazar bir anneden doğmasından dolayı "Hazaryadan"⁷¹⁹ Leon / Hazaryalı Leon" diye anılmaktadır⁷²⁰.

Muhtemelen III. Leon evlilik yolu ile sağladığı bu ittifaktan, istediği askeri desteği alamamış olmalıdır. Çünkü 737 senesinde Emevîlerin, Azerbaycan valisi Mervân, Derbend'i aşırp Hazar başkentine yürür⁷²¹. Zor durumda kalan Kağan barış anlaşması yaparak rivayete göre İslamiyet'i kabul etmiştir⁷²².

⁷¹³ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.63.

⁷¹⁴ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.63.; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.79.; Mitrofanov'a göre bu tarih 730-732 yılları arasındadır. Bkz. Andrey Mitrofanov, "The Lord's gift transformed into a tiger", s.166.; Tanyu bu tarihin 732 senesi olduğunu söyler. Bkz. Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, ss.43-44.

⁷¹⁵ *Ioannis Zonarae epitomae historiarum*, s.236.; *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae*, s.800.; Theophanes the Confessor, ss.224-225.

⁷¹⁶ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.63.

⁷¹⁷ *Anecdota Bruxellensia*, a.g.e., s. 32.; Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.63.

⁷¹⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.163.; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, ss.69-70.; TAŞAĞIL, "Hazarlar"; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.15.

⁷¹⁹ Hazar kökenki bir anneden doğduğunu vurgulamak için böyle kullanılmıştır.

⁷²⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.163.; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, ss.69-70.; TAŞAĞIL, "Hazarlar"; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s.15.; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, ss.162-163.

⁷²¹ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.64.; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, ss.114-115.; Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda Sosyal ve Dinî Yapı", s.144.;

⁷²² Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.64.; ⁷²² Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s. 217.; Günay ve Güngör, *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, s.207.; Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda", s.144.; Devletşin, "Hazar Kağanlığında Dinî Durum", s.62. (ss.55-64); Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda", s.144.; Aslan, "Hazar Devleti'nde Sosyo-Kültürel Hayat", s.270.; Golden, *Hazar Çalışmaları*, ss.77-78.

Görüleceği üzere tekrardan tesis edilmeye çalışılan ilişkiler Emevîlerin, Hazar başkentine yürümeleri neticesinde başlamadan son bulmuştur. Eğer ilişkilerin 737 senesinde kesildiği varsayılırsa, bir dahaki Hazar-Bizans temasının başlaması yaklaşık 102 sene sonra İmparator Theofilos zamanında olmuştur. Yaklaşık 102 senelik dönem aralığında Bizans kaynaklarında Hazar-Bizans siyasi ilişkilerine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. İlişkilerin tekrardan başlaması bu sefer Bizans tarafından değil, Hazar tarafından gelen bir talep gibi gözükmektedir.

839 senesi bahar aylarında İmparator Theofilos'un, Abbasîler ile askeri bir hareketlilik yaşadığını kaynaklar aktarmaktadır⁷²³. Ancak her iki tarafında temkinli davranması neticesinde bir savaş yaşanmamıştır⁷²⁴. Anlaşılacağı üzere Bizans için hala Abbasî tehlikesi devam etmektedir. İmparator Konstantinopolis'e döndükten sonra, 839 senesi içinde hem Hazar Kağanından hem de Peh ünvanlı yardımcısından aynı zamanda elçiler geldiğini kaynaklar yazmaktadır⁷²⁵. Gelen bu elçiler Sarkel Kalesi'nin yapımı hususunda İmparator'dan yardım talep etmektedir. Theofilos'un gelen bu elçinin teklifini kabul ettiği görülmektedir. Çünkü Theofilos bozulan bu ilişkileri tekrardan tesis etmek ve Hazarlar sayesinde dolaylı olarak Cherson şehrindeki limanların güvenliğini sağlamayı amaçlamış olmalıdır. Bu kalenin inşa edilme sebepleri detaylıca Sarkel başlığı altında incelendiği için bu bölümde tekrar değinilmeyecektir. Ancak Bizans'ın böylesine masraflı bir işe girişmesinin sebebinin Viking / Ruslar olduğu kanaatindeyiz. Bizans bu kale yoluyla hem Hazarlar ile yeniden ilişkilerini tesis etmiş hem de Cherson kenti limanlarının güvenliğini sağlamıştır.

840 senesinde Petronas isimli kişi, imparator tarafından bu kaleyi yapmak üzere görevlendirilir⁷²⁶. 840-841 senelerinde Petronas kaleyi tamamlar⁷²⁷. Cherson hususunda imparatora verdiği tavsiyeler neticesinde 841 senesinde Cherson şehri, thema statüsüne yükseltilir ve başına Petronas atanır⁷²⁸.

⁷²³ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history, 811-1057*, ss.74-75.

⁷²⁴ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history, 811-1057*ss.74-75.

⁷²⁵ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history, 811-1057*, ss.74-75.; Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.211-212.

⁷²⁶ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history, 811-1057*, ss.74-75.

⁷²⁷ Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives". s.44.; Golden, "The Conversion of The Khazars To Judaism", s.150.

⁷²⁸ Constantine Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson", s.214.

841 senesinde Petronas'ın Cherson şehrinin başına atanması neticesinde Bizans- Hazar ilişkilerinin bozulduğuna dair kaynaklarda bir bilgi yoktur. Muhtemelen ilişkileri giderek yakınlaşmış olmalıdır. Sarkel Kalesi'nin inşaatından yaklaşık 54 yıl sonra kaynaklarda Hazar-Bizans siyasi faaliyetleri hakkında bilgi görülmektedir.

İmparator IV. Leon döneminde Tuna Bulgarlarının, Selanik üzerindeki ticari faaliyetleri engellenmekteydi. Bulgarların ticaretinin engellenmesinin temel sebebi İmparatorun Veziri olan Zaucis adlı kişinin paraya düşkün bir köleye sahip olmasından dolayındı⁷²⁹. Adı Muisikos olan bu köle, Trakyalı iki tüccar ile yakın arkadaş olması sonucunda efendisi Zaucis'i de tesirde bırakarak, Bulgarların Selanik üzerindeki ticari faaliyetlerini engellediler⁷³⁰. Bu durum üzerine I. Simeon, İmparator IV. Leon'a mektup yazarak şikayetini dile getirmiştir. Ancak Zaucis'in etkisinde kalan imparator bu olayı ciddiye almaz. Bu durum üzerine I. Simeon 894-896 yılları arasında Bizans ile ticaret sebebiyle savaşır⁷³¹. Muhtemelen 894 senesindeki ilk karşılaşmada, Bizans saflarında Hazar askerleri de yer almıştır⁷³². Kaynaklarda, IV. Leon'un saflarında savaşan Hazar kökenli askerlerin bazılarının I. Simeon tarafından yakalanarak burunlarının kesildiği aktarılmaktadır⁷³³.

Görüleceği üzere, 730 senesinde Bizans'ın, Hazarlarla olan ilişkilerini tekrardan tesis etme girişimi, Emevîlerin 737 senesinde Hazar başkentine saldırımları⁷³⁴ neticesinde sekteye uğramıştır. Bu ilişkilerin ancak, 839 senesine gelindiğinde tekrardan başladığı görülmektedir. Bu sefer ittifak teklifi Hazarlardan gelmiştir. Görünen o ki 840-841 senesinde Sarkel Kalesi'nin inşa⁷³⁵ edilmesinden sonra da bu ittifak ilişkisi artarak devam etmiştir. 894-896 yıllarındaki Bizans-Tuna Bulgar savaşlarında, Hazarların, Bizans saflarında yer aldıkları görülmektedir. Anlaşılabileceği üzere Herakleios döneminden sonra Bizans ilk defa Hazarlardan istediği askeri desteyi alabilmiştir.

⁷²⁹ Theophanes continuatus, ..., s.853.

⁷³⁰ Theophanes continuatus, ..., s.853.

⁷³¹ Theophanes continuatus, ..., s.853.

⁷³² Theophanes continuatus ..., s.853.

⁷³³ Theophanes continuatus, ..., s.853.

⁷³⁴ Günay ve Güngör, *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, s.207.

⁷³⁵ Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives, s.44.

2.6.3. Geç Dönem Hazar-Bizans İlişkileri

Bu başlık altında VII. Konstantin Porfirogennetos'un tahta çıkışından başlayarak 1016 senesindeki Hazar hâkimiyetinin son bulduğu döneme kadar olan ilişkileri ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, kaynaklarda haklarında ayrı bir alt başlık açacak kadar yeterli malzeme bulunmadığı için, Ruslar, Alanlar, Uzlar, Peçenekler ve Macarlarla olan ilişkileri, Bizans ile temaslarının etkisi bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır.

894-896 senelerindeki Hazar-Bizans ittifakının, VII. Konstantin Porfirogennetos zamanına gelindiğinde bozulmuş olduğu görülmektedir. *De Administrendo Imperio*'dan anlaşıldığı üzere kuzeydeki Karadeniz bozkırlarında dengeler değişmiştir. Bu durumun sonucunda Hazarlar, artık Bizans'ın gözünde güçlü bir müttefik olarak gözükmeyeceği anlaşılmaktadır. Hatta onlar, *De Administrendo Imperio*'da bir düşman gibi lanse edilmişlerdir.⁷³⁶

Karadeniz'in kuzeyindeki değişen dengeleri VII. Konstantin Porfirogennetos'un yazmış olduğu *De Administrendo Imperio* adlı eserde açıkça görmekteyiz. *De Administrendo Imperio*'ya göre; 889-902 arası bir zamanda⁷³⁷ Hazar-Uz ittifakı karşısında duramayan Peçenekler⁷³⁸, savaşta mağlup olmalarına rağmen Batı istikametinde ilerleyerek Lebedia bölgesine gelmişlerdir. Bu bölgede yaşayan Macarlarla savaşarak onları Atelkouzou olarak adlandırılacak yurtlarına sürdükleri görülmektedir. Daha sonra onlar artan Peçenek baskısı neticesinde isyancı Kabarlar ile birleşerek 895 senesinde Dinyester Nehri'ni geçip batıdaki yurtlarına gelirler⁷³⁹. İşte bu değişen durum karşısında görüleceği üzere Bizans'ın artık batı sınırlarını tehdit

⁷³⁶Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.65.; Karatay, "Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar", s.218.

⁷³⁷ Golden, bu tarihi 889-890 olarak kabul eder. Bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.92.

⁷³⁸ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, ss.76-77.; Akdes Nimet Kurat, "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992, s.182 (ss.175-186)

⁷³⁹ Sarkel Kalesi başlığı altında Hazar-Macar ilişkilerini detaylıca ele alındığı için tekrar ayrı bir başlık açmaya gerek duyulmamıştır.

eden unsur Macarlardır. Ve onlarla olan mücadelede daha önceden kendini kanıtlamış olan Peçeneklerle ittifakı tercih edecektir.

De Administrendo Imperio'dan anlaşıldığı üzere, Cherson şehrine çok yakın bir alanda hâkimiyetlerini tesis etmiş olan Peçenekler, Bizans ticaretinde de önemli bir role sahiptirler. İmparator için onların Rusya'da, Hazar ülkesinde ve Zichia ülkesinde ticari faaliyetlerde bulunduğu anlatılmaktadır⁷⁴⁰.

De Administrendo Imperio'da çok açık bir şekilde söylememekle birlikte, eğer Hazarlar, Cherson şehrine saldırırsa nasıl bir yol izleneceği anlatılmaktadır. VII. Konstantin Porfirogenetos, Cherson'un güvenliği için Alanlar ile ittifak yapılabileceğinden söz eder⁷⁴¹. Bu durum karşısında Hazarların iki cephede savaşamayacağını açıkça belirtir. Ayrıca o, Hazarlara karşı Uzlar ve Kara Bulgarların da kullanılabileceğini söylemesi, bu dönemde ilişkilerin düşmanca bir tavır aldığını gösterir⁷⁴².

Bu düşmanca tavır nihayetinde VIII. Konstantinos zamanında Hazarların ortadan kaldırılmasına yol açacaktır. 964 senesinde Kiev Knezi Svyatoslav ile Oğuzlar, Hazarlara saldırırlar⁷⁴³. Bu tarihten sonra küçük bir Hazar bakiyesinin Kırım'da varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. 1016 senesinde VIII. Konstantinos ile Rusların ortak harekâtı neticesinde George Tzoulas isimli son Hazar yöneticisi ele geçirildiğini kaynaklar yazmaktadır⁷⁴⁴. Böylece Kırım'daki son Hazar varlığı da ortadan kaldırılmış oldu.

⁷⁴⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.53.

⁷⁴¹ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.63.

⁷⁴² Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.65.

⁷⁴³ Osman Karatay, "Selçuk Bey ve Hazarlar: Kim Kime Ne Yaptı?", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010 Kayseri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, ss.509-510 (ss.503-511). ; Özcan, *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu ilişkileri*, ss.85-86.; Boba'ya göre bu tarih 965 senesidir. Bkz. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs Eastern Europe in the Ninth Century*, s.66.; Karatay, *İlk Oğuzlar*, s.147.

⁷⁴⁴ John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history, 811-1057*, translated by John Wortley, Cambridge University Press, New York 2011., s.336.; Özcan, *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu ilişkileri*, s.21.; Rosenthal, *Chazars*, s.6.; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.100.

2.7. Sarkel Kalesi

Bizans kroniklerinde Sarkel Kalesi hakkındaki bilgilere veren sadece üç kaynak eser vardır. Bunlar; *Theophanes Continuatus*, *Ioannes Skylitzes* ve Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogennetos'un yazmış olduğu *De Administrendo Imperio* adlı eserlerdir. İslam kaynakları başta olmak üzere dönemin diğer kaynak dillerinde Sarkel Kalesi hakkında hiçbir malumat yoktur. Sadece istisnai olarak, erken dönem bir Rus kroniği olan *İpatiyevskaya Letopis*'de⁷⁴⁵ ve *Kağan Yusuf'un İspanya Mektubunda*⁷⁴⁶, Sarkel Kalesi'nden ismen bahsedilmektedir. Diğer kaynaklarda Sarkel Kalesi'nin yapılış amacı, tarihi ve niçin yapıldığı gibi meseleler konusunda bilgi geçmemesi geç dönem Hazar tarihçiliği açısından Bizans kroniklerini eşsiz bir konuma getirmektedir.

Bizans kaynaklarında “*Tanais, Távaĩς*⁷⁴⁷” Nehri üzerine inşa edilen bu kalenin adı “*Sarkel, Σάρκελ*⁷⁴⁸” şeklinde geçmektedir. *Theophanes Continuatus* ve *De Administrendo Imperio* 'da Sarkel kelimesinin anlamına bakılacak olursa, “*Sarkel onlar arasında 'beyaz ev' anlamına gelir*”⁷⁴⁹ demektedir. Lakin *Ioannes Skylitzaes*'de Sarkel adı geçmesine rağmen bu kelimenin anlamı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Sarkel ismi ayrıca *İpatiyevskaya Letopis* ' adıyla bilinen Rus kroniğinde de geçmektedir. 965 senesinde Svyatoslav'ın adı zikredilen kronikte “*Bela Veja*” olarak adlandırılan Sarkel'i almasından bahsederken bu ismin geçtiği görülmektedir⁷⁵⁰. *Kağan Yusuf'un İspanya Mektubunda* da “*Ş-r-kil*” şeklinde geçmektedir⁷⁵¹.

⁷⁴⁵ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.146.

⁷⁴⁶ Osman Karatay eserinde Kağan Yusuf'un mektubunun çevirisini vermektedir daha detaylı bilgi için bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, ss.283-315.

⁷⁴⁷ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.; John Skylitzes, ss.74-75.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.

⁷⁴⁸ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.; John Skylitzes, ss.74-75.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.65, 183,185,187.

⁷⁴⁹ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183.

⁷⁵⁰ “*Bela Veja* = ak ev / kale” anlamına gelmektedir. bkz. Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.146.

⁷⁵¹ Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s.312.

Sarkel Kalesi'nin adının anlamının Beyaz kale olmasının sebebi muhtemelen nehir kabukları kullanılarak elde edilen kireçten olsa gerektir⁷⁵². Bu hususta kaynaklardaki yapım tekniklerini irdelemenin bizi adlandırma hususunda aydınlatacağı düşüncesindeyiz. Kalenin yapılış tekniğinden sadece *Theophanes Continuatus* ve *De Administrendo Imperio* adlı eserinden bilgi edinilebilmektedir. *Ioannes Skylitzes* kalenin inşa faaliyetleri hususunda bilgi vermez. *Theophanes Continuatus* ve *De Administrendo Imperio* da ortak husus kalenin inşasında kullanılmak için bölgede uygun taş olmadığıdır⁷⁵³. Her iki kaynaktaki bölgenin taş bakımından eksik olduğunu doğrular. Diğer bir ortak husus ise taş eksikliğini gidermek için topraktan pişmiş tuğlalar elde edilmesi meselesidir⁷⁵⁴. Her iki kaynaktaki bu kısma kadar ortak ilerlemekte, ancak kaleye adını verecek olan yapı malzemesi konusunda ayrılığa düşmektedirler. *De Administrendo Imperio*'da açıkça harç malzemesi olarak küçük nehir kabuklarının kullanıldığı görülmekteyken⁷⁵⁵, *Theophanes Continuatus*'da ise nehirdeki küçük çakıl taşlarından kireç elde edildiği yazmaktadır⁷⁵⁶. İki kaynaktaki farklı anlatılmasına rağmen her hâlükârda kaleye rengini veren maddenin kireç olduğu anlaşılmaktadır.

Kaleye rengini ve adını veren maddenin kireç olduğunu tespit edildiğine göre, hangi kaynağın daha doğru bir bilgi ihtiva ettiği meselesi ele alınmalıdır. *De Administrendo Imperio*, *Theophanes Continuatus*'a kıyasla olayları daha teferruatlı bir şekilde ele almaktadır⁷⁵⁷. Ayrıca onun vermiş olduğu bilgiyi, modern yollarla doğrulanacak olursa; nehir veya deniz kabukları yüksek oranda Kalsiyum Karbonat

⁷⁵² *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.; “Deniz kabukları yoğun olarak kireçtaşı elde edilmesinde, hayvan yemi karışımında, yol yapım malzemelerinde ve bazı kimyasal işlemlerde kullanılıyor.” Özlem Kılıç Ekinci, “Deniz Kabukları”, *Bilim ve Teknik*, S.553, Yıl 45, Tübitak, Nisan 2012 Ankara, s.38 (ss.36-41)

⁷⁵³ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.

⁷⁵⁴ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.

⁷⁵⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.

⁷⁵⁶ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.

⁷⁵⁷ *Ioannes Skylitzes*'in eseri bu konuda diğer iki esere kıyasla daha az bilgi ihtiva etmektedir. Esasında onun odak noktası Cherson Theması'nın kurulması meselesidir. Sarkel Kalesi'nin inşasını kısa bir girizgâh olarak ele alır.

(CaCO₃) içerdği bilinmektedir⁷⁵⁸. Eğer bu kabuklar birer dolgu malzemesi olarak kullanılmadıysa⁷⁵⁹, muhtemelen ısıtılarak Kalsiyum Oksit (CaO) elde edilmiş olmalıdır⁷⁶⁰. Bu elde edilen sönmemiş kireçtir. Bu Kalsiyum Oksit (CaO)'nun su ile reaksiyona girmesi neticesinde sönmüş kireç olarak bildiğimiz Kalsiyum Hidroksit Ca(OH)₂ oluşmaktadır. Beyaz renkteki bu madde günümüzde yapı malzemesi olarak kullanılmaktadır. Muhtemelen pişmiş toprak üzerine atılan beyaz renkteki kireç ya sarımsı bir görüntü vermiştir ya da zamanla sararmasından dolayı böyle bir adlandırmaya sahip olsa gerektir. Yapılan tuğlaların mukavemetini artırmak için harç malzemesi olarak da kullanılmış olabilir. Toprağın türü bilinmediği için beyaz veya sarımsı rengin buradan geldiği tahmin edilmektedir.

Etimolojik olarak da bu adlandırma ele alınacak olursa, kaynaklarda “*Sarkel*⁷⁶¹”, “*Σάρκελ*⁷⁶²” olarak geçen bu kelime diğer Proto Türkçedeki **sār* (Sarı)⁷⁶³, Pre-Türkçe **sāz*, **sārīy* (sararmak, beyazlaşmak)⁷⁶⁴, Eski Bulgara **šar* (proto- Türkçe'den geçme)⁷⁶⁵, Çuvaşça **šur*, **šurā* (Sararmak, beyazlaşmak)⁷⁶⁶ yani

⁷⁵⁸ “Deniz kabuğunun %95’ini kalsiyum karbonat kristalleri oluşturuyor.” Ekinci, a.g.m., s.39.

⁷⁵⁹ Theophanes Continuatus’a göre harç malzemesi olarak kullanılmıştır. Bundan kasıt çok açık değildir. Topraktan elde edilen tuğlalar pişirilmeden önce yapılan karışımın içine konulmuş olabilir. *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.; Günümüzde Çimentoya eklenen öğütülmüş deniz kabuklarının betonun dayanıklılığını artırdığı bilinmektedir. F.Z. Melais, K. Dorbani, N. Arabi, D. Achoura, Cement Wapno Beton, 28(2) (2023), s.77 (ss.76-91); Yapılan araştırmalar neticesinde nehir kumu yerine, kabukların dahil edilmesi çimento bazlı malzemelerin basınç dayanımı ve kuru büzülmesini üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. bkz. Wang, Xianpeng, et al. "Effect of Biological Shells Aggregate on the Mechanical Properties and Sustainability of Concrete." *Scientific Reports* 14, no. 1 (May 9, 2024): 10615., s.1. (ss.1-16)

⁷⁶⁰ CaCO₃ ısıtılınca CaO dönüşmesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Polat, Sevgi, Bahar Demiray, Berfin Tekin ve Merve Kardaş. “Kalsiyum Karbonatın Polimorfik Faz Dönüşümünün Prolin Varlığında İncelenmesi”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi* 20, sy. 5, Kasım 2020, s.889 (883-91.)

⁷⁶¹ John Skylitzes, ss.74-75.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.65, 183,185,187.

⁷⁶² *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.

⁷⁶³ Talat Tekin, “Once More Zetacism And Sigmatism”, *Central Asiatic Journal* , 1979, Vol. 23, No. 1/2 (1979), p.129 (pp. 118-137)

⁷⁶⁴ A.g.m., s.129.

⁷⁶⁵ A.g.m., s.129.

⁷⁶⁶ A.g.m., s.129.

beyazdan sarı renge dönmeyi temsil etmektedir. Ortak Türkçedeki *sāriy kelimesinden gelmektedir⁷⁶⁷. Türkçe küçültme eki (diminutive suffixes) olan +*Gil* ile birleşmesi sonucunda şu şekilde bir ses dönüşümü olmuş olabilir⁷⁶⁸ ; *sari+gil* < *sari+kil*⁷⁶⁹ < *sar+kel*. Bundan yola çıkarak sarıya çalan bir beyaz renkten söz edilebilir ki bu da üstteki yazmış olduğumuz nehir kabuğu kullanım meselesini doğrulamaktadır. Bu hususta yangın etimolojik görüş ise **sar+kil*⁷⁷⁰ kelimesinin anlamının “*Ak Kale*” olduğu yönündedir. Yapılan incelemeler ve değerlendirmeler neticesinde *-*kel* bir son ek (suffixes) olduğu açıktır. Anlamsal olarak beyazdan sarı renge dönen bir renk tonunu temsil etmektedir.

Kalenin inşa edilişi ile ilgili kaynaklarda geçen bilgilere bakılacak olursa, *Ioannes Skylitzes*’de Sarazenler (Araplar) ile Theofilos arasında bahar mevsiminin başlarında bir askeri hareketlilik olduğu lakin her iki tarafında temkinli davranması neticesinde bir savaş meydana gelmediği aktarılmaktadır⁷⁷¹. Bu olaydan hemen sonra Theofilos’a, Hazar Kağanından bir elçilik heyeti gelmiştir⁷⁷². *Skylitzae*’nin aksine, *Theophanes Continuatus*’da ve *De Administrendo Imperio*’de Hazar Hanı ve “*Peh/pech, Πῆχ*”nin aynı anda Bizans imparatoru Theophilos’a elçiler göndererek yardım talep ettikleri görülmektedir⁷⁷³. Bu elçilik heyetlerinin geliş tarihinin saptanmasında VII. Ioannes Grammatikos’un, Konstantinopolis Patriği seçildiği yılın tespitinden kaynaklı bir tartışma söz konusudur⁷⁷⁴. *Theophanes Continuatus*’da, VII. Ioannes Grammatikos’un Konstantinopolis Patriği seçildiği yıldan, hemen sonraki yıl

⁷⁶⁷ A.g.m., s.129.

⁷⁶⁸ A.g.m., s.129.

⁷⁶⁹ Bulgar Türkçesinde *Şarıkil, Ortak Türkçede ise *Sarıkil şeklindedir. Daha fazla bilgi için bkz. Golden, "Hazar ", s.156-157.

⁷⁷⁰ Peter B. Golden’a göre “*kil” Çuvaş Türkçesinde “ev” anlamına gelmektedir.

⁷⁷¹ John Skylitzes, ss.74-75.

⁷⁷² John Skylitzes, ss.74-75. İoannes Skylitzae diğer iki kaynağa kıyasla çok yüzeysel bir anlatıma sahiptir. Eserde sadece birkaç cümle ile kalenin yapıldığından bahseder. Ekseriyetle yoğunlaştığı konu kalenin inşasından sonra Cherson’daki idare sistemindeki değişikliklerdir.

⁷⁷³ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183.

Ioannes Skylitzae’den ziyade Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio* ve Theophanes Continuatus’un vermiş olduğu bilgiler daha kapsamlı ve detaylıdır.

⁷⁷⁴ Daha detaylı bilgi için bkz. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.210.

Hazar elçilerinin geldiği anlatılmaktadır⁷⁷⁵. Warren Reaegold'un, VII. Ioannes Grammatikos'un 21 Nisan 838'de patrik olduğu yönündeki hesaplaması doğru kabul edilerek 839 yılında Hazar elçilik heyetlerinin geldiği fikrindeyiz⁷⁷⁶. *Ioannes Skylitzes*'de imparatorun bahar başlarında Sarazenler'in üzerine düzenlediği seferden dönmesinden bahsedilmesinden dolayı, bu hadise yaz sonundan önce gerçekleşmiş olmalıdır⁷⁷⁷. Hazar Kağanı ve Peh'inin aynı anda elçiler göndermesi bu kalenin inşasının elzemliğinin bir göstergesidir⁷⁷⁸.

İmparator Theophilos, Hazarların talebi doğrultusunda kalenin inşası için Petronas Kamateros⁷⁷⁹ olarak bilinen Spatharonkandidatos⁷⁸⁰ ünvanlı kişiyi kalenin

⁷⁷⁵ VII. Ioannes Grammatikos'un Konstantinopolis Patriği olduğu yıl konusunda bazı tartışmalar mevcuttur. İlk görüş onun 832 yılında patrik olduğu yönündedir. Bu durumda 833 senesinde Hazar elçilerinin gelmiş olduğu varsayılmaktadır. Bkz. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.210; bu tarihlendirme daha sonradan iki revizyona uğramıştır. 1935 senesinde Venance Gmmel'in yapmış olduğu revizyona göre 837 senesinde patrik olmuştur. Bu durumda 838 senesinde elçiler gelmiş olmalıdır. bkz. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.210-211; ancak 836 senesinde VII. Ioannes'den önceki patrik'in yaşıyor olması sebebiyle bu iddia tartışmalara açıktır. bkz. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.211.; Ancak Warren Traedgold ise bunu karşı çıkarak 21 Nisan 838'de patrik olduğunu güçlü delillerle sunar. Bu durumda 839 senesinde Hazar elçileri gelmiş olmalıdır. Bkz. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.212.

⁷⁷⁶ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.212.

⁷⁷⁷ John Skylitzes, ss.74-75.; Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.211-212.

⁷⁷⁸ Theophanes Continuatus da ve Constantine Porphyrogenitus-*De administrendo imperio*'de, Hazarların, Theophilos'a elçiler göndererek yalvardıkları anlatılmakta ve imparatorun onların isteklerini kabul ettiği belirtilmektedir. Ancak bu iki metninde esasında birer imparatorluk propagandası ihtiva ettiği unutulmamalıdır. Bu yüzden burada mübalağa kaçıldığı düşünülmektedir. Ancak hem Kağan'ın hem de bey ünvanlı yöneticinin eş zamanlı elçiler göndermesi, bir aciliyet teşkil ettiği düşüncesine sevk etmektedir. Bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183.; *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.

⁷⁷⁹ Theophanes Continuatus da ve Constantine Porphyrogenitus-*De administrendo imperio*'de isim ve soy isim olarak bu şekilde zikrederken Ioannes Skylitzae'de sadece Petronas olarak zikreder ve aile adı vb. bir hakkında bilgi vermez. bkz. *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183,185; John Skylitzes, ss.74-75.

⁷⁸⁰ Ioannes Skylitzae'de Petronas'ın ünvanından bahsetmez. Theophanes Continuatus da ve Constantine Porphyrogenitus-*De administrendo imperio*'de Petronas'ın ünvanı olan “σπαθαροκανδιδάτορ” [“Spatharokandidatos”] bir tür saygınlık bildiren bir ünvandır. bkz. Spatharios ve kandidatos'un

inşasından sorumlu olarak atar⁷⁸¹. Daha sonra İmparator Theophilos, imparatorluk savaş gemileri ve Papglagonia'nın kaptan/generalinin savaş gemileri ile Petronas'ı gönderir⁷⁸². *Theophanes Continuatus* da ve Constantine Porphyrogenitus-*De Administrendo Imperio*'da, Cherson'a varan Petronas'ın gemileri burada bırakıp, adamlarını yük gemilerine bindirerek kalenin inşa edileceği Tanais Nehri'ne doğru yola çıktığı anlatılmaktadır⁷⁸³. *Theophanes Continuatus*'da ve Constantine Porphyrogenitus-*De Administrendo Imperio*'da bölgenin kale yapımında kullanılacak taş malzemeden yoksun olduğundan vurgulanmaktadır⁷⁸⁴. Ancak her iki kaynak da burada kullanılan malzemeler konusunda farklılık göstermektedir. *Theophanes Continuatus*'da nehirdeki küçük çakıl taşlarından kireç elde edildiği ve toprağı pişirerek tuğla ve harç yapıldığı aktarılmaktadır⁷⁸⁵. Constantine Porphyrogenitus-*De Administrendo Imperio*'de ise fırınlar inşa ederek tuğlalar yapıldığı ve pişirildiği ve nehirdeki küçük kabuklardan harç yaparak inşa faaliyetinin gerçekleştirildiği

birleşiminden oluşan ünvanıdır. Bkz. *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183,185. “Spatharokandidatos”, (<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100521599>, 14.11.2024 tarihinde erişildi.); “Spatharios” kılıç taşıyıcısı anlamındadır. Bkz. “Spatharios”, (<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110810105911527>, 14.11.2024 tarihinde erişildi.); “kandidatos” ise geç Roma imparatorluğunda beyaz kıyafet giyen imparatorun koruma muhafızları için kullanılmaktadır. Bkz. “Kandidatos”, (<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100029637>, 14.11.2024 tarihinde erişildi.) Bu kelimedden yola çıkarak Petronas adlı kişinin imparatora yakın biri olduğu söylenebilir. Belki de bu unvan onursal bir anlamdan çok yakın koruma anlamında da kullanılmış olabilir. Her halükârda onun imparatora yakın olduğu aşîkardır.

⁷⁸¹ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183.

⁷⁸² İoannes Skylitzae'de bu hadise geçmez. *Theophanes Continuatus* da ve Constantine Porphyrogenitus-*De administrendo imperio*'de ortak bir anlatım söz konusudur. Muhtemelen her iki eser de aynı kaynaklardan yararlanmışlardır. bkz. *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183,185.

⁷⁸³ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183,185.

⁷⁸⁴ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183,185.

⁷⁸⁵ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.

anlatılmaktadır⁷⁸⁶. Üste değinildiği üzere nehir kabuklarından kireç elde edilmiş olmalıdır. *Theophanes Continuatus*'da, diğer kaynaklarda olmayan çok sayıda işçi ile kalenin inşaatının tamamlandığı bilgisi geçmektedir⁷⁸⁷. Petronas, Sarkel Kalesi'nin inşasını tamamladıktan sonra İmparator Theophilos'un yanına geri döndüğü ve ona Cherson konusundaki görüşlerini ve izlenimlerini aktardığı kaynaklarda yazmaktadır⁷⁸⁸. Hazar-Bizans ilişkilerini ele alırken Hazarların, Cherson'da hâkimiyet kurma çalışmalarından detaylıca söz edilecektir. Ancak bu tarihte Hazarların, Cherson ve çevresinde hâkimiyetlerinin azaldığı anlaşıyor. Cherson şehri, Bizans imparatorluğuna bağlı olmakla birlikte daha özerk bir yapıdaydı. Cherson, kendi ileri gelenleri (Kentin Babaları olarak adlandırılanlar) ile baş rahip tarafından yönetilmekteydi⁷⁸⁹. İşte burada Petronas, imparator Theophilos'a bu kentin egemenliğini elinde tutmak istiyorsa sözüne güvenilmez yerel yöneticiler yerine merkezden bir askeri vali ataması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulundu⁷⁹⁰. Bunun

⁷⁸⁶ Constantine Porphyrogenitus-*De administrendo imperio*, s.185.

⁷⁸⁷ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.; Özcan'a göre Don Nehri'nin sağ kıyısında, Popov çiftliğindeki, Silvan istasyonunda yer alan Sarkel Kalesi'nin inşasında Hazar işçi ve Ustalar da çalışmıştır. bkz. Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, ss. 70-71.; B. Ögel'de sur duvarlarındaki desen ve motiflere atıfta bulunarak bunların yapımında yerel işçilerin görev aldığından bahseder. bkz. J. Özlem Çerezci Oktay, "Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)" Sanat Tarihi Yıllığı, S. 28, 2019, s.6 (ss.1-22); P. Golden ise Tuna Bulgarlarına ait Aboba-Pliska şehri ve İtil Bulgarların istihkamlarının, Sarkel Kalesi'ne benzediğini söyler ve tahminine göre Sarkel'in Bulgar ustalar tarafından yapıldığını iddia eder. bkz Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.58. ; Constantin Zukerman ise Hazarların tuğla inşaatında hiçbir deneyimleri olmadığından dolayı Bizans'lı ustaların rehberliğinin önemine dikkat çeker. bkz. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.214; Artamonov'a göre, Bizans burada denetleyici roledir. Tuğlalar yerel (Bulgar kökenli) kişiler tarafından yapılmıştır. bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.82.; Bizans kaynakları bazen kendi katkılarını daha da yüceltmek için katkılarını fazlasıyla öne çıkarmaya meyillidir. Bunu daha sonra Herakleios'un Persler'le olan mücadelesinde detaylıca ele alınacaktır.

⁷⁸⁸ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.

⁷⁸⁹ Cherson şehrinin Bizans'a bağlı olduğu lakin Bizans'ın şehir üzerinde tam bir hâkimiyetinin olmadığı anlaşılmaktadır. bkz. *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.; John Skylitzes, ss.74-75.

⁷⁹⁰ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183,185.; John Skylitzes, ss.74-75.

üzerine İmparator kimi bölgeye göndereceği konusunda danışmalarda bulunduktan sonra protospatharius⁷⁹¹ unvanı ile Petronas'ı bölgeye askeri vali olarak atar ve yerel ahalinin ona itaat etmesini emreder⁷⁹².

Kaynaklarda tarih belirtilmediği için kalenin inşa tarihi konusunda bazı tartışmalar söz konusudur. Bu konudaki tartışmalara bakılacak olursa; Altay Tayfun Özcan kalenin inşa tarihini 829 ila 842 yılları arasına tarihlendirmektedir⁷⁹³. Imre Boba, Sarkel Kalesi'nin inşa tarihinin 833 civarlarında olduğunu söylemektedir⁷⁹⁴. Warren Traedgold 839 yılında elçilerin gelmesinden⁷⁹⁵, 4-5 ay sonra Petronas'ın "strategos" unvanı aldığını iddia eder⁷⁹⁶. Bu durumda hazırlık sürecini ve yolculuk sürecini çıkardığımızda kalenin aynı yıl içerisinde çok kısa bir sürede inşa edilmiş olması gerekmektedir ki bu çok olası gözükmemektedir⁷⁹⁷. Constantine Zuckerman, Treadgold'un bu görüşüne karşı çıkarak 840-841 tarihleri arasında kalenin inşa edilmiş olduğunu savunmaktadır⁷⁹⁸. O, *De Administrendo Imperio*'ya atıfta bulunarak Tuna Nehri'nden, Sarkel Kalesi'ne 60 günlük bir yol olduğunu söylemektedir⁷⁹⁹. Ancak o

⁷⁹¹ "protospatharius", "baş muhafız, veya kaptan" anlamında bir unvandır. bkz. (<https://logeion.uchicago.edu/protospatharius>, 14.11.2024 tarihinde erişildi.); *De Administrendo Imperio*'da, "protospatharius" şeklinde verilmiştir. bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.; Ancak Theophanes Continuatus'da bu unvan "spatharokandidatos" şeklinde verilmiştir. bkz. *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.

⁷⁹² *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183,185.; John Skylitzes, ss.74-75

⁷⁹³ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, ss. 70-71.; Uspenskij Taktikon'un verilerinde Kırım Teması'nın ihdas edilmiş olması ve Theophilos'un 842 senesinde ölmüş olması üst limit olarak belirttiği 842 senesini doğrular niteliktedir. Kale 842 senesinden önce inşa edilmiş olmalıdır ki Theophilos sağ iken Petronas'ı Cherson'a strategos atayabilsin. bkz. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.214-215.

⁷⁹⁴ Boba, *Nomads, Northmen and Slavs Eastern Europe in the Ninth Century*, s.71.

⁷⁹⁵ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss-211-212.

⁷⁹⁶ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.212.

⁷⁹⁷ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.212.

⁷⁹⁸ Zuckerman, "The Khazars and Byzantium- The First Encounter", s.167 (ss.167-217); Golden'da aynı tarih aralığında mutabıktır. bkz. Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.44; ayrıca bkz. Johnston, "Byzantine Sources For Khazar History", ss.174-175.

⁷⁹⁹ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.; Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.213.

İstanbul'dan değil, Sinop üzerinden gidildiğini iddia etmektedir⁸⁰⁰. Bu da seyahat süresini onun hesaplamalarına göre yaklaşık bir haftalık bir süre yani yolu yaklaşık 500 km uzatıldığını düşünmektedir⁸⁰¹. Ayrıca o gerekli işçilerin ve zanaatkarların işe alınması ve Paflagonya'dan gelecek gemilerin başkente ulaşmasının zaman alacağından bahseder⁸⁰². Ayrıca Cherson'da gemilerin değiştirilmesi de bir süre almış olmalıdır⁸⁰³. Zuckerman'a göre, yaz aylarının sonunda hazırlıklara başlanmış olursa ancak sonbahar sonunda Tanais Nehri kıyısına varılabilmektedir⁸⁰⁴. Yani 839 Ağustos civarlarında yola çıkılmış olsa ancak Kasım civarında Tanais bölgesine varılabilir⁸⁰⁵. Ayrıca Zuckerman; kalenin yerinin belirlenmesi, donmuş kar altından toprak ve donmuş nehirden kabuk çıkarmanın ve bunu fırınlarda üretmenin mevsimsel

⁸⁰⁰ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.213.; Bu çalışmada, belirtilen görüşe katıldığımızı ifade etmek isteriz. II. Justinianus'da Cherson'daki isyanı bastırmak için Sinop üzerinden gemi göndermeyi tercih etmişti. Bunun muhtemelen en temel sebebi denizin daralma noktası olmasından kaynaklı olsa gerektir. II. Justinianus'un Sinop yolunu tercih etmesi için bkz. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus I., 3-43, Bonnae 1838-1839., s.783.; *Leonis grammatici chronographia*, ex rec. I. Bekkeri, Bonnae 1842., s.169.; Theophanes the Confessor, ss. 209-215.; *Ioelis chronographia compendiaria*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1836., s.50.

⁸⁰¹ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.213.

⁸⁰² Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.213. Lakin bu konuda yanılıyor olabilir. Çünkü ona göre Paflagonya'dan gemiler önce Konstantinapolis'e gelmiş ve sonra tekrardan Sinop'a geri dönüp oradan Cherson'a geçmiştir. Bu görüşün tartışmalı olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü kaynaklarda tüm zanaatkarların ve işçilerin Konstantinapolis'ten alındığı yönünde bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumda zanaatkarlar ve işçiler Paflagonya'dan da alınmış olabilir. Kaldı ki yük taşıma amacıyla kullanıldığını düşünürsek, kalenin inşaatı için yerel malzemeler kullanıldığından dolayı inşaat malzemesi taşındığı söylenemez. Muhtemelen gemidekilerin yaklaşık 67 günlük (Tuna'dan Sarkel'e olan yol De Administrendo Imperio'ya göre 60 gündür. Sinop üzerinden gitmek yolu 1 hafta uzattığı tahmin edilmektedir.) iaşesini taşınmış olmalıdır ki bunu da Konstantinapolis'den sağlandığını düşünmüyoruz. Çünkü Konstantinapolis'te iaşesini çevre bölgelerden sağlamakta idi. Bu durumda Konstantinapolis'den gelen işçi ve zanaatkarların önce Sinop'a geldiği ve buradaki gemilerle birleşerek yola çıktığını söylemek daha mantıklıdır.

⁸⁰³ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.; Ioannes Skylitzes'de gemi ile gidildiğine dair hiçbir bilgi geçmemektedir. Doğal olarak Tanais'e geçiş için gemi değişikliğinden de bahsetmez.; Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.213-214.

⁸⁰⁴ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.213-214.

⁸⁰⁵ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.214.

zorluklarından bahseder⁸⁰⁶. Nihayetinde Zuckerman olayın tarihsel sürecini şu şekilde tespit eder; 840 senesinde yola çıkıldı ve yaz başında Tanais bölgesine varıldı. 840-841 arası tuğla üretimiyle geçtiğini iddia eder ve kış mevsiminde tuğla örüldüğünü söylemektedir⁸⁰⁷. Zuckerman bu teorisini 841 senesinde Kırım Theması'nın kurulmasıyla desteklemektedir. Çünkü 842 senesinde imparator Theohilos ölmüştür. 842-843 senesinde yazılan Uspenskij Taktikon'a atıfta bulunarak Kırım Theması'nın bu eserin oluşturulmasından önce kurulduğunu söyler⁸⁰⁸. Zuckerman'ın tarihlendirmesini büyük ölçüde desteklemekteyiz⁸⁰⁹.

Sarkel Kalesi'nin kime karşı yapıldığı veya ne amaçla yaptığı konusunda bazı tartışmalar mevcuttur⁸¹⁰. İlk olarak Bizans kaynakları bize bu konu hakkında ne

⁸⁰⁶ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.214.

⁸⁰⁷ Zuckerman, "The Khazars and Byzantium- The First Encounter", s.167 (ss.167-217)

⁸⁰⁸ Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", ss.214-215.

⁸⁰⁹ Zuckerman'ın görüşüne karşı çıktığımız tek nokta Sinop'dan önce gemilerin İstanbul'a gelmesi ve sonra tekrardan bu yolu geri dönerek Cherson'a geçmesi meselesidir.

⁸¹⁰ Ahmet Taşağıl'a göre Sarkel Kalesi Peçenek ve kuzey doğudan gelen Türk akınlarından dolayı yapılmıştır. Bkz. Taşağıl, "Hazarlar.; Peter B. Golden ise bu kalenin Peçenek ve Macarlara karşı yapıldığını söylemektedir. Bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.83.; Konstantin Zuckerman ise konuya Kırım eksenli bakarak, Kırım'da bir thema oluşturulmasının Hazarlara karşı bir önlem olmadığını aksine 830'ların ortalarında Macarların Perekop bölgesini işgal etmesine binaen Hazarların, Kırım'a erişiminin engellendiğini ekler. Ona göre bu işgale binaen Sarkel Kalesi inşa edilmiştir. Bkz. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.221-222.; Artamonov ise Melik Obiedya'nın, Museviliği resmi din yapmak için giriştiği reformlardan bahseder. Ona göre 833'te bu reformları desteklemek amacıyla Sarkel Kalesi inşa edilmiştir. Bu kalenin inşaatına binaen Hazar ülkesinde Kabar adlı bir grubun isyanından söz etmektedir. Ancak ana kaynaklar bu isyanın net tarihi konusunda bir bilgi vermekten yoksundur. Bkz. Özkaya, "Yeni Bulgular Işığında Kabar İsyanı ve Sonuçları", ss.244-245.; James konuya farklı bir boyuttan yaklaşarak bu kalenin savunma amaçlı mı yoksa bozkır bölgesine doğru bir yayılma amaçlı mı yapılmış olduğu sorusunu ortaya atar. Bkz. Howard-Johnston, "Byzantine Sources For Khazar History", s.169; Altay Tayfun Özcan ise, IX. yüzyılla gelindiğinde Kuzeydeki bazı toplulukların güney yönünde Hazar topraklarına doğru hareketlenmeye başladıklarından bahseder. Bu topluluklar Macarlar ile Viking/Ruslar'dır. Özcan'a göre Sarkel Kalesi'nin yapılmasının sebebi Macarlardan ziyade Viking/Ruslar'a karşıdır. Çünkü bu topluluklar güneye doğru sarkmaya çalışmaktadırlar. Özcan bu görüşünü şu örneklerle desteklemektedir; 1) Sarkel inşasından önce Knez Bravlin döneminde Viking/Ruslar'ın Kırım'ın güneyine ve Cherson'a saldırıları ve yağmaları mevcuttur der. 2) 842 senesinde Viking/Ruslar'ın Amastris saldırdıklarından bahseder. 3) 8. yüzyılda Silmyan bölgesinde yani Don havzasında Pravoberejn adlı bir kalenin yıkılmış olmasından dolayı Sarkel Kalesi'nin inşa edildiğini söylemektedir.

aktarıyor ona bakmanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Theophanes Continuatus'da, Sarkel Kalesi'nin Tanais Nehri kıyısına yapıldığı ve bu nehrin, Peçenekler ile Hazarları birbirinden ayırdığı yazmaktadır⁸¹¹. Bu nehir kenarında Hazarlardan 300 kişilik bir askeri birliğin zaman zaman değişerek (muhtemelen bir tür sınır nöbeti kastediliyor olmalı) görev yaptığı aktarılmaktadır⁸¹². Ancak kaynak burada askerlerin, Sarkel Kalesi'nde mi yoksa kale inşa edilmeden önce mi bölgede konuşlandırıldığı konusunda net değildir⁸¹³. Ayrıca aynı kaynakta Hazar Kağanı ve Pech'inin ayrı ayrı elçiler göndermeleri bir aciliyetin işareti olabilir⁸¹⁴. Ancak *Theophanes Continuatus*'da bu kalenin kime karşı ve ne amaçla yapıldığına dair açık bir bilgi aktarılmamasına karşın, Peçeneklere karşı bir sınır karakolu izlenimi sunmaktadır. *Ioannes Skylitzes* bunu doğrular nitelikte bir beyanat sunar. Sarkel Kalesi onları Tanais Nehri civarındaki Peçeneklerin saldırılarından koruyan bir istihkam gibi gözüktüğünü aktarır⁸¹⁵. Ancak o da net olarak Peçeneklere karşı yapıldığını söylemez. Sadece böyle bir izlenimi olduğunu aktarır.

Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogennetos'un yazmış olduğu *De Administrendo Imperio* adlı eser de Sarkel Kalesi hakkında bilgi vermeden hemen önce, Türkler'in (Macarlar) Moravya topraklarında ve Tuna Nehri ile Sava Nehri arasında yaşadıklarından bahsetmektedir⁸¹⁶. Daha sonra Dista (Dniester)'in

Bu sayede Don havzasının güvenliği sağlanabilmiştir der. Bkz. Altay Tayfun Özcan, *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu ilişkileri*, ss.68-71.

⁸¹¹ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.

⁸¹² *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.

⁸¹³ Çünkü Sarkel Kalesi'nin talebinden bahsederken bir anda Tanais Nehri'ne ve Peçenek – Hazar sınır meselesine atlamakta sonra kalenin inşa sürecine değinmektedir. Burada kurgusal bir sorun olduğu aşıkardır. bkz. *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.

⁸¹⁴ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124.

⁸¹⁵ John Skylitzes, ss.74-75.

⁸¹⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.173,183. Konstantin Pyrogenitus bu bilgiyi yazdığında Macarlar (Türkler) çoktan Moravya'daki Avarok (Pannonia- Moravya arasındaki bölge) sahasına göç etmişlerdir. Onlar yaklaşık 700-750 dolaylarında Magna Hungaria olarak adlandırılan Volga boylarındaki Yurtlarından güneye inerek Don Nehri'nin bir kolu olan Donets Nehri dolaylarındaki Levédia adlı yurtlarına gelmişlerdir. Buradan yaklaşık 850 senesi dolaylarında Etelköz adını verdikleri Dnyeper Nehri'nin batı yakasındaki yurtlarına göç edeceklerdir. Burada iken İsyanıcı Kabar boyları ile birleşip 895 dolaylarında Almuş oğlu Arpat önderliğinde Avarok arazisine geçtiler.

karşısında Peçeneklerin yaşadığından bahsetmektedir⁸¹⁷. Ve 300 kişilik Hazar askeri birliğinin Tanais Nehri'nde konuşlanmış olduğunu belirtir⁸¹⁸. Ayrıca *De Administrendo Imperio*'da Peçeneklerin sınırlarının Sarkel'e kadar uzandığından bahseder⁸¹⁹. Ancak bu bilgi Macarlar'ın Levedia'daki yurtlarından çıkarılmalarından sonraki bir döneme ait olduğu için Sarkel'in, Peçenek saldırılarına karşı bir savunma amacıyla yapılmış olduğunu söylemek zordur. Eserde, Dinyeper Nehri'nin üst kısımlarında Rusların⁸²⁰ yaşadığı ve onların nehir yolunu kullanarak aşağı kesimlere indikleri aktarılmaktadır. Buna örnek olarak Dinyeper'in Azak denizine doğru doğu yönünde kıvrım yaptığı yeri kastederek Rusların, Kara Bulgarlara, Hazarlara bu yolla gittiklerini söyler⁸²¹. Yine aynı eserde Peçeneklerin ülkelerinin sınırları çizilirken Ruslar'a⁸²² (Kuzeydeki Kiev Knezliği), Cherson'a (Güney doğuda) ve İstanbul Boğazına (kuzey batıda) kadarki alan tasvir edilmektedir⁸²³. Hazarlara tehdit oluşturabilecek komşuları arasında Alanlar da sayılmıştır⁸²⁴. Pyrogenitus'un oğluna dış politikada yardımcı olması için kaleme almış olduğu bu eserde eğer Alanlar ile Hazarlar çatışma halinde ise ve Alan hükümdarı, Bizans ile müttefik olursa, Hazarların hem Sarkel'e, Bölgelere ve Cherson'a geçerken Alanlar tarafından pusuya düşürülebileceğinden bahseder ve Cherson, Bölgelere⁸²⁵ ayrı bir ordu ve Sarkel'e ayrı bir ordu göndermeye güçleri yetmeyeceği için mecbur barış yapmak zorunda kalacaklarından bahsetmesi dikkat çekicidir⁸²⁶. *De Administrendo Imperio*'da,

⁸¹⁷ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183. Ancak verilen bu konumlar (Peçenek ve Macarların yaşadıkları yerler) Sarkel Kalesi'nin inşaatından daha sonraki bir dönemi tasvir etmektedir.

⁸¹⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183.

⁸¹⁹ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183.

⁸²⁰ Viking/Ruslar kastedilmektedir.

⁸²¹ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.187.

⁸²² Kastedilen Viking/Ruslar'dır.

⁸²³ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.169.

⁸²⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.65.

⁸²⁵ Cherson şehrinin çevresi yani Kırım adasını tasvir etmek için kullanılan bir coğrafi kavramdır.

⁸²⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.65. *De Administrendo Imperio*, 949-952 tarihleri arasında kaleme alındığı için 949-952 arasındaki Alan-Hazar ilişkisine dikkat çekmektedir. Ancak, Alanların 949 öncesindeki askeri varlıkları hakkında kaynaklarda mevcut bir bilgi yoktur. Bu yüzden Sarkel Kalesi'nin inşa edildiği 840-841 arası dönemde, Alanların Hazarlar ile olan ilişkileri hakkında mevcut bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, onların Hazarlara tabi oldukları bilinmektedir.

Türkler olarak anılan Macarların durumuna bakacak olursak; Macarların Lebedia adlı ilk voyvodaları ile birlikte, yine o beyin adıyla anılan Lebedia adlı bölgede oturduklarından bahsetmektedir⁸²⁷. Onlar bu dönemde Henüz Türk olarak adlandırılmamışlardır. 'Sabartoi asphaloi' olarak bilinmektedirler⁸²⁸. Yedi Macar boyu⁸²⁹ ismi geçen bölgede Hazarlarla birlikte 3 yıl boyunca yaşadıkları ve onlarla ittifak yaparak tüm savaşlarda Hazarlarla birlikte ittifak içerisinde savaştıkları anlatılmaktadır⁸³⁰. *De Administrendo Imperio*'ya göre, Hazar Kağanı yapılan bu ittifaktan memnun görünmektedir. Çünkü, Kağan, Lebedia adlı ilk *Sabartoi asphaloi* (Macar) voyvodasını ittifaklarına binaen bir soylu Hazar kadını⁸³¹ ile evlendirdiğinden bahsedilmektedir. Anlaşılabacağı üzere ittifak bağlarını evlilik yolu ile güçlendirmeye çalışmaktadır. Ancak *De Administrendo Imperio*'ya göre Lebedia'nın bu hanımdan bir çocuğu olmamıştır⁸³². 889-902 arasında⁸³³ Hazar-Uz ittifakı karşısında mağlup olmalarına karşın, Peçenekler batıya ilerleyerek, Lebedia bölgesine ulaşmışlar ve bu bölgede Macarlarla savaşmışlardır⁸³⁴. Bu savaşın neticesinde Macarlar ikiye bölünürler. Eski adları ile anılmaya devam edecek olan "*Sabartoi asphaloi*" adlı grup, doğuya yönelerek İran'a doğru gider⁸³⁵. Lebedia önderliğindeki grup ise batı

⁸²⁷ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.171.

⁸²⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.171.

⁸²⁹ Yedi Macar boyunun adını yaz. Çıktı notlarıma bakarak yaz.

⁸³⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.171.

⁸³¹ Bizans veya Halifelik ile olan ittifak ilişkilerinde ya Kağan kızını ya da kız kardeşini evlendirerek bir ittifak anlaşması yapmakta iken, Macarlar ile evlendirdikleri kişiyi tanımlarken Konstantin Porphyrogenitus, "soylu bir Hazar kadını" ifadesini kullanır. Bu ifade yoruma açıktır. Burada kastedilen bir hanedan üyesi olabileceği gibi belki de yerel beylerden birinin kızı da kastediliyor olabilir. Her ihtimalde de Hazarlar bir şekilde Macarlarla olan ilişkilerini ve ittifaklarını evlilik vasıtasıyla güçlendirmeye çalıştıkları sonucuna varmaktayız.

⁸³² Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.171.

⁸³³ *De Administrendo Imperio*'nun yazılış tarihi 949-952 arası olduğu düşünülmektedir. Uzlar ile Hazarların ittifakı neticesinde Peçeneklerin yenildiğini ve bundan (eserin yazıldığı zaman kastedilmektedir) 50 sene kadar önce Macarların Levedia denilen yurtlarına geldikleri anlatılmaktadır. Üste vermiş olduğumuz *De Administrendo Imperio*'nun yaklaşık yazılış tarihinden 50 sene geriye gittiğimizde 889-902 arasına ulaşmaktayız. Peter B. Golden eserinde bu tarihi 889-890 olarak kabul eder. Bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.92.; Osman Karatay ise Hazar ve Uz ittifakının, Peçeneklere saldırma tarihini 893 olarak vermektedir. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s.233.

⁸³⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.171.

⁸³⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.171.

istikametinde ilerleyerek Atelkouzou denilen yurtlarına varırlar⁸³⁶. *De Administrendo Imperio*'nun vermiş olduğu bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Hazarlar, Peçeneklere üstün gelebilecek bir güçtedir⁸³⁷. Aynı şekilde Peçeneklerde, Macarlara üstün gelebilecek bir güçte oldukları gözükmemektedir⁸³⁸. O halde, İslam kaynaklarında geçen Hazarların, Macarlara karşı etrafa hendek kazdıkları bilgisi tartışmaya açık bir hale gelmektedir⁸³⁹. Zira Etelkouzou'deki yurtlarına vardiktan sonra onların hala Hazarlar ile iyi ilişkiler içerisinde oldukları görülmektedir⁸⁴⁰. Çünkü Hazar Kağan'ı, Lebedia'yı yanına çağırıp onu Türklerin (Macarların) başına atamayı teklif eder⁸⁴¹. Karşılığında ise itaatini ve bağlılığını bekler⁸⁴². Ancak *De Administrendo Imperio*'ye göre, Lebedia kendisi yerine bu göreve Almoutzis veya Almoutzis'in oğlu Arpad'ın getirilmesinin daha uygun olacağını söyler⁸⁴³. Macarlar ile Hazarlar arasında bir husumet olduğu görülmemektedir. İslam kaynaklarında sadece bir hendek kazma olayı anlatılmaktadır⁸⁴⁴. Ancak her iki tarafında karşılıklı bir muharebeye girdiklerine dair elde bir belge veya kayıt mevcut değildir.

Bu mevcut bilgiler, Cherson merkezli olarak anlamlandırmaya çalışılırsa, bilindiği üzere Hazar Kağanlığı ile Bizans arasındaki ittifakın çeşitli dönemlerde bozulmasının temelinde iki sebebi mevcuttur. Bunlardan ilki din ayrılığıdır. İkincisi ise

⁸³⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.171.

⁸³⁷ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.171. Oguzlar ile kurdukları ittifak neticesinde Peçenekleri yendiler.

⁸³⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.171.

⁸³⁹ Ancak bu bilgi belki de Macarların, Lebedia denilen yurtlarına göçleri öncesini kastetmek için kullanılmış olabilir? çünkü bu bölgeye kuzeyden geldikleri için belki tedbir amaçlı böyle bir faaliyet olabilir.

⁸⁴⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.173.

⁸⁴¹ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.173.

⁸⁴² Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.173.

⁸⁴³ Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.173. Belki de hanedanın devamlılığı için böyle bir söylemde bulunmuş olabilir. Çünkü onun evlenmiş olduğu Hazar soylu hanımında bir çocuğu olmadığını *De Administrendo Imperio* açıkça ifade etmektedir. Muhtemelen, bu yüzden hanedan oluşturmaya çalışması için reddetmiş olabilir.

⁸⁴⁴ Belki de bu olay 830'da Lebedia'ya göçleri sırasında yaşanmış olabilir. Ancak elde mevcut bir net zaman olmaması ve Bizans kaynaklarındaki yakın ilişki neticesinde bu bilgiyi tartışmaya açmaktadır.

Cherson kentinin ve Kırım'ın hâkimiyeti meselesidir⁸⁴⁵. Cherson şehrinin, bölgenin en önemli limanlarından birine sahip olması ve İpek Yolu'nun orta koridorunu baypas etmesi sebebiyle büyük bir ticari öneme sahiptir. Ancak Sarkel Kalesi'nin inşasından sonra Petronas'ın 841 senesinde buraya strategos olarak atanması⁸⁴⁶ neticesinde kaynaklarda Hazar-Bizans ilişkilerinin bozulduğuna dair bir bilgi mevcut değildir. Petronas'ın, Sarkel'in inşası için gittiği sırada, Cherson şehrinin, Bizans hâkimiyetinde olduğunu görüyoruz⁸⁴⁷. Yaklaşık olarak 830 dolaylarında Macarlar, Levédia olarak anılan Donets Nehri dolaylarındaki yurtlarında görülmektedirler⁸⁴⁸. Yaklaşık 780- 790 yılı dolaylarında gerçekleştiğini tahmin ettiğimiz Kırım yarım adasının Kuzeyinde gerçekleşen bir Got İsyanı mevcuttur⁸⁴⁹. Hazarların bu isyanı bastırdığı bilinmekle birlikte, muhtemelen bu isyan neticesinde bölgedeki eski güçlerini kaybettiler. 820 dolaylarında Viking/Rusların, Oka Nehri'nin Güney boylarına doğru inmeleri⁸⁵⁰ neticesinde 820 -830 dolaylarında Macarlar da aşağı Don boylarına doğru yönelmişlerdir⁸⁵¹. Tam net olmakla birlikte bu tarih Macarların, Levedia adıyla anılan yurtlarına geliş tarihi olarak kabul görür. Bu kuzeydeki hareketlilik sonucunda Macarların Levedia'ya gelmesi neticesinde, Kırım yarımadasına karasal ulaşımı sağlayan Perekop olarak adlandırılan bölgeyi işgal etmelerine müteakip, Hazarların, Kırım yarımadasındaki hâkimiyetleri sona ermiştir.⁸⁵² Bundan sonra kaynaklarda, Hazarların bölgede bir hâkimiyeti veya genişlemesi konusunda hiçbir bilgi geçmemektedir. Bundan dolayı artık Hazarlar, Cherson Kenti ve Bizans için bir tehdit değildir. Gerek *Ioannes Skylitzes* gerek *Theophanes Continuatus* ve *De Administrendo*

⁸⁴⁵ Özellikle II. Justinianus'un ikinci sefer tahta geçtikten sonra yürürlüğe koyduğu Cherson politikası neticesinde Hazar- Bizans ilişkilerinin kötü olduğu görülmektedir.

⁸⁴⁶ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.; John Skylitzes, ss.74-75.

⁸⁴⁷ *Theophanes continuatus*, ..., ss.122-124; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.185.; John Skylitzes, ss.74-75.

⁸⁴⁸ Tibor Halasi-Kun, "Türk Macar Akıbağı Üzerine", *Erdem*, C.6, S.18, Eylül 1990, s. 886 (ss.885-892)

⁸⁴⁹ *Acta Sanctorum Junii*, s.191,193; *Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae*, ss.772-774.

⁸⁵⁰ Özkaya, "Yeni Bulgar Işığında Kabar İsyanı ve Sonuçları", s.248.

⁸⁵¹ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.87.

⁸⁵² Muhtemelen Macarların bölgeye ilk göçleri döneminde Perekop, Hazarların elinden çıkmıştır. Bölgenin elden çıkmasını 830 öncesi kabul etmek daha sağlıklı olacaktır. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson.", s.221-222.

Imperio'da geçen bilgiler bunu doğrular niteliktedir. IX. yüzyılın başlarında Hazarların doğusunda İtil Nehri ile Yayık Nehri arasında bir Peçenek tehdidi ile karşılaşmaktadır⁸⁵³. Eğer Sarkel Kalesi Peçeneklere karşı yapılmış olsaydı doğu sınırlarına yakın bir yerde yapılması daha makul olurdu⁸⁵⁴. Bu sayede Başkent İtil Şehri de kuzey doğudan gelecek tehlikelere karşı korunabilirdi. Kalenin Tanais nehri üzerine yapılması, batı veya kuzey yönünden bir saldırıya karşı tedbir alındığı izlenimi vermektedir. Macarlar *De Administrendo Imperio*'da açıkça dost ve müttefik gözükmemektedirler. Kalenin inşa edilmiş olduğu 840-841 tarihinden önce Sarkel'in batısına bir Peçenek sarkması da söz konusu değildir. Peçeneklerin henüz bölgeye gelmemiş olması ve Macarların, Hazarların batısındaki müttefikleri olması sebebiyle, bu kale doğal olarak batıdan gelecek bir tehditten ziyade kuzey batı ya da kuzeyden gelecek bir tehlikeye karşı yapılmış olmalıdır. *De Administrendo Imperio* ve Theophanes Continuatus'da Tanais Nehri üzerinde 300 kişilik bir askeri birliğin konuşlandırılması⁸⁵⁵ zaten büyük bir saldırıyı önleyecek bir askeri birliğin olmadığını göstermektedir. Bu az sayıdaki askerden oluşan birliğin büyük bir askeri kuvvet veya akın karşısında direnemeyeceği malumdur. O halde bu birlik ticari yolların güvenliğini yağmacılara karşı korumak için oluşturulmuş olabilir mi?

Bu tarihler dolaylarında Kuzeyden güneye doğru bir Viking/Rus istilasına da görülmektedir⁸⁵⁶. Viking/Rusların, Oka Nehri'nin hemen güneyinde yer alan yukarı Don boylarına ulaşmaları, Karadeniz'e ulaşmaları anlamına gelmekteydi. Bu sayede Don Nehri üzerinden Kelç boğazına ulaşabilir oradan da Karadeniz'e açılabilirlerdi. Ancak bu yolu kullanmadıkları *De Administrendo Imperio*'de şu şekilde belirtilmektedir; Dinyeper'in Azak denizine doğru doğu yönünde kıvrım yaptığı yeri

⁸⁵³ Peter Golden 820-830 öncesinde onların İtil-Yayık arasında yaşadıklarını söyler. Daha detaylı bilgi için bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, ss.89-90.; Yüzyılın ortalarında bazı Uz boylarının Aşağı Sir Derya boylarına gelmeleri ve baskıları neticesinde Peçeneklerin Yayık Nehri'nin güneyinden İtil'e doğru bir hareketlenme yaşadıklarından söz eder. Hazar ülkesine yaptıkları akınlar artınca 860 senesinde Hazarlar ile Uzlar ittifak kurarak Peçeneklere saldırmışlardır. 860-880 arasında Uz baskıları neticesinde Peçenekler Hazar yurdunun içinden geçerek Ten ve Kuban boylarına göç ettiler der. Daha fazlası için bkz. Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, ss.76-77.

⁸⁵⁴ Çünkü Sarkel Kalesi inşa edildiğinde (840-841), Peçenekler daha Levedia'ya gelmemişlerdir.

⁸⁵⁵ Theophanes continuatus, ..., ss.122-124.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, s.183.

⁸⁵⁶ 820 dolaylarında Viking/ Ruslar Oka Nehri'ne vardılar.

kastederek Viking/Rusların, Kara Bulgarlara, Hazarlara bu yolla gittiklerini aktarmaktadır⁸⁵⁷. Muhtemelen Sarkel Kalesi inşa edildiği için bu yolu kullanmak zorunda kaldılar. 790 senesinde Viking/Ruslar, Bravlin'in önderliğinde Kırım'a, Viking/Rusların saldırdığı bilinmektedir⁸⁵⁸. 806 senesi dolaylarında Viking/Ruslar, Marmara Denizi kıyılarına hücum ederek Paphlagonya'ya saldırmışlardır⁸⁵⁹. Yani Viking/Rusların güneye inmeleri sadece Hazarlar ve Hazar ticareti için bir tehdit değildi, aynı zamanda Bizans ve Bizans ticareti içinde bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu ilk saldırı gerçekleştirilirken, Don Nehri üzerinden mi yoksa Dinyeper Nehri üzerinden mi geldikleri bilinmemektedir. Ancak Özcan Don havzasında Pravoberejn adlı bir kalenin yıkılmış olmasından dolayı Sarkel Kalesi'nin inşa edildiğini söylemektedir⁸⁶⁰. VIII. yüzyılda inşa edilen bu kalenin⁸⁶¹ ne zaman yıkıldığı bilinmemekle birlikte belki de ilk Viking/Rus akınları neticesinde yıkılmış olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

838 senesinde Viking/Rusların, Bizans imparatorluğuna elçi göndermeleri⁸⁶² onların güney ticaretinden pay almak istediklerinin bir işareti olmalıdır. Bu savaşçı tüccar halk doğal olarak kuzey ticaretini büyük ölçüde elinde tutan Hazar ve Cherson üzerinden bu ticareti yöneten Bizans ile mücadeleye girmesi kaçınılmazdır. Kaldı ki İsviçre'de ele geçirilen 837-838 tarihli Hazarlara ait paralar erken dönem ticari etkileşimin bir göstergesi olabilir⁸⁶³. Artan Viking/Rus tehdidi, Bizans'ın, Sarkel

⁸⁵⁷ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, s.187.

⁸⁵⁸ Onur Sevim, "Balkanlar'da Rus Tehdidi: Kiev Knezi I. Svyatoslav'ın Bulgaristan'ı İşgali (968-971)". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 36 (Aralık 2021), s.40.(ss.35-56.) ; Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s. 68.

⁸⁵⁹ Sevim, "Balkanlar'da Rus Tehdidi", s.40.

⁸⁶⁰ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s. 69.

⁸⁶¹ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s. 69.

⁸⁶² Osman Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, Nisan 2010, C.74., S.259., s.84. (ss.71-112)

⁸⁶³ Golden, "Khazar studies: Achievements and perspectives", s.156; Shapira, "Jews in Khazaria," s.1098; Osman Karatay Üzerinde "Musa" yazılı bu paraların en erken versiyonlarının 835 kadar indiğini söylemektedir. Daha fazlası için bkz. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler*, s.219-220; Osman Karatay ayrıca Eski Şarkel olarak adlandırılan (Pravoberejnoye Kalesi)'nin yıkılmasından sonraki ticari durum hakkında 820-840 arası Doğu Avrupa'da dirhem akışında bir düşüş yaşandığından bahsetmektedir. Karatay ayrıca, Hazar-Rus ticaretinde de bir düşüşten söz etmektedir. Daha fazlası için bkz. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s.77.

Kalesi inşasında Hazarlara destek vermesinin sebeplerinden biri olmalıdır. Sarkel Kalesi'nin inşasından yaklaşık 20 yıl sonra 18 Temmuz 860'ta muhtemelen Dinyeper Nehri'ni kullanarak Karadeniz'e açılan Viking/Rusların, İstanbul'a yağma akını yaptığı bilinmektedir⁸⁶⁴. Bizans'ın hiçbir fayda ve maddi beklenti beklemeksizin böylesine masraflı bir inşa seferini desteklemesi çok mantıklı değildir. *De Administrendo Imperio*'da da açıkça anlaşıldığı üzere Bizans dış politikasının temel taşı, diğer devletleri kendi çıkarları doğrultusunda birbirleri ile karşı karşıya getirme yatmaktadır. Böyle masraflı bir inşa seferini düzenlemesinin en önemli sebebi değerlendirmelerimize göre, Viking/Ruslar olsa gerektir. Çünkü görüldüğü üzere kuzeydeki ticaretin bozulması, Bizans İmparatorluğu'nun kuzey ticaretinden aldığı payı da düşürmekteydi. İpek yolunun orta koridoru Müslüman toplumların egemenliğinde idi. Cherson gibi önemli bir liman kenti sayesinde İpek yolunun İran kolunu ve güney kolunu baypas etmekte idi. Bu da Bizans'a gelen malların tekелci bir yapıda olmasını engelliyordu. Dolayısı ile Cherson limanlarının korunması ve mevcut istikrar ortamının devamlılığı Bizans ticareti açısından elzemdi. Bu yüzden Tanais Nehri'nin korunması, Don üzerinden Azak denizine inilmesini engellemek Bizans ticaretinin güvenliği açısından elzemdir. Bu kalenin inşası sayesinde Viking/Rusların, Don Nehri üzerinden Karadeniz'e ulaşımalarının engellendiği bilinmektedir. Bu yüzden onlar Dinyeper Nehri'ni kullanmışlardır.

⁸⁶⁴ Özcan, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, s.83.

Sonuç

Bu çalışmanın temel amacı, Bizans kaynaklarında, Hazarlar hakkında verilen bilgileri incelemektir. Kaynakların incelenmesi sonucunda elde edilen bulguların doğruluğunu değerlendirmek için, ilk olarak Bizans kaynakları kendi içerisinde mukayese edilmiştir. Daha sonra dönemin diğer kaynakları ile mukayese edilerek farkları ve benzerlikleri belirlenmiştir. Bu sayede elde edilen bilginin Hazar tarih yazımı için kullanılıp kullanılmayacağına karar verilmiştir.

Bu bağlamda, Bizans kaynaklarının ne kadar güvenilir olduğu sorusu ile karşılaşılmaktadır. Bizans kaynaklarının bazı temel sorunları bulunmaktadır. İncelenen eserlerin büyük bir kısmı, birbirinin kötü birer kopyası niteliğindedir. Bu eserlerin çoğu, özgünlükten ve yazarın yorum kabiliyetinden mahrumdur. Aynı kaynaktan yararlanılarak yazılan ve aynı konuyu ele alan eserlerde bile çeşitli eksik kopyalamalar kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Ana kaynaktan ya da başka bir kaynaktan yapılan kopyalamaların bile çoğunlukla sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilemediği anlaşılmaktadır.

Bu durumun temel sebebi, Hazarların coğrafi olarak, Bizans İmparatorluğu'na uzaklığından kaynaklanmaktadır. Zira Tuna Bulgarları hakkında kaynaklarda yazarların özgün gözlemlerine ve yorumlarına rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra, coğrafi mesafeye bağlı bilgi akışındaki eksikliğin dışında, Bizans tarih ve coğrafya yazıcılığının Eski Yunan yazım geleneklerinden uzaklaştığı görülmektedir. Bizans İmparatorluğunda, kişisel meraka dayalı Eski Yunan tarih ve coğrafya yazım geleneği terk edilmiştir.

Bizans kaynaklarının bir diğer önemli sorunu ise yazarlarının tespit edilmesindeki güçlüklerdir. Bu çalışmada incelenen eserlerin bir kısmı anonim yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. İsmi bilinen yazarlar hakkında ise genellikle yeterli bilgiye ulaşılamamaktadır. Bu durum, yazarların kaynaklara erişimi ve yorum kabiliyetleri gibi unsurların değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Kaynakların güvenilirliğini düşüren başka bir unsur da Bizans tarih yazıcılığının genellikle saray çevresinde şekillenmesidir. Bu yazarların imparatorluk evraklarına erişimleri olumlu bir durum olmakla birlikte, imparatorun hoşuna gitmeyen bir şey yazmaları durumunda cezalandırılma korkusu, yorum kabiliyetlerini önemli ölçüde sınırlamıştır.

Tüm bu sorunların haricinde, *Theophanes Confessor*'un eserine kadar Bizans kaynaklarında farklı tarihlendirme yöntemleri kullanılmıştır. *Theophanes Confessor*, bu konuda bir standart oluşturmuşsa da öncesinde yazılan eserlerde tarihleri, şahıs adları veya olay örgülerinden yola çıkarak tespit edilmektedir. Bu da araştırmayı zorlaştırmaktadır.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen, az sayıdaki özgün eser, Bizans kroniklerini eşsiz bir kaynak hâline getirmektedir. Yapılan tespitler doğrultusunda, aktardıkları bilgilerin özgünlüğü ve güvenilirliği açısından, Bizans kronikleri arasında *Theophanes Confessor-Kroniği*, *Patrik Nikephoros-Kısa Tarih*, *Ioannes Skylitzae-Bizans Tarihi* ve VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un *De Administrando Imperio* adlı eserlerinin diğer kaynaklara kıyasla daha büyük bir öneme sahip olduğu tespit edilmiştir.

Bu bağlamda, Bizans kaynaklarındaki bilgiler incelenerek, Hazar tarihini farklı bir perspektiften ele alınmaya çalışılmıştır. Literatürde hâkim olan Kafkasya merkezli, Hazar tarih yazımı yerine, Cherson ve Kırım merkez olmak üzere, Hazarların batı toprakları üzerinde şekillenen bir tarih yazım anlayışı ele alınmaya çalışılmıştır. Bu sayede Arap-Hazar mücadeleleri ekseninde şekillenen Hazar tarih yazımı terk edilerek, Hazar-Bizans ilişkileri odaklı yeni bir bakış açısı elde edilmiştir. Bu doğrultuda İslam kaynakları ile Kafkasya menşeli kaynaklarda görülmeyen, Got ve Kabar isyanları gibi Hazar tarihinde önemli kırılmalara sebep olan siyasi olaylar ile Cherson merkezli gelişen Hazar-Bizans ilişkilerine incelenmesi neticesinde, II. Justinianus ile VII. Konstantinos sonrası dönemi hariç tutarsak Bizans ile Hazarlar arasında ılımlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Bizans, daha Hazarların kuruluş aşamasında onlardan sağladığı destekle Sâsânîlere ağır bir darbe vurmuştu. Sâsânîlerin yerini alacak olan Emevî tehdidi karşısında Bizans'ın tekrar Hazarlara yaklaşmıştır. Hem Cherson ticaretinin güvenliği açısından hem de Emevîler ile olan mücadelesinde Hazarlar, Bizans için kazanılması gereken bir müttefiktir. Ancak Bizans tüm bu gayretlerine karşın Hazarlardan istediği askeri desteği bir türlü sağlayamamıştır. Bu desteği sağlamamasında 737 senesindeki Emevîlerin, Hazar başkentini kuşatmasının büyük bir etkisi söz konusudur.

Sarkel Kalesinin ortaklaşa inşa edilmesi neticesinde, Bizans-Hazar arasında husumete sebebiyet veren Cherson meselesinin çözüldüğü görülmektedir. Bu sorunun çözülmesindeki en büyük etken, Got ve Kabar isyanlarına müteakip, Macarların bu

bölgeye yerleşmesi ve kuzeyde belirmeye başlayan Viking/Rus tehdidinden dolayı, Hazarlar, Bizans'a yakınlaşmaktadır. Ancak, Sarkel Kalesi'nin inşasından sonraki dönemde Hazarların güç kaybetmesiyle birlikte, Bizans nezdindeki önemlerini yitirdikleri anlaşılmaktadır.

Hazar topraklarında, Hristiyanlığın, İslamiyet'ten sonra ikinci en kalabalık cemaate sahip olmasına karşın, literatürde Hazarların Museviliği ve İslamiyet'i kabulünün daha çok ele alındığı görülmektedir. İşte bu çalışmada Kırım merkezli olmak üzere Hazar ülkesindeki Hristiyanlığın yayılması ele alınmıştır. 775 senesinden sonra Bizans'ın misyonerlik faaliyetlerine giriştiği görülmektedir. Bu misyonerlik faaliyetleri neticesinde 860 senesinde Aziz Konstantinos, Hazar ülkesine gelerek dini bir münazaraya katılmıştır. Hagiografin abartması neticesinde *Vita Constantini*'de Aziz Kiril münazarayı kazanmış gözükmeye karşın, dönemin kaynaklarının incelenmesi neticesinde bunun doğru olmadığı görülmüştür. Ancak Aziz Konstantin, Artamonov'un söz ettiği Got isyanı neticesinde, Hazar ülkesindeki Hristiyanlığın yayılmasını engelleyen faaliyetlerin son bulmasına sebep olmuş olmalıdır. *Vita Constantini*'de münazara sonrası Hazar Kağanının gönüllü vaftize izin vermesi bunun kanıtıdır. Bizans'ın misyonerlik faaliyetleri sadece bununla sınırlı kalmamıştır. Hazarya'da Hristiyan nüfusun artmasıyla birlikte Patrik I. Nikholas'ın mektuplarında, Hristiyan Hazarların, Bizans'tan din adamı istedikleri anlatılmaktadır. Bu doğrultuda Bizans 919/920 senelerinde Hazarlar üzerine bir patrik ataması ve ona faaliyetlerinde yardımcı olması için Cherson Baş piskoposunu görevlendirmiştir. Anlaşıldığı üzere Hazar ülkesinde Hristiyanlık inancının yayılmasında Cherson merkezli piskoposluğun etkisi çok büyüktür.

Kaynakça

"Hierokles." *Oxford Referansı*; <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095935525>, 14.12.2024 tarihinde erişildi.).

"Ἡ Ἰππα", (<https://logeion.uchicago.edu/%E1%BC%B4%CF%80%CF%80%CE%B1>, 17.10.2024 tarihinde erişildi.).

"Rebellion of Bardanes Tourkos", (<http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=9980>, 20.10.2024 tarihinde erişildi.).

"Βάρβαρος", (<https://logeion.uchicago.edu/%CE%B2%CE%AC%CF%81%CE%B2%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%82>, 12.01.2025 tarihinde erişildi.).

"ἑὼς", (<https://logeion.uchicago.edu/ἑὼς>, 17.10.2024 tarihinde erişildi.).

"Λευκὸν", (<https://logeion.uchicago.edu/Λευκὸν>, 17.10.2024 tarihinde erişildi.).

"οἰκία", (<https://logeion.uchicago.edu/οἰκία>, 17.10.2024 tarihinde erişildi.).

"Kandidatos", (<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.2011080310002963>, 14.11.2024 tarihinde erişildi.).

"protospatharius", (<https://logeion.uchicago.edu/protospatharius>, 14.11.2024 tarihinde erişildi.).

"Spatharios", (<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.2011081010591152>, 14.11.2024 tarihinde erişildi.).

“Spatharokandidatos”,

(<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.2011080310052159>
9, 14.11.2024 tarihinde erişildi.)

“ἑώρας”,

(<https://logeion.uchicago.edu/%E1%BC%91%E1%BF%B7%CE%BF%CF%82>
14.01.2025 tarihinde erişildi.)

“Ἰππόποδες”, (https://logeion.uchicago.edu/%E1%BC%B1%CF%80%CF%80%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%B4%CE%B5%CF%82_, 20.12.2024 tarihinde erişildi).

“ὁ ποδὸς“, (https://logeion.uchicago.edu/%CF%80%CE%BF%CF%8D%CF%82_,
20.12.2024 tarihinde erişildi)

“φυλακτήριον”, (<https://logeion.uchicago.edu/φυλακτήριον>, 15.01.2025 tarihinde
erişildi.).

Abbasoğlu, Gülşe, *Bizans dönemi'nde Kherson*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2015.

Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta ed. F. MIKLISICH- I. MÜLLER II. Vindobonae 1862.

Acta Sanctorum Junii, vol.V., Antverpiae 1790.

Afinogenov, Dmitry, "The Date of Georgios Monachos Reconsidered," *Byzantinische Zeitschrift* 92, no. 2 (1999), ss.437-447.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “İmparator Konstantinos VII. Porphyrogennetos’un De administrando Imperio Adlı Eserinin Türk Tarihi İçin Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.119., Mayıs-Haziran 2018., ss.109-126.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti”, *Sosyoloji Dergisi*, C.3., S.19., 2009/2., ss.285-296.

Akıncı, Meltem, “Pax Khazarica”, *History Studies*, C.11., S.4., Ağustos 2019, ss.1123-1135.

Ali Dakukî, Hüseyin, “Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi”, (Çev: M. Faruk Toprak), *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Şerif Baştav’a Armağan*, C.25., S.2., Ankara 1987, ss.95- 104.

Anecdota Bruxellensia. I. Chroniques byzantines du manuscrit 11376, ed. F. Cumont, Ghent Librairie Clemm, Gand 1894.

Arslan, Celal, "Hazarların Museviliği Kabulü ve Din Anlayışları" [The Khazars' Acceptance of Judaism and Their Understanding of Religion], *International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, C.7, S.35., Ocak 2021, ss.54-58.

Artamonov, M. İ., *Hazar Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.

Aslan, Celal, “Hazar Devleti’nde Sosyo-Kültürel Hayat”, *Yûnus Emre Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-IX*, (ed. Yunus Emre Tansü), Ankara 2021., ss.265-289.

Ayda, Adile, ““Türk” Kelimesinin Menşei Hakkında Bir Nazariye”, *Belleten*, C.40., S.158., Nisan 1976. (<https://belleten.gov.tr/tam-metin/1412/tur>, 11.01.2025 tarihinde erişildi.).

Aydın, Hatice, Bizans Kaynağı Theophanes Confessor’un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

Baştav, şerif, “Hazar Kağanlığı Tarihi”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, ss.139-181.

Baştav, şerif, “Kalizler, Hazarlar ve Macarlar”, *Türkiyat Mecmuası* 7, Aralık 2010, (ss.351-356).

Bigham, Steven, *Heroes of The Icon*, Published by Steven Bigham 2015.

Boba, Imre, *Nomads, Northmen and Slavs Eastern Europe in the Ninth Century*, Otto Harrassowitz- Wiesbaden, 1967.

Bolat, Hatice, Ioannes Skylitzes'in Bizans Tarihi İsimli Eserinin XII-XXIII. Bölümlerinin Çevirisi (959-1057), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. "Joseph Genesius." Encyclopedia Britannica, (<https://www.britannica.com/biography/Joseph-Genesius>, 05.03.2024 tarihinde erişildi.)

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. "Michael Glycas." *Encyclopedia Britannica*, March 6, 2024. (<https://www.britannica.com/biography/Michael-Glycas>, 13.09.2024 tarihinde erişildi.)

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. "Saint Theophanes the Confessor." *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Theophanes-the-Confessor>., 11.04.2024 tarihinde erişildi.).

Britannica, T. Encyclopaedia of Encyclopaedia. "Constantine Manasses." *Encyclopedia Britannica*, 25 March 2024., (<https://www.britannica.com/biography/Constantine-Manasses>, 13.09.2024 tarihinde erişildi.)

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Ducas family". *Encyclopedia Britannica*, 17 Oct. 2017, (<https://www.britannica.com/topic/Ducas-family>., 13.09.2024 tarihinde erişildi.).

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Saints Cyril and Methodius". *Encyclopedia Britannica*, 26 Feb. 2024, (<https://www.britannica.com/biography/Saints-Cyril-and-Methodius>, 13.09.2024 tarihinde erişildi.)

Burry, J. B., *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, London 1911.

Busbecq, Ogier Ghislain de, *Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, (Çev. Derin Türkömer), Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.

Butler, Francis, "The Representation of Oral Culture in the Vita Constantini", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 39, No. 3 (Autumn, 1995), pp. 367-384.

BZC.1971.25.20, (<https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1971.25.20/view>, 16.12.2024 tarihinde erişildi.)

BZC.1986.2, (<https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1986.2/view>, 16.12.2024 tarihinde erişildi.)

C. E. Zachariae Von Lingenthal, *Jus Graeco Romanum III*, Lipsiae 1857., Cambridge University Press, New York 2011.

Chavannes, Edouard, *Batı Türkleri Tarihi*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2006.

Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Liber qou Vita Basilii Imperatoris Amplectitur, ed. Ihor Ševčenko, De Gruyter, Berlin 2011.

Constantine Porphyrogenitus, *De administrendo imperio*, Greek Text edited by GY. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Washington 1967.

Constantini Manassis, *Breviarium Historiae Metricum*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1837.

Constantini Porphyrogeniti Imperatoris, *De Cerimoniis Aule Byzantinae*, Vol 1, Rec. IO. IAC. Reiskii, Bonnae 1829.

Constantinos Laskares, *Anekdotos Synophis Historion*, nyn to proton ekdidomene hypo Sp. P. Lamprou, Athēnai 1910.

Çelik, Binnur, *10. Yüzyıl Bizans Kaynakları VI. Leon, I. Nikholas (İstanbul Patriği), Diyakoz Leon'un Eserlerinde Türkler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.

De Administrando Imperio A Commentary, Edited by R. J. H. Jenkins, *Dumbarton Oaks*, Washington 2016.

De Stephano Alexandrino, *Commentatio*, (trans. Hermanni Vseneri), A. Marcum, Bonnae 1880.

Deguignes, Joseph, *Büyük Türk Tarihi*, (Çev: Selâhattin Alpay ve diğerleri), Türk Kültür Yayımları, C.3., İstanbul 1976.

Demirkent, Işın, "Herakleios", TDV İslâm Ansiklopedisi, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/herakleios>, 24.12.2024 tarihinde erişildi.).

Duca Michaelis, *Duca Nepotis Historia Byzantina*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1834.

Dukas, Bizans Tarihi, Çev. VL. Mirmiroğlu, İstanbul Fatih Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1956.

Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, (çev: Zahide Ay), Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

E. Honigmann, *Die sieben Klimata und die πόλεις ἐπίσημοι*, Heidelberg 1929.

Ekinci, Özlem Kılıç, “Deniz Kabukları”, Bilim ve Teknik, S.553, Yıl 45, Tübitak, Nisan 2012 Ankara, ss.36-41.

Ekmekci, Zahide, *Konstantine Porphyrogenitus’un De Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

Elçibey, Ebülfez, “İbn El-Esir Hazarlar Hakkında”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.14., Pamukkale 2015., ss.57-76.

Encyclopædia Britannica Online, s. v. "John Tzetzes", accessed September 19, 2015, (<http://www.britannica.com/biography/John-Tzetzes>, 13.09.2024 tarihinde erişildi.)

Encyclopédie Méthodique: Géographie Ancienne, Tome Premier (Paris: Panckoucke, 1782).

Ercilasun, Ahmet Bircan, “Kağan ve Han Kelimeleri Hakkında”, (<https://millidusunce.com/misak/kagan-ve-han-kelimeleri-hakkinda/> 12.01.2025 tarihinde erişildi.).

F.Z. Melais, K. Dorbani, N. Arabi, D. Achoura, *Cement Wapno Beton*, 28(2) (2023), ss.76-91.

Garzaniti, Marcello, "The Constantinopolitan Project of the Cyrilo- Methodian Mission According to the Slavonic Lives of the Thessalonican Brothers", *Διεθνές Επιστημονικό Συνεδριο Κυρίλλος και Μεθοδιος: το Βυζάντιο και ο Κοσμος των Σλαβων*, Θεσσαλονικη 2015, ss.51-67.

Gedikli, Yusuf, "Hazar Kavim ve Devlet Adı; Kabar Kabile, Kadar, Kasar Boy Adlarının Köken ve Anlamları", *TDA*, C.127., S.250, Ocak-Şubat 2021, ss.165-190.

Genesisius, rec. C.Lachmann, Bonnae 1834.

Geographiae veteris scriptores Graeci minores III, Osoniae 1712., Excerpta ex Chryfococcæ Syntaxi, ss.1-6.

Georgii monachi chronicon, ed. C. De Boor I-II. Lipsiae 1904.

Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus, C.I-II., Bonnae 1838-1839.

Golden, Peter B. "Khazar studies: Achievements and perspectives". *In The World of the Khazars*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), ss.6-57.

Golden, Peter B., "Hazar dili." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 19 (1971), ss.147-157.

Golden, Peter B., "The Conversion of The Khazars To Juadism", *In The World of the Khazars*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), ss.123-162.

Golden, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, Selenge, İstanbul 2019.

Günay ve Güngör, Ünver, Harun, *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021.

Güneş, Cüneyt, "A Strategos of "Turk" Origin Exiled to The Island of Protē (Kınalıada): Bardanes Tourkos", *Ahbar*, no.2 (November 2024), ss.15-23.

Halası-Kun, Tibor, "Türk Macar Akırabağılığı Üzerine", *Erdem*, C.6, S.18, Eylül 1990, ss.885-892.

Hasan Kurt, "Mesleme B. Abdülmelik", TDV İslâm Ansiklopedisi, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/mesleme-b-abdumelik>, 27.12.2024 tarihinde erişildi.).

Hasgüçmen, Gülşah, "Slav Yazı Dili'nin Başlangıcı", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2. C.2., Güz 2017, ss.155-166.

Hergenröther, J., *Monumenta Graeca ad Photium Eiusque Historiam Pertinentia*, Ratisbonae 1869.

Hierocles, *Synecdemus et Notitiae graecae episcopatum*, ed. G. Parthey, Berolini 1866., No:5.

Howard-Johnston, James, "Byzantine Sources For Khazar History", *In The World of the Khazars*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), ss.163-193.

Huxley, George, On the Vita of St John of Gothia, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, Vol. 19, No.2, 1978, ss.161-169.

İlgin, Fatma Aysel Dıngıl, Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinoturcica Işığında Avrupa Hunları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Ioakeim Iberiotes, Ioannou Staurakiou, Logos eis ta thaumata tou hagiou Demetriou, *Makedonika* 1 (1940)

Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, (Recensuit: Hans Thurn), Walter de Gruyter, Berlin 1973.

Ioannis Zonarae, *Epitomae Historiarum Libri XIII- XVIII*, ed. TH. Büttner- Wobst, Bonnae 1897.

Ioelis, *Chronographia Compendiaria*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1836.

Iosephi Genesisii, *Regum Libri Quattuor*, (Ed.A.Lesmueller- Werner et I. Thurn) Corpus Fonrium Historiae Byzantinae, Cilt. 14., Berolini Et Novi Eboraci 1978.

Istrin, V., *Otkrovenie Mefodiya Patarskago i apokrificheskie videniya. Daniila v vizantiyskoy i slavyanorusskoy literaturakh*, Moskva 1897.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.

İlgürel, Mücteba, "Subaşı", TDV İslâm Ansiklopedisi, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/subasi>, 18.12.2024 tarihinde erişildi).

İstahri, *Ülkelerin Yolları*, (Çev.: Murat Ağarlı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2020.

John Skylitzes, *A synopsis of Byzantine history, 811-1057*, translated by John Wortley, Cambridge University Press, New York 2011.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, (Çev. Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Kantor, Marvin, “The Life of the Constantine”, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, University of Michigan 1983.

Kantor, Marvin, “The Life of the Methodius”, *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*, University of Michigan 1983.

Karadavut, Arda, “Eski Türk Yazıtlarında Sayılar: Anlamsal Bir Yaklaşım”, *Türkbilig*, S.41, 2021., ss.71-81.

Karatay, “Selçuk Bey ve Hazarlar: Kim Kime Ne Yaptı?”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Selçuklu Siyasi Tarihi (Bildiriler) 27-30 Eylül 2010 Kayseri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, ss.503-511.

Karatay, Osman, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, *Karadeniz Araştırmalar*, Say: 18, Yaz 2008, ss.1-17.

Karatay, Osman, “Kafkaslarda Göktürkler ve Hazarlar”, *Yeni Türkiye*, Sayı 70 (2015), s.214-223.

Karatay, Osman, “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, *Belleten*, Nisan 2010, C.74., S.259., ss.71-112.

Karatay, Osman, *Hazarlar – Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Kitaplar Yayınevi, Ankara 2024

Kaya, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

Kiapidou Irini-Sofia, "Rebellion of Bardanes Tourkos, 803", *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, M. Ασία, (<http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=9980>, 20.10.2024 tarihinde erişildi.).

Koca, Salim, "Tarihte Türk Adı", *Türk Yurdu*, S.308., Nisan 2013, (<https://www.turkyurdu.com.tr/arsiv/yazar-yazi.php?id=701>, 11.01.2025 tarihinde erişildi.).

Koçak, Fatma, "Bizans Tarih Yazım Yöntemlerine Dair Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Geçmişten Günümüze Metodoloji Çalışmaları, Bildiriler Kitabı*, Sinop 2021., ss.72-85.

Koçak, Talat, "Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Türk Kökenli Bir Komutan: Bardanes Tourkos ve İsyanı", *History Studies*, Volume 7, Issue 2, Special Issue on Byzantine, March 2015, ss.67-76.

Kordosis, Stefanos, and Dan Shapira. "Fish'n'khazars." *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 25 (2019–2020), ss.139–156.

Korkmaz, Telli, "Hazar Devleti'ne Ait Şehir ve Kaleler", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler 1-5 Ekim 2018*, C.2., Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurat, Akdes Nimet, "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992, s.182 (ss.175-186)

Kurt, Hasan, "Mervân II", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004, ss. 227-229. László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

Lee, Jung Hye, *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık (İkonoklazma) Hareketinin Başlangıç Dönemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

Legrand, E., *Deltion tes Historikes kai Ethnologikes Hetaireias tes Hellados* 1 (1883/84).

Leon Diakonos, *The History of Leo the Deacon*, translated by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan, Dumbarton Oaks, Washington 2005.

Leonis Diaconi, *Caloënsis Historiae Libri Decem et Liber de Velitatione Bellica Nicephori Augusti*, rec. C. B. Hasii, Bonnae 1828.

Leonis grammatici chronographia, ex rec. I. Bekkeri, Bonnae 1842.

Lopez, R. Sabatino. "Constantine VII Porphyrogenitus." *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/biography/Constantine-VII-Porphyrogenitus>, 28.08.2024 tarihinde erişildi.).

M. Devletşin, G., "Hazar Kağanlığında Dinî Durum", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S.13., Ocak 2007., ss.55-64.

Mahmut, Salihoğlu, "Sâmirîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul 2009, ss.79-81.

Michaelis Glycae annales, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1836.

Mitrofanov, Andrey, "The Lord's gift transformed into a tiger. A hypothesis regarding the fate of the Empress Theodora of Khazaria (705–711)." *Byzantinische Zeitschrift*, Volume 116., Issue 1., 2023., ss.165-184.

Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica*, C.I., E. J. Brill, Leiden 1983.

N. Sathas, *Mesaionike Bibliotheke, Tomos VII*, Venetia- Paris 1894.

Nahide Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.15. İstanbul 1997, ss.16-17.

Neville, Leonora, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.

Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, ed. C. De Boor, Lipsiae 1880.

Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, translated by Cyril Mango, Dumbarton Oaks, Washington 1990.

Oktaç, J. Özlem Çerezci, "Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)" *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 28, 2019, ss.1-22.

Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, Sümer Basımevi, Ankara 1938.

Ostrogorsky, Georg *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

OSTROGORSKY, Georg, *Byzantine Empire in the World of Seventh Century*, *Dumbarton Oaks Papers*/13, 1959, ss.3-21.

Özkaya, Hakan, "Yeni Bulgular Işığında Kabar İsyanı ve Sonuçları", *Anasay*, S.19., s.244., ss.241-254.

Paraphrase und Scholien (Παρεκβολαί) zu dem geographischen Lehrgedicht des Dionysios Periegetes, geschrieben vor 1175.

Petrovich Kazhdan, Aleksandr, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, C.1., Oxford University Press, Oxford 1991.

Polat, Sevgi, Bahar Demiray, Berfin Tekin ve Merve Kardaş. “Kalsiyum Karbonatın Polimorfik Faz Dönüşümünün Prolin Varlığında İncelenmesi”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi* 20, sy. 5, Kasım 2020, ss.883-91.

Prosopography of the Byzantine Empire I (641-867), editor John Martindale, King's College London 1989-2001., (<https://pbe.dighum.kcl.ac.uk/data/D05/F86.htm>, 21.10.2024 tarihinde erişildi.).

Pseudo-Callisthenes nach der Leidener Handschrift, hrsg. von H. Meusel, *Jahrbücher für class. Philologie*, Suppl. 5 1864-1872.

Pseudo-Callisthenes nach der Leidener Handschrift, hrsg. von H. Meusel, *Jahrbücher für class. Philologie*, Suppl. 5 1864-1872.

Rasenthal, Herman, “Hazarlar”, (Çev. K. Küfralı), *Yeni Türk İstanbul Halkevleri Mecmuası*, C.9., S.103., İstanbul 1941., ss.614-619.

Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographice Ex Libris Manv Scritis, Ed. M. Pinder et G. Parthey, Berolini 1860.

Rosenthal, Herman, “Chazars”, *The Jewish Encyclopaedia*, C. IV.

Sebeos, *Herakleios Tarihi*, (Çev. Z. Zühre İlkelen), Ayışığıkitapları, İstanbul 2020.

Sevim, Onur, “Balkanlar’da Rus Tehdidi: Kiev Knezi I. Svyatoslav’ın Bulgaristan’ı İşgâli (968-971)”. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 36 (Aralık 2021), ss.35-56.

Shapira, Dan, "Jews in Khazaria," in M. Avrum Ehrlich, ed., *Encyclopedia of the Jewish Diaspora: Origins, Experiences, and Culture*, vol. 3 (Santa Barbara, Ca: ABC-CLIO, 2008), ss.1097-1104.

Shapira, Dan. "Iranian sources on the khazars". *In The World of the Khazars*, (Leiden, The Netherlands: Brill, 2007), s. 296. ss.291-306.

St. Augustine's Abbey, *The Book of Saints; A Dictionary Of Servants Of God Canonised By The Catholic Church: Extracted From The Roman & Other Martyrologie*, A. & C. Black, London 1921.

Synaxarium ecolesiae Constantinopolitanae, ed H. Delehay [Propylaeum ad ASS. Nov.], Bruxelles 1902.

Şamiyeva, Hayat, "El-İstahrî'nin Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik Adlı çalışmasında Hazarlar ve Diğer İtil Halkları", *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi* (2020), C.1, S.1., ss.25-31.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.

Şirin, Hatice, "Byzantinoturcica'da Kayıtlı İslam Öncesi Türk Unvanları Hakkında Notlar," *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 11-15 Eylül 2006. Kongreye Sunulan Bildiriler, cilt 3, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), ss.597–616.

Şirin, Hatice, "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine," *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 39., 2006., ss.219-238.

Tanyu, Hikmet, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1978, s.40

Taşagıl, Ahmet, "Hazarlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/hazarlar>, 24.03.2024 tarihinde erişildi.).

Tayfun Özcan, Altay, *Hazar Kağanlığı Bizans İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

Tayfun Özcan, Altay, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019.

Tekin, Talat “Once More Zetacism And Sigmatism”, *Central Asiatic Journal* , 1979, Vol. 23, No. 1/2 (1979), pp. 118-137.

Theophanes continuatus, Ioabbes Cameniatai Symeon Megister, Georgius Monachus, rec. I. Bekker, Bonnae 1838

Theophanes the Confessor, *Theophanes Confessor’ün Kroniginde Türkler: 284-813*, (Çev. Hatice Aydın), Kronik Kitap, İstanbul 2021.

Theophanis, *Chronographia*, rec. Carolus De Boor, Vol.1., Lipsiae 1783.

Topsakal, İlyas, “Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boyunda Sosyal ve Dini Yapı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.160., Şubat 2006, ss.143-150.

Uçar, H. (2021). Kesik Burunlu (ρινότμητος) İmparator II. Justinianos ve Tuna Bulgarları. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 7(46), ss.2212-2218.

Var, Umut, “Bizans İmparatoru VI. Leon’un (886-912) Taktika’sında Kutsallaştırılmış Savaş Anlatısı”, *DEUİFD*, LVIII / 2023, ss.313-344.

WAGNER, G., *Carmina graeca medii aevi*, Lipsiae 1874.

Wang, Xianpeng, et al. "Effect of Biological Shells Aggregate on the Mechanical Properties and Sustainability of Concrete." *Scientific Reports* 14, no. 1 (May 9, 2024): 10615., ss.1-16.

Yağmur Gömeç, Saadetin, "Türk Tarihinde Hazarlar", *Tümurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, ss.413-430.

Yeremeyev, Dimitri, "Orta Çağ'da Rus-Türk İlişkileri", *Erdem*, C.12, S.35., Ankara 2000.

Yıldırım, Kürşat, "İslam Öncesi Türk Devletlerinde Hükümdar Unvanları ve Alâmetleri", *I. Türk Tarihi Sempozyumu: Türklerde Devlet*, Afyon 2017, ss.491-496.

Yücel, Muallâ Uydu, "Hazar Hakanlığı", *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, Ankara 2002, ss.149-180.

Yücel, Muallâ Uydu, "Hazar Hakanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, *Yeni Türkiye Yayınları*, C.2, Ankara 2002, ss.445-463.

Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2020.

Zachariah of Mitylene, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, (trans. F. J. Hamilton and E. W. Brooks), Methuen & CO., London 1899.

Zuckerman, Constantine, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson." *Byzantine and Modern Greek Studies* 21, no. 1 (1997), ss.210-222.

Zuckerman, Constantine, "The Khazars and Byzantium- The First Encounter", (Çev: Alper Geçer), *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, C.IV., S.1., Haziran 2020, ss.167-217.

EK 1

Bu minyatür, İoannes Skylitzes'in Madrid kütüphanesindeki el yazmasından alınmış olup, sol taraftaki keşiş Lazarus'u, ortada tahtta oturan ise İmparator Theophilus'u temsil etmektedir. (Madrid, Bibliothèque nationale d'Espagne, gr. Vitr. 26-2, *Chronique de Skylitzès*, XIIe siècle, fol. 49v.)

Madrid, Bibliothèque nationale d'Espagne, Gr. Vit. 26-2, *Chronique de Skylitzès*, fol. 50r. Bu çizim, İoannes Skylitzes'in Madrid kütüphanesindeki el yazmasından alınmış olup üsteki resimde İmparator Theophilus tarafından Hazar kökenli Keşiş Lazaros'un elleri ikonacı olduğu için kızgın demirle dağlanmaktadır. İkinci resimde ise Lazaros'un Saint-Jean-Baptiste manastırında resim yapmaya devam ettiğini gösteriyor.

EK 3

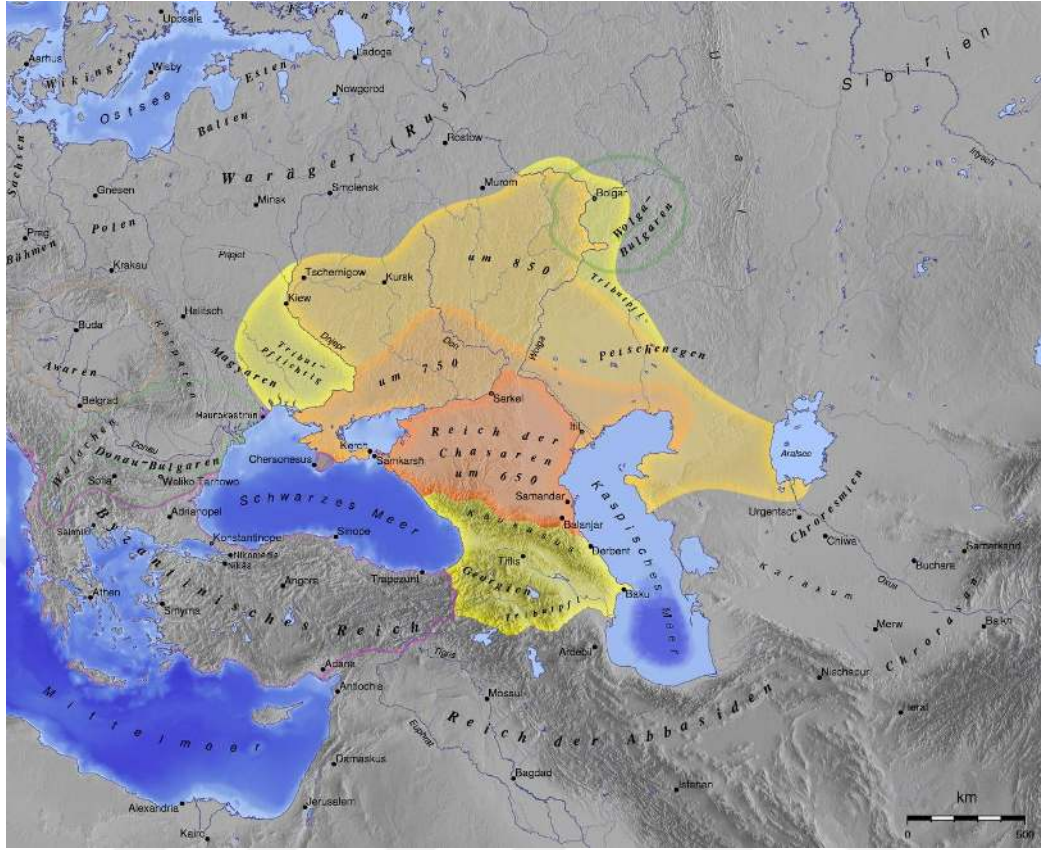
(Dumbarton Oaks Koleksiyonu, BZC.1971.25.20, Justinianus II, 705–711.) Sol tarafta II. Justinianus ve sağ tarafta oğlu III.Tiberius.

EK 4

(Dumbarton Oaks Koleksiyonu, BZC.1986.2, Justinianus II, 708 – 710.) Sol tarafta II. Justinianus ve sağı tarafta oğılu III.Tiberius. Her ikiside ellerinde haç tutmaktadır.

EK 5

(<https://cartographer.substack.com/p/the-khazar-khaganate-an-introduction>
20.01.2025, tarihinde erişildi.).